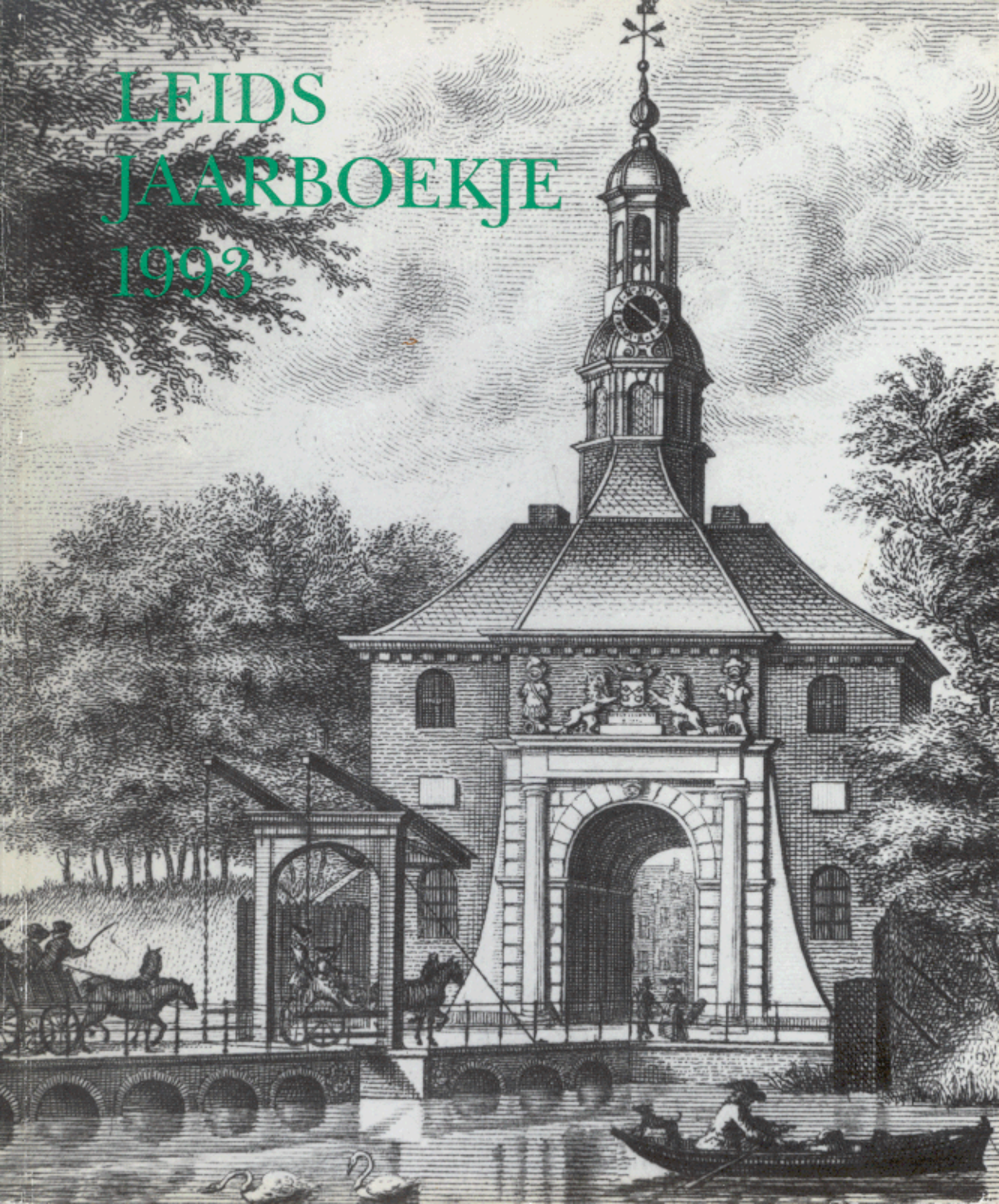

LEIDS JAARBOEKJE 1993

LEIDS JAARBOEKJE
1993

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1993

VIJFENTACHTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OCD LEIDEN
DOOR NAUTILUS LEIDEN

COLOFON

Zetwerk: Grafaria Leiden

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Aad Looy bv Katwijk

Omslag: De Zijlpoort. Fragment van een kopergravure door A. Delfos, 1762. Coll. Gemeentearchief.

Tegenover titelpagina: Zijlpoortsbrug in nieuwe toestand. Foto Reinout van Gulick 1993.

VOORWOORD

De gemeentelijke voorjaarsnota 1993 laat een “meevaller” zien van honderdduizend gulden bij het onderhoud van bruggen. Wel wat vreemd, gezien het feit dat restauratie of nieuwbouw van de Haagsche Schouw-brug vooral wordt opgehouden wegens gebrek aan geld. Al maanden lang is deze brug gesloten voor autoverkeer. Het heikele punt van discussie tussen gemeente en provincie is wie op moet draaien voor de kosten van een nieuwe constructie. Intussen bespaart de gemeente Leiden een flink bedrag aan onderhoud.

Gelukkig kunnen we met voldoening vaststellen dat in 1992 twee bruggen in luister hersteld werden: de Blauwpoortsbrug en de nieuwe Zijlpoortsbrug. Over deze brug was nogal wat te doen geweest. Niet zozeer de moderne vormgeving, maar vooral de kleuren veroorzaakten de nodige opschudding. We kozen deze brug voor het frontispice, ook al omdat op het omslag de Zijlpoort aan de beurt was.

Negen auteurs kwamen met artikelen over de brug en om deze bijdragen te verwerven hoefden we beslist niet te praten als Brugman. Integendeel, we moesten zelfs enkele artikelen bewaren voor volgend jaar.

U vindt een zeer gevarieerd scala aan onderwerpen bijeen. Er wordt een nieuw licht geworpen op de geschiedenis van de oude Witte Poort aan de Vliet. Een van de vele “pestilenties” in de zestiende eeuw was de Engelse zweetziekte, waarover U uitgebreid geïnformeerd wordt.

De stichting van de Leidse Universiteit is natuurlijk een welbekend feit, maar wat heeft Zeeland daarmee te maken? Het wordt U uit de doeken gedaan.

Sportieve lezers kunnen hun hart ophalen bij het lezen van “Kaetsen met den raquette”, dat handelt over het oude tennisspel.

Het negentiende-eeuwse Leiden is achtergrond bij de relatie Johannes Kneppelhout -Jan van Heukelom en de ontwikkeling van het ijkwezen.

Binnenkort (?) krijgt Leiden zijn Sleutelhof, een ongeveer 5.000 vierkante meter groot winkelcentrum met het gebouw De Vergulde Turk (de huidige ingang van V&D) als toegang. Over de ontwikkeling van het warenhuis V&D leest U in dit boekje.

Gelukkig kunnen we ook dit jaar weer aandacht besteden aan de regio en wel in twee artikelen, over nonnen in Noordwijk en veldwachters in Woubrugge en Hoogmade.

Rest mij nog U toe te wensen dat U zich niet zult gedragen als bruggebijters, maar U vol animo wilt storten op het vijfentachtigste *Leids Jaarboekje*.

Ingrid W.L. Moerman, voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: mw. mr. A.J. Versprille (1977) en dr. ir. H.A. van Oerle (1977).
Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974), mw. drs. I.W.L. Moerman (1979), drs. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988) en prof. mr. H.W. van Soest (1991).

BESTUUR

prof. dr. P.F.J. Obbema (1990), voorzitter
mr. Th.N. Schelhaas (1987), ondervoorzitter
mw. T. de Boer-Donia (1990), secretaris
P.C. Spaargaren (1986), penningmeester
mw. N.A.C. Branderhorst (1993)
drs. J.C. Brons (1988)
mr. H.J.G. Bruens (1992)
drs. J.F. Dröge (1993)
W. Hofman (1987)
mw. drs. I.W.L. Moerman (1991)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák, van Diepeningenlaan 1, 2352 KA Leiderdorp.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie f 28,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar f 20,50 per **jaar**.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET „LEIDS JAARBOEKJE”

mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), voorzitter
dr. D.J. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
drs. R.C.J. van Maanen (1987), eindredacteur
drs. L.D. Couprie (1989)
drs. J.F. Droge (1985)
drs. B.N. Leverland (1963)
dr. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J.C. Nipper, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
mw.. drs. B.M. de Jonge-Veenland
T.W. Mulder
dr. L.A. Tjon Sie Fat

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

dr. W. Otterspeer
prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes
mr. T.N. Schelhaas, secretaris

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mr. H.J.G. Bruens
ir. M.P. Schutte
mw. drs. A. Buurman-Brunsting
drs. J.C. Brons, secretaris

COMMISSIE VOOR DE LEIDSE HISTORISCHE REEKS

drs. R.C.J. van Maanen
mw. drs. I.W.L. Moerman
dr. D.J. Noordam

PROPAGANDACOMMISSIE

mw. M.E.P. Aalders
mw. N.A.C. Branderhorst
mw. E.R. Gibbels
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden
drs. M.J.W.J. van der Sterre

VERTEGENWOORDIGERS IN DIVERSE ORGANISATIES

Rijnlandse Molenstichting: ir. L. Barendregt
Gemeentelijke Monumentencommissie: mw. H. Suurmond-van Leeuwen
Archeologische Begeleidingscommissie: prof. mr. H.W. van Soest
Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: dr. T. Dijks
Vereniging Jan van Hout: prof. dr. P.F.J. Obbema
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
mw. T. de Boer-Donia

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

- Alkemade: J. van 't Hart (1989), Meidoornstraat 15, 2371 VC Roelofarendsveen
- Alphen a.d. Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG Alphen aan den Rijn
- Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazerswoude
- Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
- Katwijk: A. van der Luyt (1992), Rijnstraat 4, 2223 EE Katwijk
- Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leiderdorp
- Leimuiden en Rijsaterwoude: D. Westra (1989), Lindenlaan 12, 2451 CC Leimuiden
- Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
- Nieuwveen en Zevenhoven: C. van der Wilt (1990), Oude Nieuwveenseweg 19, 2441 CR Nieuwveen
- Noordwijk: mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge (1973), Les Dunes 16, 2202 DJ Noordwijk
- Noordwijkerhout: P.A. Warmerdam (1992), Victoriberg 132, 2211 DK Noordwijkerhout
- Oegstgeest: drs. G. Schwencke (1989), Korenbloemlaan 3, 2343 VA Oegstgeest
- Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, 2231 EM Rijnsburg
- Sassenheim: drs. J.E. van Teijlingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
- Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Meidoornpad 3, 2461 DG Ter Aar
- Valkenburg ZH: J. Portengen (1993), Burg. Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg ZH
- Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
- Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
- Warmond: J.G. Schrage (1990), Dorpsstraat 27, 2361 AL Warmond
- Wassenaar: E.M.Ch.M. Janson (1975), Van Zuylen van Nijveltstraat 102, 2242 AT Wassenaar
- Woubrugge en Hoogmade: mw. H.J.T.T.M. Meijer-van Breemen (1991), Julianalaan 23, 2481 AX Woubrugge
- Zoeterwoude: A.C.J. Duindam (1989), Laan van Ouderzorg 75, 2352 HK Leiderdorp
- Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijck 28, 2341 NC Oegstgeest

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN OVER HET JAAR 1992

Samenstelling van het bestuur

De heer dr. K.A. Ottenheim zag zich genoodzaakt wegens andere verplichtingen zijn taak in het bestuur neer te leggen. Daarnaast diende de jaarvergadering in de vacature van ir. L. Barendregt te voorzien. Benoemd werden mr. H. J.G. Bruins en drs. M.J.W.J. van der Sterre. Drs. J.C. Brons werd gekozen voor een tweede termijn.

Ledenvergadering

Naast de vaststelling van bovenvermelde mutaties in het bestuur benoemde de jaarvergadering drs. C.D. Witteveld tot lid van de kascommissie.

Tot besluit van de vergadering werd de Oud-Leidenprijs 1992 toegekend aan mevrouw drs. S.M.C. Leupen voor haar bijdrage over “Het Leidse Cellebroedersklooster”.

Leden

Het aantal leden van de vereniging overschreed de magische grens van 2000 nog voor de vereniging haar negentigjarig bestaan herdacht. Het verslagjaar kon met 2022 leden worden afgesloten, een netto groei van 94. Dit verheugende resultaat was mede het gevolg van een bijzondere ledenwerf-actie. Mevrouw T. Regeer bleek daarin zeer actief. Zij ontving als blijk van waardering een bloemenhulde van de vereniging.

Werkzaamheden van het bestuur

Het bestuur vergaderde acht maal. Vrijwel steeds was de lustrumviering, waarover hieronder een afzonderlijke paragraaf volgt, een punt van bespreking.

Mede op instigatie van de ledenvergadering is veel aandacht besteed aan de plaats van de afdeling Monumentenzorg en de Archeologie bij de reorganisatie van de gemeentelijke diensten.

Met betrekking tot de monumentenzorg in de praktijk is het volgende te melden:

In de zaak van het Voormalig Militair Invalidenhuis is in samenwerking met de Stichting tot behoud van dit gebouw de AROB-procedure voortgezet nadat de Minister van WVC bij heroverweging niet tot een positief besluit meende te kunnen komen.

Het bestuur volgde kritisch de bouwplannen van het Groen- en het Aalmarktcomplex. Met voldoening kon worden geconstateerd dat het fraaie interieur van Oude Singel 118 op de begane grond behouden zal blijven, al wordt betreurd dat het gebouw geen publieke bestemming krijgt. Het bestuur opperde tevens plannen tot verfraaiing van het gebied rond de Zijlpoort.

Het bestuur bracht zijn standpunten naar buiten via de gebruikelijke inspraakrondes en via de pers.

De velen die zich in het afgelopen jaar voor de vereniging verdienstelijk hadden gemaakt, waren op 17 december de gast van het bestuur bij een ontvangst in het Koetshuis.

Herdenking- negentigjarig bestaan

Het achttiende lustrum is op 5 november herdacht op een feestelijke bijeenkomst voor alle leden in de Waalse Kerk. Prof. dr. ir. A. Rörsch sprak bij die gelegenheid een feestrede uit. Hierna volgde een geanimeerde receptie. Het geheel werd muzikaal omlijst door het ensemble Académie de l'Eglise Wallonne. Gedurende deze bijeenkomst werden de beste inzendingen getoond van een tekenwedstrijd die in het voorjaar in het kader van het lustrum onder de basisscholen van Leiden en Rijnland door het bestuur was uitgeschreven, met als thema "Wat vind je van je stad, je omgeving, nu en in de toekomst".

De bekroonde werkstukken waren vervaardigd door twaalf groepen. De winnende klassen die het basisonderwijs nog niet verlaten hadden, werden op 6 november in dezelfde kerk onthaald op een gastoptreden van Peter van der Linden. Alle aanwezigen kregen bovendien een herdenkingsbeker uitgereikt. De prijswinnaars die aan het einde van het leerjaar de school hadden verlaten, waren al op 16 juni de gast van het bestuur in de Openbare Bibliotheek in de Nieuwstraat, waar alle 63 inzendingen waren tentoongesteld.

Het lustrum werd afgesloten met een symposium voor bestuurders, zusterverenigingen en eigen leden over "De rol van een historische vereniging anno 1992". Deze dag werd, mede onder auspiciën van de KNOB en de

Historische Vereniging Holland, eveneens in de Waalse Kerk gehouden. De organisatie en eindverantwoordelijkheid berustten bij Oud Leiden. Sprekers waren mevrouw drs. M. van Rossen en de heren drs. R.E.O. Ekkart, prof. dr. W.Th.M. Frijhoff, drs. U.F. Hylkema en mr. H.H.W. Kernkamp, ingeleid en begeleid door de voorzitter van Oud Leiden; het symposium werd afgesloten met een forumdiscussie. Het initiatief werd door de ruim 200 deelnemers vrijwel unaniem gewaardeerd. Het stadsbestuur bood de deelnemers na afloop een ontvangst aan in de Burgerzaal van het stadhuis.

De Dirk van Eek-Stichting betoonde bij gelegenheid van haar eerste lustrum respect voor het jubileum van haar oudere zustervereniging door voor P.J. Blok, onder meer medeoprichter van Oud Leiden, een gedenksteen te plaatsen in het pand Oude Singel 66. De steen werd de vereniging op 13 november aangeboden.

Propaganda

Bij gelegenheid van het eeuwfeest van de Leidse Kredietbank richtten mevrouw N.A.C. Branderhorst en de heer G.J.C. Nipper een tentoonstelling in over de geschiedenis van de bank. Deze kreeg een permanente plaats in het gebouw van de bank nadat zij eerder op andere plaatsen was getoond.

Veel activiteiten vonden hun weerslag in de plaatselijke pers, met name in de *Leidse Courant* en het *Leidsch Dagblad*.

In een van de huis-aan-huis-bladen startte een reeks artikelen over onderwerpen uit Leidens verleden in relatie tot aspecten van het stadsschoon. De opzet is ook langs die weg meer interesse voor het historisch karakter van de stad en voor de vereniging te wekken.

Bij gelegenheid van het negentigjarig bestaan is een nieuwe folder voor de werving van leden ontworpen.

Fondsen en subsidies

De vereniging ontving van het Ministerie van WVC een subsidie om het voorgenomen Reuvens-monument te realiseren. Voorts is voor dit doel ondersteuning toegezegd door de Reuvens-Stichting. Ten laste van de jaarrekening 1992 is bovendien een bijdrage van f 5000,- gebracht, zodat nu in het Plaquettenfonds f 10.000,- voor bekostiging van dit kunstwerk, uit eigen middelen, is gereserveerd. De vereniging bestemde voorts f 640,- voor de inrichting van een plaatselijk museum te Roelofarendsveen, een bedrag van f 500,- voor een studiedag van de Dirk van Eek-Stichting en f 1700,- startsubsidie voor de Leidse werkgroep bouwgeschiedenis. Een bijdrage van f 2000,-

maakte de publikatie mogelijk van het op initiatief van het Gemeentearchief door mevrouw mr. G.M. Vink vervaardigde *Register op personen en zaken op "Geschiedenis eener Hollandsche stad"* door P.J. Blok (*'s-Gravenhage 1910-1918*).

Het verklarende *Straatnamenboekje in de Stevenshof* werd gesteund met f 1500,-; een korte bijdrage over Leidse straatnamen in het algemeen van de hand van Mart van der Sterre werd gekoppeld aan een wervende tekst voor de vereniging.

Voorts stelde het bestuur gelden beschikbaar voor de publikatie bij de tentoonstelling Katharina Behrend (f 2000,-), deel 9 van het *Leids kunsthistorisch jaarboek* (f 2000,-), en voor het boek van Chr.L. Heesakkers en mevrouw W.M.S. Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn de muzen, de Neolatijnse dichter Janus Dousa* (f 1500,-).

Uit het Fonds mr. Annie Versprille, dat ook dit jaar door de naamgeefster aanzienlijk werd versterkt, kwam f 3000,- beschikbaar voor de magistrale studie van dr. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*.

Het Jubileumfonds 1992 werd in het verslagjaar besteed aan de eerder genoemde viering.

Publikaties

Het 84ste deel van het *Leids Jaarboekje* kon op 16 september aan de Burgemeester worden aangeboden en werd vóór 3 oktober onder de leden verspreid. De leden kregen bovendien acht nummers van het Mededelingenblad van de vereniging toegezonden.

De *Leidse Historische Reeks* werd met twee delen verrijkt: Bianca van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden* en J.G. Endhoven e.a., *De tuin van Holland, Geschiedenis van tuinbouw en groenteveiling in Leiden*.

Correspondenten

De heer D. Westra was gastheer op de jaarlijkse correspondentendag, die op 8 februari in Kijnsaterwoude plaats vond. Onderwerp was vooral de komende jubileumviering, in het bijzonder de tekenwedstrijd voor het basis-onderwijs. De bijeenkomst bood de gelegenheid tot een rondleiding in de gerestaureerde N.H. kerk.

Vertegenwoordigingen

De vereniging Jan van Hout, waarin de vereniging vertegenwoordigd is door mevrouw drs. E.M. Tenuen-Dionisius, meldt als belangrijkste activiteit de

organisatie van een lezingencyclus over archiefonderzoek in het Leidse Gemeentearchief.

De STIEL, waarin dr. T. Dijks voor Oud Leiden zitting heeft, bereikte in 1992 een hoogtepunt tijdens de viering van het eerste lustrum. Hierbij verscheen het boek *De Kunst van het Bewaren, Industrieel Erfgoed in Leiden*. Verder heeft STIEL in eigendom overgenomen diverse materialen op civiel-technisch gebied, afkomstig van de Stadswerf van Leiden.

De Werkgroep tot instandhouding van de Begraafplaats Groenesteeg werd omgezet in een Stichting; hierin heeft mevrouw T. de Boer-Donia namens de vereniging zitting. Het Stichtingsbestuur kwam twee maal samen met de buurtbewoners in buurthuis Noord-Rijnevest. Veel aandacht kreeg het voorkomen van vernielingen op de begraafplaats: helaas werden al enkele bijzondere grafmonumenten stukgeslagen en hekjes ontvreemd. De gemeenteraad van Leiden heeft besloten tot het conserveren dan wel restaureren van de begraafplaats en de aula met bovenwoning.

In de Rijnlandse Molenstichting werd de plaats van prof. dr. H. van der Linden overgenomen door ir. L. Barendregt. Het bestuur heeft de heer Van der Linden bij zijn afscheid zijn erkentelijkheid betuigd voor zijn deskundige bijdragen in het werk van de Stichting. De Stichting beheert ruim veertig molens in de wijde regio, waarvan veel door verwaarlozing in slechte staat verkeren; zij is actief bezig gelden te verwerven voor het onderhoud en de restauratie.

In het tiende jaar van het bestaan van de Monumentencommissie bracht deze zevenenzestig adviezen uit tot plaatsing van panden op de gemeentelijke monumentenlijst. Belangrijkste objecten waren: het Stedelijk Gymnasium, het Museum van Volkenkunde, het pand Hogewoerd 113 waaronder zich één van de torens van de Hogewoerdspoort bevindt, het Scheltemacomplex, Oude Singel 56 en de Sterrewacht met de "heliotoren". Het totaal aantal monumenten is nu 756. Namens Oud Leiden neemt mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen deel aan de werkzaamheden van de commissie.

Lezingen

Naast de eerder vermelde bijeenkomst tot herdenking van het negentigjarig bestaan van de vereniging werden de volgende avonden georganiseerd. (Het geschatte aantal bezoekers is tussen haken vermeld.)

23 januari (in samenwerking met de Vereniging van belangstellenden in de Lakenhal): drs. L.D. Couprie, "Rembrandt en Lievens, twee parallele carrières", gekoppeld aan een bezoek aan de tentoonstelling "Rembrandt en Lievens in Leiden" (350!).

19 februari: B.A.M. Rijsbergen, “Pieter de la Court van der Voort en de tuinkunst” (60).

24 maart, in aansluiting op de -jaarvergadering: Wim Hofman, “Oud en nieuw in Pancras Oost” (100), met aansluitend een excursie in de wijk op 28 maart.

28 april: dr. D.P. Hallewas, “Romeins Valkenburg” (65), in voorbereiding op een excursie naar Valkenburg.

26 mei: drs. R. Breugelmans, ‘Joannes Maire, een Leidse drukker-uitgever uit de eerste helft van de zeventiende eeuw’ (60).

11 september, als inleiding op de Open Monumententendag: drs. J.F. Dröge, “Bouwkunst in Leiden van de middeleeuwen tot ca. 1620” (95).

29 september: mevrouw drs. H.J. Bolten-Rempt, “Het fotografisch werk van Katharina Behrend en haar tijdgenoten” (50), met aansluitend een bezoek aan de tentoonstelling.

8 december: drs. R.E.O. Ekkart, “Portretten van Rapenburgbewoners en andere families” (55).

Met uitzondering van de laatste lezing, die plaats vond in het Academieggebouw, was de Lakenhal steeds plaats van samenkomst.

Excursies

In 1992 werden zes excursies georganiseerd, waaraan wederom door velen werd deelgenomen.

Als eerste excursie werd op 25 april een stadswandeling georganiseerd met als doel het Plantsoen en de Oud-Katholieke kerk. De heer Tjon Sie Fat begeleidde 22 personen door dit mooie stadsdeel.

Aan de tweede excursie op 16 mei namen 55 personen deel. Bezocht werden Broek in Waterland en de Grote Kerk van Edam; vanuit Volendam tenslotte werd per boot een bezoek aan Marken gebracht.

De fietstocht op 30 mei had als doel de opgravingen van de Romeinse nederzetting in Valkenburg (ZH) en omgeving. De groep bestond uit 26 fietsers.

Op 27 juni gingen, in een extra grote bus, 74 leden naar de beroemde Zeeuwse tuin in Nisse. De excursie werd voortgezet naar Goes waar het Museum voor Zuid- en Noord-Beveland en de Grote Kerk werden bezocht.

Een bezoek aan Twente werd georganiseerd op 29 augustus. Hieraan werd door 52 personen deelgenomen. Bezocht werden het landgoed Singraven in Denekamp, Ootmarsum en de Stiftskerk en de Stifthuizen in Weerselo.

De laatste excursie op 19 september had als doel de kerken van Spaarnwoude en Spaarndam. Natuurlijk werd ook een bezoek gebracht aan het monument van Hansje Brinkers. Het aantal deelnemers was 50.

JAARREKENING 1992

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1992

Contributies	59.210,62	
Advertenties (netto)	3.575,00	
Bijdragen	<u>750,00</u>	63.535,62
Drukkosten e.d. Jaarboekje	36.083,41	
Bulletin	14.194,67	
Kosten bestuur en vereniging	8.825,24	
Lezingen, zaalhuur	4.120,00	
Bijdragen en lidmaatschappen	1.256,00	
Representatie	904,05	
Prijsvraag	2.041,00	
Propaganda	4.374,37	
Folders	<u>7.305,43</u>	79.104,17
SALDO GEWONE REKENING		<u>- 15.568,55</u>
Rente	26.583,96*	
Opbrengst boekjes	<u>619,50</u>	
	27.203,46	
Koersverschillen	583,65	
Excursies, per saldo	+ 145,25	
Opbrengst register	+ 80,00	
Jubileumkosten	<u>- 3.945,35</u>	
	+ 22.899,71	
Subsidies	<u>- 11.340,00</u>	+ 11.599,71
		<u>- 4.008,84</u>
<i>Mutaties fondsen</i>		
Toevoeging Plaquettenfonds	<u>5.000,00</u>	5.000,00
TEKORT		<u><u>- 9.008,84</u></u>

* Na aftrek van f 1.700,00 rente ten gunste van Fonds mr. hnnie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 1992			
Bank/Giro	35.890,33	Fonds mr. Annie	
Obligaties	324.000,00 ¹	Versprille	16.700,00 ²
Interest	17.911,18	Plaquettenfonds	10.000,00 ³
Advertentie jaarboekje	450,00	Vooruitontvangen	
Contributies (vorige jaren)	280,00	subsidie Reuven-	
		herdenking (Min. WVC)	23.000,00
		Vooruitontvangen	
		contributies	756,00
		Subsidies	5.000,00 ⁴
		Vereniging Hendrick	
		de Keyser	6.000,00 ⁵
		Nog te betalen kosten	2.636,00
		Kapitaal: saldo 1-1-1992:	
		323.448,35	
		nadelig saldo 1992:	
		9.008,84	314.439,51
	378.531,51		378.531,51

¹ Aflossingswaarde; beurswaarde f 336.492,00.

De middelen van dit fonds zijn bestemd om de uitgave te ondersteunen van wetenschappelijke publikaties die betrekking hebben op het verleden van Leiden en omstreken. Aanvragen dienen vergezeld te gaan van een aanbeveling van ten minste één hoogleraar.

Het verloop was in 1992:

Saldo 1 januari	f 13.000,00
Ontv. van mevr. mr A. Versprille	f 5.000,00
Subsidie Leidse Historische Reeks	- f 3.000,00
Interest	f 1.700,00

f 16.700,00

³ Voor Monument Reuvensherdenking 1993.

Leids Kunsthistorisch jaarboek	f 2.000,00
C.L. Heesakkers etc. Boek Janus Dousa	f 1.500,00
Straatnamenboekje Stevenshof, restant	f 500,00
Register P.J. Blok, restant	f 1.000,00

f 5,000,00

⁵ Restant toezegging restauratie Vliet 9, uit te keren met f 2000,00 per jaar.

OUD LEIDEN NEGENTIG JAAR

Toespraak in de Waalse Kerk bij gelegenheid van de feestelijke herdenking van het 90-jarig bestaan van de Vereniging Oud Leiden op 5 november 1992 door haar voorzitter, prof. dr. P.F.J. Obbema

Geachte aanwezigen, Ik heet u allen van harte welkom.

Allereerst past hier een woord van dank aan het kerkbestuur van de Leidse Waalse Gemeente dat wij voor deze avond gebruik kunnen maken van deze respect afdwingende ruimte, die zoals ongetwijfeld bekend, al in de dertiende eeuw als kapel van het Sint Catharinagasthuis voor de eredienst bestemd was en sinds 1818 exclusief de Eglise Wallonne dient. U heeft ons kerk en kansel beschikbaar gesteld, u laat het bijzondere orgel bespelen dat u uit de Vrouwekerk gered heeft, overigens naar ik aanneem meer uit zuinigheid dan historisch besef. U zorgde zelfs voor een passende omlijsting van deze bijeenkomst door het gezelschap voor oude muziek, de Académie de l'Eglise Wallonne, luister te geven aan deze bijeenkomst.

Het gebouw waar wij zijn, is dus een kerkgebouw. Wij zijn hier in het authentieke interieur. De Vereniging heeft er alleen iets aan toegevoegd. De illustraties die de herenbank en de wanden sieren zijn geen uitingen van een of andere modernistische liturgie, zij zijn het resultaat van een tekenwedstrijd onder de basisscholen, dit voorjaar door de Vereniging uitgeschreven. Opdracht was in een groepswerkstuk van 90 bij 90 cm vast te leggen wat de kinderen in hun omgeving koesterden. In totaal werden er veertig werkstukken ingezonden. Zij zijn alle nog voor het einde van het schooljaar in de bibliotheek tentoongesteld. De beste resultaten zijn hier nog eens opgehangen.

Maar u verwacht van mij allereerst – als ik de hier gebruikelijke terminologie mag handhaven – informatie over de orde van dienst. Welnu ik zal u in het kort uiteenzetten wat de aanleiding is van deze bijeenkomst. Daarna is het woord aan prof. dr. ir. Arthur Rörsch die ons zoals aangekondigd zijn visie op Leiden zal geven. Daardoor gesticht is er straks ruimschoots gelegenheid in de belendende vertrekken met spijs en drank van gedachten te wisselen.

Uit het feit dat wij hier in een kerkgebouw bijeenkomen blijkt al dat de tijden drastisch veranderd zijn sinds op de dag af negentig jaar geleden de gemeentearchivaris Overvoorde gesteund door de hoogleraar Blok het initiatief nam tot oprichting van Oud Leiden. Zij kwamen met dertien mensen bijeen in een woonkamer en vonden ook na jaren met moeite 100 tot 150 Leidenaren bereid hun initiatief te steunen.

De vergaderingen waren matig bezocht, soms zelfs droevig leeg. De kerken zaten daarentegen in die dagen nog vol. Kerken waren nog exclusief kerken en raakten hoogstens in nood bij de talrijke afsplitsingen die er plaats vonden of bij bouwvalligheid van het gebouw, zoals bij de Vrouwekerk — overigens al weer honderd jaar eerder — het geval was.

Niet zo zeer de kerken waren het zorgenkind van onze Vereniging als wel de treurige staat van de andere monumenten in de stad. Leiden stond daarin niet alleen. De op zichzelf verheugende uitbreiding van de industrie had overal grote gaten in het historisch stadsbeeld geslagen en het nieuwe verkeer deed op andere wijze een zware aanslag op het stadsbeeld. Wie daarop let moet constateren: Leiden liep op dat punt beslist niet achter, integendeel.

In het algemeen kunnen we stellen dat, waar nu weer nieuwbouw binnen de singels oprijst, de oude industrie heeft moeten wijken. Dat gebeurde zo radicaal dat te elfder ure ook hier liefhebbers van het industriële erfgoed, onze gewaardeerde collega's van de Leidse stichting STIEL en de Dirk van Eek-stichting, die wij beide van harte steunen, proberen te redden wat er nog rest en met weemoed kijken naar wat Overvoorde en de zijnen verfoeiden.

De bewoners van het Rapenburg daarentegen, welgesteld en dus meer nog dan anderen gesteld op eigen gezondheid, drongen er toen bij het gemeentebestuur op aan de ongezonde luchten van dit open riool voorgoed af te dekken en de “mooiste gracht van Nederland”, om Peter van Zonneveld aan te halen, te herscheppen tot een promenade. Gelukkig ging dat ook toen al velen te ver en ongetwijfeld zal het scherpe protest van Oud Leiden ertoe hebben bijgedragen dat dit plan niet doorging. Maar de Vereniging kon er blijkbaar wel mee leven dat in 1916/17 twee fraaie zeventiende-eeuwse huizen aan het Rapenburg plaats moesten maken voor de bedenkelijke classicistische nieuwbouw van de toenmalige Universiteitsbibliotheek, die uit zijn voegen barstte. Als de fraai beschilderde plafonds maar behouden bleven... Welnu, die konden met enig handig timmerwerk in het nieuwe gebouw een plaatsje krijgen zodat ze inderdaad waren “gered” en ze zijn er nog steeds te bewonderen voor de bezoekers die bij de directeur van het Rijksherbarium weten door te dringen.

Ik kan gemakkelijk voorbeelden uit de jongste geschiedenis aanhalen, die

u verdeeld houden. De Japanse tuin in de Hortus is vervloekt en geprezen, de nieuwe brug bij de Zijlpoort, de nieuwbouw langs de Waard- en Oranje-gracht. Of de dagdromerij over een reconstructie van het huis van Rembrandt, een plan dat niets met een eerbewijs aan de schilder te maken heeft maar naar mijn mening van een even platvloerse commercie getuigt als de wonderen van Disneyland. Van historisch respect is daarbij in elk geval geen sprake.

Wij moeten onze oprichters nageven dat zij vooral één ding goed hebben gezien: ons historisch besef kan niet alleen gebaseerd zijn op een sentimentele relatie met het verleden. Kennis van de geschiedenis is noodzakelijk om tot een oordeel te komen. Zij bevorderden dan ook het onderzoek van het verleden van Leiden en Rijnland, zodanig dat de Vereniging het nu nog vanzelfsprekend vindt publikaties over de geschiedenis van stad en streek mogelijk te maken. Bovenal zijn we onze oprichters dankbaar dat ze de grondslag legden voor het *Leids Jaarboekje*, een uitgave die langzamerhand meer dan één plank vult in de boekenkast van hen die zo gelukkig zijn de complete serie te bezitten. Wij zijn onze stichters dankbaar voor hun initiatief en wij meenden daaraan uitdrukking te kunnen geven door bij gelegenheid van dit lustrum in samenwerking met het Gemeentearchief het nog altijd onmisbare werk van Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, te verrijken met een beter register van de hand van mevrouw mr. G.M. Vink.

Leiden is een stad met een verleden. Geen stad in ons land telt, na Amsterdam en Maastricht, meer rijksmonumenten. Bijna elke plaats binnen de singels en tientallen punten tot ver daarbuiten getuigen van haar geschiedenis. Het is tegelijkertijd steeds een stad met toekomst geweest, zoals het gemeentebestuur zo graag uitroept, en ook wij willen dat dat zo blijft. Wie de Leidse atlas van ons erelid Van Oerle doorneemt kan vaststellen dat elke generatie weer aan de stad aanbouwde en tegelijkertijd historisch erfgoed vernietigde. Maar daarnaast ook nieuw erfgoed schiep, soms van een zo grote kwaliteit, dat wij er nu trots op zijn.

In dat proces van voortdurende en onvermijdelijke veranderingen heeft Oud Leiden een eigen taak. De vereniging van amateurs -ik gebruik dat woord in de beste zin -vraagt in een voortdurende dialoog met professionele plannenmakers en met de politiek aandacht en respect voor wat deze generatie als erfgoed is toevertrouwd. Over de wijze waarop dat uitdrukking moet vinden zijn wij, leden, bestuur en Leidenaars, het vaak niet eens. Maar één ding is zeker: alleen een sterke vereniging kan respect afdwingen voor dat verleden en op niveau tegenspel bieden tegen de krachten die alleen om economische redenen de stad naar hun hand proberen te zetten.

Het is op dit punt dat wij ons zeker moeten herbezinnen. Maar daarvoor

is deze feestelijke bijeenkomst niet bedoeld. De Vereniging heeft, zoals bekend, over die vraag een studiedag georganiseerd, in samenwerking met de Vereniging Holland en de KNOB.

Wat daarvan ook de uitkomst is, een sterke vereniging is een harde noodzaak. U blijkt dat in te zien. De betrokkenheid van de leden bij de Vereniging stijgt. Excursies zijn vaak overboekt, de lezingen trekken soms een overweldigend gehoor, het *Leids Jaarboekje* krijgt meer artikelen aangeboden dan het kan opnemen en de *Leidse Historische Reeks* blijkt een succes. Steeds vaker wordt de Vereniging gevraagd ook wetenschappelijke publikaties te steunen. Wij zijn er trots op dat dat thans door een speciaal Fonds van ons erelid Annie Versprille doeltreffender kan dan ooit.

Bovendien stijgt het ledental de laatste jaren onverwacht snel. In het jaar dat de Vereniging een halve eeuw bestond, in 1952, kon het duizendste lid worden ingeschreven. Vijfentwintig jaar later stonden we op ongeveer 1200 leden. Tien jaar geleden waren het er 1500. Thans hebben we, dank zij de inspanningen van velen, in het bijzonder van mevrouw Regeer, die alleen al twintig nieuwe leden wist te winnen, de magische grens van 2000 leden overschreden.

Dames en heren, het gaat de Vereniging goed, zo bleek uit het voorafgaande, zeker als u bedenkt dat wij bij dergelijke vrolijke gelegenheden nu eenmaal gewoon zijn de vlekjes met de mantel der liefde te bedekken.

Gaat het Leiden ook goed? Dat is een vraag die iedereen op eigen wijze zal beantwoorden. Als wij dat zouden toelaten zou deze bijeenkomst zeker eindigen in grote onenigheid. Wij hebben daarom een uwer uitgenodigd zijn visie op de stad te geven. Het is Arthur Rörsch, wel bekend als oud-voorzitter van de 3 October-Vereeniging, als bewoner van de binnenstad en animator van de Pieterskerk. Ook zijn antwoord is niet eenduidig. Zijn titel is immers *In jacquet, toga en kimono, Drie verschillende kijken op Leiden*. Dat betekent zelfs uit één mond een niet-eenduidig antwoord. Ik laat deze kansel aan hem.

IN JACQUET, TOGA EN KIMONO

DRIE VERSCHILLENDE KIJKEN OP LEIDEN

Feestrede ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de
Vereniging Oud Leiden op 5 november 1992 door Arthur Rörsch,
oud-voorzitter 3 October-Vereeniging, hoogleraar aan de Leidse universiteit,
geboren te Rotterdam

Mij is gevraagd bij deze feestelijke gelegenheid, als bewoner van de binnenstad een persoonlijke kijk op onze stad te geven (bewoner van het Pieterskerkhof; voor de historisch gevoeligen onder U: de Bibliothèque Wallône, voor de ongevoeligen: 2311 ST-40c).

In welke huid zal ik kruipen?

Die van de stads-notabel, die in neven-maatschappelijke functies de 17de-eeuwse regentenstijl hoog houdt?

Of in die van de geleerde, de professor van de oudste medische faculteit in ons land?

In het eerste geval is het jacquet een gepast tenue, het uniform van de 3 October-Vereeniging, van wiens bestuur ik tien jaar deel uitmaakte.

In het tweede geval de toga.

Of kruip ik in de huid van de buitenstaander, de te Rotterdam geborene, met een opleiding in Delft, "pas" 25 jaar woonachtig in deze regio, en derhalve door de inboorlingen nog steeds niet als een echte Leidenaar erkend? Om dan ook goed afstand te nemen, trek ik maar een kimono aan en verplaats mij in de positie van een verre vreemdeling. [Spreker voegt de daad bij het woord.]

Mijn naam is Leurs. Ik woon in Nagasaki, vlak bij "Holland village" en ik heb veel van Uw stad, Ly-down, gehoord, want Uw bulgemeestel loopt bij ons de deul plat om zijn stad bij ons te velkopen. Prachtige verhalen heeft die, over onze eeuwenoude relaties, via Desima, en de rol die ene Von Siebold daarin gespeeld zou hebben. Daar kopen we nu natuurlijk niet zoveel meer voor. Maar wij verkopen graag onze geavanceerde elektronica via JVC in

Holland, via Ly-down. En als het ons een beetje mee en Philips nog een beetje tegen zit, neemt Ly-down de functie van Eindhoven binnenkort over. En wint JVC-lugdunum de Europa-cup (gaat PSV naar de amateur-competitie).

Ik heb Uw jaarboekje 1991 er nog eens op nageslagen, maar de vestiging van JVC hier ter stede lijkt op U nog weinig indruk te hebben gemaakt. Er wordt althans, op de 1ste rnei 1990 geen melding van gemaakt. Maar wel staat bij dit tijdstip vermeld: de burgemeester van Misumi (Japan) onthult een gedenksteen voor Rouwenhorst Mulder aan de nieuwbouw van de Hema te Leiden waar het huis stond waarin deze civiel-ingenieur, die zich zo verdienstelijk rnaakte voor Japan, in 1848 werd geboren. U, leden van de Vereniging Oud-Leiden, wentelt zich kennelijk graag in het genot van het historisch verleden en hebt niet al te veel oog voor de toekomst, want in oudere jaargangen van het Leids jaarboekje tref ik veelvuldig vermeldingen aan dat het 100, 200 of 300 jaar geleden is, dat een wol- of lakenfabriek gesloten werd. Maar geen vermelding van de recente vestiging van Infotheek, Centercor of Mogen. Te Leiden ziet men kennelijk het verleden met het grootst mogelijke vertrouwen tegemoet.

Bij het doorbladeren van de "korte kroniek van Leiden en Omstreken" in jaarboekjes van de jaren '80 valt mij trouwens op dat het merendeel van de vermelde gebeurtenissen in de regio in plaats van in de stad plaats vindt, te Wassenaar, Alphen, Voorhout, Noordwijk-binnen, Voorschoten en Warmond.

31 rnei 1990: officiële ingebruikname van de volledig geasfalteerde doorgaande route in Warmond. Actueel te Leiden is in die zelfde maand: 3 mei: enkele schilderijen in het Leidse museum De Lakenhal zijn ernstig beklad. Voorwaar, een imposante gebeurtenis orn voor het nageslacht vast te leggen.

In het laatste jaarboekje, 1992, staat vermeld op 3 oktober 1991: men moet wel de tijd nemen om de grote optocht in Leiden helemaal te willen zien, omdat er flinke gaten in vallen. Is dat groot nieuws en van historische betekenis? Als ik nu in de huid van de Leidse burger kruip [spreker verwisselt kimono voor jacquet-jas] dan kan ik U verzekeren: die gaten in de optocht zitten er al honderd jaar in. En de gewone Leidenaar vindt dat het mooiste van de optocht, want ieder jaar besteedt het *Leidsch Dagblad* aan die gaten zeer veel aandacht. Die gaten zijn een traditie, die de Leidenaar zich niet wil laten ontnemen. Ik verdenk de kroniekschrijver anno 1992 ervan, dat hij zelf ook helemaal geen echte Leidenaar is. En dus van 3 oktober ook niets begrijpt. Hij zal het ook wel raar vinden, dat het bestuurslid van de 3 October-Vereeniging van 2 oktober 18.00 uur tot 4 oktober 3.00 uur in de ochtend, parmantig in jacquet met hoge hoed en paraplu door de stad stapt.

Nog eens, op de trefdatum 3 oktober, door oude kronieken in het jaarboekje gaande, valt mij op dat de laatste tien jaar in het geheel niet van activiteiten van de 3 October-Vereeniging melding wordt gemaakt. **Zelfs** niet op 3 oktober 1986, wanneer de 3 October-Vereeniging zijn 100-jarig bestaan een hele week viert. Het belangrijkste nieuws is op 4 oktober- oud-burgerneester Detmcrs van Zoeterwoude overlijdt op 70-jarige leeftijd.

De verdenking rijst dat de hele Vereniging Oud Leiden onder zijn leden geen echte Leidenaars telt. Want waarom wordt anders jaar op jaar het grootste volksfeest boven de grote rivieren in de kronieken zo genegeerd? Of, vind ik daarin de stelling bevestigd, die ik mijn medebestuurders tien jaar lang heb voorgehouden, namelijk dat het 3 October-feest altijd zal doorgaan, niet dankzij maar ondanks de 3 October-Vereeniging? Die stelling verkondigde ik om de Heeren enige bescheidenheid te doen betrachten. De stelling is ook niet houdbaar. Er zijn heel veel mensen in en buiten de 3 October-Vereeniging, die, om het volksfeest te doen slagen, een grote inzet vertonen. Zoals velen in andere verenigingen.

Wist U dat er in Leiden bijna honderd verenigingen voor amateuristische kunstbeoefening bestaan? U kunt ze komen tellen op de jaarlijkse Uitdag in september in de Pieterskerk, wanneer zij zich aan het begin van het seizoen presenteren.

Een interessante vraag, die ook historisch geïnteresseerden zou kunnen bezig houden, is: waarom zijn er in Leiden zoveel verschillende verenigingen? Tien hoempa's, vijf min of meer symfonische orkesten, twintig majoretten-corpsen, vijf toneelverenigingen, vijftien koren, enz. enz. Een belangrijke grondslag is, dat hier ter stede nog steeds de geloofsstrijd woedt. Dan heb je dus naast elkaar nodig, van elk tenminste een hervormde, gereformeerde, katholieke en onkerkelijke versie (en soms zelfs een islamitische).

Nu ik dat zo zeg, verbaast het me eigenlijk dat er maar één "Vereniging Oud Leiden" is. Je zou tenminste een protestants "Oud Leiden" naast een katholiek "Oud Leiden" verwachten. Maar, de geloofsstrijd is ook niet de belangrijkste factor die verantwoordelijk is voor de pluriformiteit van het Leidse verenigingsleven. Een ander verschijnsel, dat ik pleeg te noemen "de wonderbaarlijke vermenigvuldiging van de Leidse verenigingen" is verantwoordelijk. Dat verschijnsel is "ruzie in het bestuur". Die wordt opgelost door de vereniging in tweeën te splitsen. De studie van dat verschijnsel lijkt mij een prachtig onderwerp voor de Vereniging Oud Leiden: de genealogie van de Leidse verenigingen. Het nagaan van de herkomst van verenigingen uit hun voorgangers aan de hand van de notulen van bestuursvergaderingen. Aan zo'n studie zou ik graag meewerken. Niet zozeer vanwege ervaring met de splitsing van verenigingen, als wel vanwege pogingen om Leidse verenigin-

gen van verschillende kleur met elkaar te laten samenwerken. Waar we ons met een groep van Vrijwilligers rond de Pieterskerk sterk voor maken. Hoe die groepering Vrijwilligers daarmee bemoeienis heeft gekregen is een verhaal apart en om dat te doen moet ik weer van kledingstuk wisselen. [Spreker vervangt jacquet door toga.]

Najaar 1974 werd mij gevraagd de organisatie van de viering van het vierde eeuwfeest van de universiteit (mei 1975) op mij te nemen. Opmerkelijke feiten daarbij waren dat

- twaalf hoogleraren eerder de functie van voorzitter eeuwfeestcommissie hadden geweigerd, omdat zij het na het débacle van het lustrum in 1970, kort na de universitaire revolutie, niet zagen zitten. Bij de feestelijke, maar zeer alternatieve viering van dat lustrum 1970, hadden de kippen over het graf van Boerhaave gelopen en daar sprak men in 1974 nog steeds schande van. De kerk was immers nog niet geseculariseerd.
- Tweede opmerkelijke feit was dat het verzoek tot mij kwam op het tijdstip waarop de stad het 400-jarig ontzet vierde, wat mij als bewoner van Oegstgeest totaal is ontgaan, terwijl als motto voor de viering de verbetering van de relatie stad-universiteit reeds was gekozen.

Maar dat wist ik toen nog niet. Want wat weet je van de “stad” als je aan de universiteit bent verbonden en er niet zelf student bent geweest? Het merendeel van de stafleden voelt weinig verbondenheid, en woont ook niet in Leiden, maar in Oegstgeest, Leiderdorp en Voorschoten. En alle bèta-wetenschappers werken in de Leeuwenhoek. Is de universiteit eigenlijk wel een “Leidse” universiteit? Zouden we eigenlijk niet moeten spreken van de Rijks-universiteit te Oegstgeest?

De afstand van het gemiddelde staflid tot het stadsgebeuren was waarschijnlijk ook een reden voor mijn, voor de eer van eeuwfeestvoorzitter bedankende, twaalf voorgangers, om het motto voor het eeuwfeest “stad-universiteit” niet te omarmen.

Wie had dat motto dan bedacht? Dat was een groep jongere stafleden en studenten die in en rond het LAK-theater actief waren. Het is overigens geen uitzonderlijk verschijnsel dat een universitaire gemeenschap in een sociaal isolement leeft. We zien dat in vele andere universiteitssteden. In Cambridge in Engeland zeggen ze: “town” en “gown” verdragen elkaar niet. Waaraan ligt dat? De “class distinction”? Dat zal zeker wel een rol spelen, maar het verklaart niet waarom ook de stedelijke notabelen en de universitaire stafleden ver van elkaar af staan. En aan beide zijden ook afstand willen houden. Want niet alleen de universiteit houdt zich afzijdig. Ook de burgers.

Toch troffen we in 1975 in de stad een paar mensen die wel wilden. Aan veel manifestaties is zowel door “burgers” als door leden van de universitaire

gemeenschap meegewerkt. Het succes van de eeuwfeestviering werd in ieder geval door het toenmalige bestuur van de 3 October-Vereeniging opgemerkt. Men vroeg mij tot het bestuur toe te treden met de optie te zijner tijd de voorzitter op te volgen. Dat leek de kroon op het eeuwfeest-werk. Maar toen die opvolging werkelijk aan de orde kwam, gebeurde het dat de (toenmalige) burgemeester mij de vraag stelde of ik het wel gepast vond: een hoogleraar als 3 October-Voorzitter. Ik ben toen maar weer bij TNO in Delft gaan werken. Dat was achteraf gezien niet nodig geweest want drie maanden later veranderde de burgemeester van baan.

Maar laat ik toch ook maar hand in eigen toga steken. Onmogelijk kan ontkend worden dat de universitaire Leidenaar een zekere arrogantie aan de dag legt, die niet direct de communicatie met de stedelingen bevordert. In Utrecht noemen ze dat de “Leidse bek”. En na het eeuwfeest hebben we met de groepering die het eeuwfeest organiseerde ons ook nog een keer schuldig gemaakt aan het opzetten van een “Leidse bek”. We hadden “naam” gemaakt in de stad met het feest. Het was, omdat we een hele strenge penningmeester hadden ook nog een financieel succes. Dat was de stichting Pieterskerk in oprichting niet ontgaan en deze vroeg ons om advies, hoe de geseculariseerde Pieterskerk te zijner tijd exploitabel te maken. Wij wisten daar ook geen raad op en onze enige suggestie was: maak er een parkeergarage van. Het bestuur heeft ons (terecht) onmiddellijk de deur gewezen.

Na het eeuwfeest ging elk van de organisatoren weer zijns weegs. Maar ziet, aan het begin van de jaren tachtig blijkt een aantal van hen, destijds studenten, in de binnenstad woonachtig en zoeken elkaar weer op. De Pieterskerk is inmiddels geseculariseerd, geen parkeergarage geworden, maar een multifunctioneel gebouw dat om activiteiten vraagt. Jos Hooghuis, Henri Brandenburg, Ton Boon en Kiki Douwes beginnen zich nu echt voor de “kerk” te interesseren. En zo is de groepering “vrijwilligers” opgericht die op zondag de kerk voor bezichtiging open houdt en hand-en-span-diensten verricht en later onder andere de jaarlijkse Uitmarkt in september begon. December 1989 krijgt de groepering er zelfs de tweejaarlijkse culturele Marga Klompé prijs voor.

Ik heb er de korte kroniek in het jaarboekje maar weer eens op nagekeken. Die prijs staat er niet in. Wel dat op 1 december burgemeester Van de Wouw uit Voorhout burgemeester van Barendrecht wordt.

Wie maakt die kroniek?

Al een paar jaar werken we met de Pieterskerk-enthousiasten aan een historische studie onder de titel “De kleine corruptie in een provincie-stad”. Ik denk dat we de kroniekschrijver daar een plaatsje in gaan gunnen.

Corruptie. Schrikt U daarvan? Dat hoeft niet. Kleine corruptie is geen

echte corruptie. Het gaat meer over hoe de ene hand de andere vast houdt. En daar is eigenlijk helemaal niet zo veel op tegen. Uit het voorgaande moge blijken dat ik graag zag dat de universitaire hand de stads-hand wat steviger vast hield. Dan moet ik dus ook hier niet langer in toga blijven staan. [Spreker verwisselt toga voor kimono.]

Graag zou ik de stad nogmaals door de ogen van een buitenstaander beschouwen. Hoe arriveert de buitenstaander in Leiden? Laten we aannemen per trein. Hij wordt dan wel onmiddellijk geconfronteerd met het meest afgrijselijke stationsplein dat er in Nederland bestaat. Daardoor afgeschrikt zal hij waarschijnlijk direct rechtsomkeert maken. Maar dan weet hij niet wat hij mist. Tenminste zeven musea en twaalf prachtige hofjes.

Laten we aannemen, de buitenstaander komt per auto. Laten we eerst aannemen, via de Plesmanlaan. Na rechts de architectonische wonderen, voorheen ARAMCO, Heerema en Belastingkantoor en links wilde planten met in de verte de "sky-line" van de bèta- en medische faculteit, te hebben gezien komt hij weer op dat Stationsplein. Of bij de rotonde rechtsaf, over de enkelbaans spoorlijn en onmiddellijk nog een keer over de spoorbaan. Nee, ook dat is niet zeer bemoedigend. Uit Amsterdam komend, zal de buitenstaander de Hoge Rijndijk nemen, in de volksmond beter bekend als het Heineken-pad, maar dan wel een pad met tien stoplichten. De buitenstaander strandt in de file. De meest riante auto-binnenkomst is via de Lamenschans. De anderhalf-baans weg belooft wat, maar maakt het helaas bij de singel aangekomen niet waar.

Je kunt maar beter op de fiets naar Leiden komen, maar de buitenstaander die dat probeert en zijn fiets even uit het oog verliest, kan er zeker van zijn dat hij zonder dat vervoermiddel zal moeten terugkeren.

Er is eigenlijk maar één echt goede manier om Leiden binnen te komen en dat is over het water. Doet U dat wel eens? Leiden bekijken vanaf het water? Of laat U dat over aan de toeristische buitenstaanders die met Schuitje-vaar een tochtje maken? Jammer. Leiden is zo mooi vanaf het water. Waarom gebruiken we dat water niet meer? Wethouder Walenkamp geeft met zijn sloep toch het goede voorbeeld? En kijk eens naar Amsterdam, hoe ze daar weer per schip door de grachten gaan. Er is een mevrouw die ik 's morgens vroeg, met een door een elektromotor gedreven sloepje, haar kinderen naar de Haanstraschool op het Rapenburg zie brengen. Daar ben ik echt jaloers op. Je moet wat schuin over het blik heen kijken maar je ziet tenminste de bovenkant van de huizen aan de mooiste gracht van Nederland. Meer af bij het Van der Werff-park of bij de Nonnenbrug. Loop de Pieterswijk in. Het is werkelijk een plaatje.

En de buitenstaander wordt door een vriendelijke bevolking de weg ge-

wezen. Nee heus, ik maak geen grapje. De Pieterswijk-bevolking is trots op zijn buurt. Nou ja, de buitenstaander moet natuurlijk op het Steenschuur niet de weg vragen naar het Boerhaavemuseum; dat is onmogelijk uit te leggen. Stuur hem maar naar de Hortus, naar “Oudheden” en bij voorkeur naar de Pieterskerk. Raad hem desnoods aan de Breestraat over te steken, maar dan wel snel, naar de Hooglandse of de Marekerk. De Burcht.

En prachtige verhalen kunnen we er bij vertellen. Over 3 October, over de Pilgrimfathers, De Waalse gemeente, Rembrandt, het kruitschip, Von Siebold, desnoods over Maarten ‘t Hart en Maarten Biesheuvel.

Leiden Museum-stad. Leiden Orgel-stad, Leiden weet-ik-veel wat voor stad. Leiden-theater-stad stond er laatst op de reclameborden. Maar toen twintig jaar geleden de stadsschouwburg moest worden gerestaureerd, de op een na oudste schouwburg in Nederland, weigerde het gemeentebestuur aanvankelijk krediet met de argumentatie dat niet de Leidenaars, maar vooral de bewoners van de randgemeenten ter schouwburg gaan. Daarmede de regionale functie van de provincie-stad volledig miskennend.

“Oud-Leiden” doet dat in ieder geval niet, gezien de Kleine Kroniek. Maar laat ik niet opnieuw beginnen te zeuren over het bereiken van de 70-jarige leeftijd van de tante van de oud-burgemeester van Voorhout.

Vandaag mag ik zelf kroniek schrijven, want in het volgende jaarboekje zal ongetwijfeld staan: op 5 november 1992 vierde de vereniging haar 90-jarig bestaan, bij welke gelegenheid een spreker een feestrede uitsprak over het leven in de binnenstad, waaraan niemand een touw kon vastknopen. Het geheim waarom het zo ontzettend leuk is om in Leiden te wonen, blijft aldus goed bewaard.

Ik heb gezegd.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1992

Aan deze kroniek werkten mee: mw. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg voor Leiden en de correspondenten mw. drs. M.C.J. Bultink, A.C.J. Duindam, E. van der Hoeven, ing. E. ten Hooven, C. Kroon, S.C.H. Leenheer, I.M. Maes, mw. H.J.Th.Th.M. Meijer-van Breemen, J. Schrage, J.H.M. Sloof, drs. J.E. van Teylingen, mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge, Ph.H. Vonk.

JANUARI

- 16 Woedende ambtenaren van de dienst Civiele Werken van de gemeente Leiden bezetten het Stadhuisplein uit protest tegen de gang van zaken rond de organisatievernieuwing.
- 24 Ds. T.M. Hofman wordt bevestigd als Christelijk Gereformeerd predikant te Kijsburg.

FEBRUARI

- 1 Jeroen Straathof uit Zoeterwoude wordt in Warschau wereldkampioen junioren op de schaats.
- 27 In de Rembrandtscholengemeenschap in Leiden wordt een "lesmarathon" gehouden van 24 uur om sponsorgeld in te zamelen voor de Unicef scholenactie "Gaan voor groen".
- 29 De Voorhoutse Stichting Boerhaave begint een actie tot herstel van de historische tuin van het geboortehuis van deze bekende medische hoogleraar.

MAART

- 3 De Haagsche Schouwbrug in Leiden moet wegens bouwvalligheid van de ene dag op de andere worden gesloten voor autoverkeer; een week later wordt het grootste deel van de brug gesloopt.
- 7 Stichting Omroep Rijnsburg is nu via de kabel en de ether te beluisteren.
- 14 De Sint Janskerk in Zoeterwoude wordt verrijkt met twee metaalplastieken gemaakt door Pierre Eijck.

- 21 De Warmondse IJclub ontvangt ter gelegenheid van haar 100-jarig bestaan een Koninklijke erepenning.
- 23 De in Rijnsburg wonende Belgische astronaut Dirk Frimout gaat met de Atlantis de ruimte in; hij zal op 2 april weer veilig landen.
- 25 Het Thomas Hill-orgel, vorig jaar door de Pieterskerk in Leiden aangekocht, is op de monumentenlijst geplaatst.
- 26 De gemeenteraad van Lisse stelt een plaatselijke Monumenten Commissie in.
- 31 D. Brouwer de Koning, burgemeester van Woubrugge gedurende 18½ jaar en van Jacobswoude sinds 15 maanden, gaat op 61-jarige leeftijd met de Vut.

APRIL

- 9 Het pasgebouwde theehuisje in het Van der Werffpark in Leiden wordt enkele meters verplaatst omdat het pal boven een hogedruk gasleiding was neergezet.
- 9 Oprichting van de Stichting Molen "De Rooie Wip" te Hazerswoude, die 250.000 gulden wil verzamelen ten behoeve van de restauratie.
- 10 Officiële ingebruikneming van de voor 2,6 miljoen gerestaureerde Nederlandse Hervormde kerk in Hazerswoude.
- 23 Oprichting van de "Stichting Restauratie Agathakerk" in Lisse.
- 23 De zakenman J. Melkert die in 19'7'7 voor het symbolische bedrag van 1 gulden eigenaar was geworden van de Zijlpoort in Leiden, draagt het bouwwerk over aan de gemeente voor 150.000 gulden.
- 24 De eerste paal wordt geslagen voor de uitbreiding van het kerkelijk centrum van de Cereformeerde kerk (Vrijgemaakt) in Rijnsburg.
- 27 De Leiderdorpse huisarts en coach van de Olympische zwemploeg Simon Ouwerkerk overlijdt op 50-jarige leeftijd.

MEI

- 4 Tijdens de dodenherdenking in Ter Aar wordt een nieuwe gedenksteen onthuld die niet alleen de namen van gevallen militairen maar ook die van omgekomen burgers vermeldt.
- 5 De oudste inwonster van Rijnsburg, mevrouw D. de Mooij-Nachtegaal overlijdt op de leeftijd van ruim 100 jaar.
- 5 Naar aanleiding van een grootschalig Centrumplan ontketenen verontuste burgers in Oegstgeest een handtekeningenactie die door 2.500 mensen wordt gesteund.

- 7 Opening van het nieuwe Sassenheimse gemeentehuis door de Commissaris van de Koningin.
- 8 De Leidse afdeling van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers heft zichzelf op wegens gebrek aan leden.
- 9 Opening van de voetgangers- en fietsbrug van Voorschoten naar de Vlietlanden.
- 11 De jonge held Teus Beekhuis uit Rijnsburg, pas 10 jaar oud, redt de 3-jarige Hans Star uit het Oegstgeestekanaal.
- 12 Opening van het Schildersmuseum van Akzo-Coatings in het voormalige gemeentehuis van Sassenheim.
- 16 De Rijnsburger J. Verhave, bestuurslid van verschillende organisaties op het gebied van de groentehandel, overlijdt op 92-jarige leeftijd.
- 28 Afscheid van pastoor D. Koster o.s.f.s. van de St. Willibrordusparochie te Oegstgeest.
- 29 Veiling Flora wordt eigenaar van de Rijnsburgse molen "Hoop doet leven".
- 30 Mr. B.C. van Krieken, die veel over de geschiedenis van Oegstgeest publiceerde, overlijdt op 86-jarige leeftijd.
- 31 De Leidse Marathon wordt door 546 deelnemers uitgelopen; de snelste doet er 2½ uur over.

JUNI

- 4 In het Wassenaaarse attractiepark "Duinrell" wordt een nieuwe waterattractie, de "Splash" geopend, die 4 miljoen gulden kostte.
- 10 Jhr. mr. dr. O.F.A.H. van Nispen tot Pannerden, van 1937 tot 1964 burgemeester van Hillegom, overlijdt in Heemstede op 85-jarige leeftijd.
- 14 Pastoor B.J.M. Demmers o.f.m. neemt wegens emeritaat afscheid van de Leidse parochie van O.L.V. Onbevlekt Ontvangen (Hartebrugkerk).
- 17 Staatssecretaris A. Kosto van justitie wordt in Leiden, uit afkeuring om zijn vluchtelingenbeleid, met verfbommen bekogeld.
- 19 Op de gevel van Langebrug 107 wordt een gedenksteen voor de dichter J.C. Bloem onthuld.
- 21 Het industrieterrein "De Grote Polder" in Zoeterwoude is met de terugkomst van het carrosseriebedrijf Deckers nu volgebouwd.
- 27 Op de Koningin Wilhelmina-boulevard te Noordwijk aan Zee nemen 3.500 mensen plaats aan de langste koffietafel ter wereld, een prestatie die een vermelding kreeg in het *Guinness Book of Records*.
- 30 Dr. D.E.H. de Boer, die zich op verschillende terreinen verdienstelijk

maakte voor de beoefening van de geschiedenis van Leiden, krijgt bij zijn afscheid uit de Sleutelstad de gouden speld van de gemeente.

JULI

- 1 De eerste Turkse kapper in Leiden opent een salon.
- 9 Oprichting van de Nederlandse Vereniging van Bloemkleur Bedrijven te Rijnsburg.
- 10 De Leidse wethouder van economische zaken, Walenkamp, opent de recreatiehaven in de Haven.
- 15 De Leidse projectontwikkelaar A.H.F. Swaak wordt failliet verklaard.

AUGUSTUS

- 12 Om het jaren durende ongemak van de verbouwing van het Leidse station te compenseren, krijgen de treinreizigers van de NS een schoenpoetsdoosje cadeau.
- 15 De Leidse kunstschilder Alex Rosemeier die op 18 juli ter gelegenheid van zijn 104de verjaardag de gemeente het doek “Korenschoven” schonk, overlijdt.
- 15 Het Genootschap Oud Noordwijk verwelkomt het 2.750ste lid.
- 18 De laatste bewoner van de Morsweg geeft te kennen zijn huis aan de gemeente Leiden te willen verkopen.
- 20 Het startsein van de in het kader van de AIDS-bestrijding gevoerde actie “Leiden vrijt veilig” wordt gegeven; de daarbij onthulde condoomauto-maat weigerde echter dit keer.
- 23 De Leidse Yvonne van Dorp wordt op vier onderdelen kampioene op de Open Haagse Athletiek kampioenschappen.
- 23 De Rooms-katholieke parochie St. Jeroen te Noordwijk-Binnen viert het eeuwfeest “Noordwijk 100 jaar bedevaartplaats”.

SEPTEMBER

- 2 In het Leidse Pesthuis wordt de overeenkomst getekend voor de realisering van de nieuwe accommodatie van het Nationaal Natuurhistorisch Museum; het complex wordt ontworpen door de Leidse architect Fons Verheijen.
- 5 De volkstuinvereniging “Het Zonneveld” in Leiden viert haar 50-jarig bestaan.

- 9 De commissie Cultuur van de Leidse gemeenteraad besluit tot handhaving van de enigszins omstreden glazen overkapping van het binnenplein van de Lakenhal.
- 10 Mevrouw M. Gekus-Weeda uit Leiden wordt door het Koningin Wilhelmina-fonds onderscheiden voor 25 jaar collecteren.
- 12 Overlijden van prof. dr. J.L. van der Gouw, oud Algemeen Rijksarchivaris, te Voorschoten.
- 18 Het volledig gerenoveerde en vergrote gemeentehuis in Ter Aar wordt geopend, na een verbouwing van ruim 5 miljoen gulden.
- 18 Opening van de nieuwbouw van de Woutertje Pieterseschool in de Leidse Hout, waar eerder verzet tegen was gerezen.
- 20 Na 67 jaar komt door het vertrek van de paters Kruisheren P. Hulskamp en S. van Beurden, een einde aan de aanwezigheid van deze orde in Zoeterwoude.
- 21 Leiden voert een actieve politiek om oude rnuurreclames op te knappen. De eerste aan het hoekhuis Herengracht-Oude Rijn zal, naar verwachting, worden gevolgd door twintig andere.
- 27 In de Leidse Hout wordt de drinkwaterfontein weer in gebruik genomen.

OKTOBER

- 1 Installatie van burgmeester W.J.F.M. van Beek van Jacobswoude.
- 1 Begin van de restauratie van de Hoogmadese molen en de Grosmolen.
- 2 De tentoonstelling "Zoeterwoude in kaart gebracht" trekt grote belangstelling, ook van niet-ingezetenen van het dorp.
- 2 De erepenning van de stad Leiden wordt uitgereikt aan R.D. Paauw, adjunct-hoofdredacteur van het *Leidsch Dagblad*.
- 3 Leiden viert dubbel feest: niet alleen 3 oktober, ook vanwege het behalen van het Nederlandse kampioenschap Rapideschaak door het jeugdschaakteam van "Op eigen wieken".
- 6 Het "Leiden centraal project", de plannen voor het stationsgebied, zijn door het Ministerie van VROM uitgekozen als "voorbeeldplan".
- 10 De Christelijke Muziek- en Showband uit Leiden promoveert naar de ere-divisie.
- 13 Evert Castelein, die vele generaties Leidenaren leerde dansen, overlijdt op 80-jarige leeftijd.
- 17 Op de zolder van de Nederlandse Hervormde kerk te Sassenheim wordt de Klokken- en Oudheidkamer geopend.
- 29 De stad Leiden krijgt voor haar actie "Leiden, stad van vluchtelingen" de Wateler Vredesprijs van de Carnegie Stichting.

- 31 Na een omvangrijke renovatie wordt de Gereformeerde kerk in Sassenheim weer in gebruik genomen.
- 31 In de Dr. Mr. Willem van den Berghstichting te Noordwijk wordt een museumzolder geopend waar aandacht is besteed aan de ontwikkelingen binnen de zwakzinnigenzorg.

NOVEMBER

- 1 De Zusters Franciscanessen van de Heilige Elisabeth, die tot 1980 zieken en bejaarden verzorgden, verlaten Hillegom.
- 3 De vernieuwde Blauwpoortsbrug in Leiden wordt opengesteld voor het verkeer.
- 4 A.G. van der Steur uit Haarlem ontvangt de Warmeldapenning voor zijn vele verdiensten voor de lokale geschiedenis en voor de geschiedenis van Warmond in het bijzonder.
- 5 De vereniging Oud Leiden viert haar 90-jarig bestaan met onder meer een creatieve wedstrijd "Hoe zie je je omgeving, nu en in de toekomst", en een symposium over het nut van historische verenigingen (zie ook de voordrachten van P.F.J. Obbema en A.J. Rörsch in dit *Jaarboekje*).
- 5 De wereldberoemde sterrenkundige prof. dr. J.H. Oort overlijdt in Oegstgeest op 92-jarige leeftijd.
- 6 In de Zamenhofstraat te Leiden wordt een gedenkplaat onthuld voor de eerste stoommachine in de Nederlandse textielindustrie die daar in 1816 in de toenmalige fabriek van Van Lelyveld werd geplaatst.
- 6 De Noordwijkse IJclub viert haar 100-jarig bestaan.
- 11 De nieuwe Zijlpoortsbrug wordt door wethouder Van Rij van Openbare werken, voor die gelegenheid gekleed in 17de-eeuws kostuum, geopend (zie frontispice); de kleuren van de brug veroorzaken enige opschudding.
- 12 De gemeenteraad van Rijnsburg keurt het bestemmingsplan Vinkenweg goed.
- 13 In het kader van het symposium vanwege het eerste lustrum van de Dirk van Eckstichting, over "Leidse arbeidersbeweging . . . 1750-1980", wordt een gedenksteen voor P.J. Blok, historicus en mede-oprichter van de Vereniging Oud Leiden, ingemetseld in het pand Oude Singel 66.
- 14 Door het verdwijnen van de *Leidse Courant* is Leiden een "one-papercity" geworden.
- 16 A.C.J. Duindam wordt bij zijn afscheid als voorzitter van de Stichting Oud Zoeterwoude tot erevoorzitter benoemd.
- 16 Tot pastoor van de Rooms-katholieke parochie van Zoeterwoude-dorp wordt B. v.d. Plas benoemd.

- 17 De oudste inwoonster van Zoeterwoude, mevrouw Cornelia Belt viert in Huize Emmaus haar 100ste verjaardag.
- 21 De dorpskerk van Zoeterwoude wordt na de schade die de bonte knaagkever daar aan het houtwerk aanbracht, heropend; kosten: 2,5 miljoen gulden.
- 22 Academiepredikant ds. J.A. Eekhof neemt na 30 jaar afscheid van de universitaire gemeenschap.
- 23 De “Stichting Hulpverlening Anticonceptie en Sexualiteit, voorheen de Rutgersstichting” zet het werk van de Rutgersstichting in Leiden voort.
- 26 Oprichting van de Stichting “De Molen van Sassenheim” die zich de restauratie van dit monument ten doel stelt.
- 26 De gemeenteraad van Ter Aar wijzigt de naam van de gemeentekern Aardam in Ter Aar; de gemeente heeft daarnaast nog drie andere kernen: Langeraar, Papenveer en Korteraar.
- 30 Het project “Het Rapenburg, geschiedenis van een Leidse gracht” is met de publikatie van het zesde deel voltooid; het eerste deel verscheen in 1986.

DECEMBER

- 4 Museum De Lakenhal kocht een zilveren spiegel van de Leidse zilversmid Hendrik Fortman, ter waarde van driemaal het aankoopbudget.
- 7 De medewerkers van de Leidse bibliotheek mogen de “Openbare bibliotheek-prijs”, de jaarlijkse onderscheiding van de NVB, in ontvangst nemen.
- 8 Noordwijk-Binnen ontvangt de status van beschermd dorpsgezicht.
- 14 Ir. L. Barendregt neemt afscheid als hoofd van de Directie Civiele Werken van de gemeente Leiden; hij krijgt de nieuwe functie van “stadsingenieur”.
- 15 De structuurschets voor de Leidse regio leidt tot fel verzet, onder meer te Voorschoten.
- 17 De Rijnsburgse schooljeugd demonstreert tegen het besluit het binnenbad van het plaatselijke zwembad te sluiten.
- 17 De gemeenteraad van Lisse stelt een krediet ter beschikking om het Oud Archief uit de jaren 1486-1941 te restaureren.
- 24 De Leiderdorpse Oudheidkamer moet bij gebrek aan onderdak tijdelijk worden gesloten.
- 31 Pastoor E.C. Hoogervorst uit Warmond gaat met pensioen.
- 31 Pater van Lieshout o.f.m., die ruim een maand geleden met emeritaat ging als pastoor van Zoeterwoude-dorp, overlijdt in Rotterdam.

BERT VAN DISSEL

23 DECEMBER 1949 - 30 SEPTEMBER 1992

Albert Jan van Dissel werd op 23 december 1949 te Goes geboren. Zijn lagere en middelbare schooltijd bracht hij door in zijn geboortestad. Van huis uit gestimuleerd, ontwikkelde zich al vroeg een grote belangstelling voor geschiedenis en voor de kunstgeschiedenis in het bijzonder. Het was dan ook geen wonder dat hij besloot dit te gaan studeren en wel aan de Rijksuniversiteit van Gent. Hier specialiseerde hij zich in de bestudering van de wooncultuur in de Nederlanden. De bouw- en bewoningsgeschiedenis van zijn ouderlijk huis aan de Kleine Kade 47 in Goes -van jongsaf aan een inspirerende omgeving – vormde het onderwerp van zijn eindstudie. De manier waarop hij hierin zijn onderzoeksresultaten weergaf, was kenmerkend voor zijn verdere werk.

Op deze licentiaatsstudie volgde een succesvolle sollicitatie bij het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden, waar hij als wetenschappelijk medewerker was verbonden aan het Rapenburgproject. Door het onderzoek naar de huizen aan het Leidse Rapenburg werd Van Dissel een van de vaste klanten van het Gemeentearchief; lange jaren prijkte hij bovenaan in de “top tien” van de bezoekerslijst. Zelf was hij uiterst bescheiden over zijn aandeel in de totstandkoming van dit magistrale werk en zijn bijdrage bleef ook tijdens de presentaties van de delen onderbelicht. Toch leverde juist hij door zijn nauwgezette methode van onderzoek een substantiële bijdrage. De noodzakelijke bewerking van de eindresultaten van het werk van de verschillende projectgroepen en zijn eigen onderzoek leverden in vele gevallen verrassende nieuwe resultaten op. De waardering voor zijn aandeel kwam tot uitdrukking toen hij naar aanleiding van de verschijning van het eerste

deel in 1986 de Mr. J.W. Frederiksprijs ontving (voor onderzoek en publikaties op het terrein van de kunstnijverheid).

Naast zijn werk voor het Rapenburgproject was er tijd voor andere zaken en eigen onderzoek. Ook daarbij stond de bestudering van de wooncultuur centraal. Van 1983 tot 1987 maakte hij deel uit van de redactie van *De Leidse Hofjes* en schreef in dat blad onder meer een aantal artikelen over de bewoningsgeschiedenis van de huisjes in het St. Anna Aalmoeshuis en het Eva van Hogeveenshofje. Ook in zijn verdere publikaties had de aankleding van het interieur zijn belangstelling. Dit bleek onder meer uit zijn artikelen over het Leidse werk van de Antwerpse schilder Marten Jozef Geeraerts en de Middelburgse schilder Jacobus Vonk. Deze laatste had zijn speciale aandacht omdat diens enige gesigioneerde werk zich in zijn ouderlijk huis bevond. De band met Zeeland en Goes in het bijzonder, bleek ook uit zijn artikel over het Visperk te Goes in de afscheidsbundel van prof. ir. J.J. Terwen.

Naast kunsthistorisch onderzoeker was hij ook actief als reisleader. Vooral de Oosteuropese landen, maar ook culturen van landen als India hadden zijn belangstelling. Van Dissel was op arbeidscontract aan de universiteit verbonden. Dit kon enige keren worden verlengd, maar in 1987 kwam er door bezuiniging een einde aan zijn dienstverband. Ondanks deze teleurstellende ervaring zag hij kans om in de jaren die volgden toch op het terrein van de kunstgeschiedenis aan het werk te blijven. Als menig ander vakgenoot zag hij zich genooddaakt zijn onderzoeksterrein verregaand te verbreden. Beloning en waardering vroegen daarbij ook om een geheel andere instelling. Toch kwamen de resultaten uit deze periode op dezelfde nauwgezette wijze tot stand als bij zijn Leidse werk. Zijn publikaties over de geschiedenis en de inventarisatie van de Gemeentelijke Begraafplaats aan de Kerkhoflaan te Den Haag en "Moscowa" in Arnhem kunnen gelden als voorbeeldstudies voor dergelijke onderzoeken. Van geheel andere aard was zijn onderzoek naar de geschiedenis van de Middelburgse Tekenacademie en zijn inventarisatiearbeid voor de Hoge Raad van Adel, waar hij de zegelcollectie ontsloot.

Doordat het Rapenburgproject aanzienlijk langer duurde dan zijn tijdelijke aanstelling bij de universiteit, beleefde hij de verdere verschijning van *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* meer als buitenstaander. Zijn vroegtijdig overlijden kwam bovendien voor het uitkomen van het laatste deel. In Bert van Dissel verliezen we een aimabel mens en een nauwgezet onderzoeker. Zelf had hij van zijn Leidse periode min of meer afstand genomen, maar de leegte die hij hier achterlaat zullen we nog lang voelen.

Jan Dröge

Stadsplattegrond van Jacob van Deventer (ca. 1560), waarop ingetekend de veronderstelde route van Zoeterwoude naar Leiden vóór ra. 1380 tussen de huidige Herenstraat en de thans verdwenen Stinksteeg.

DE “WITTE POORT AAN DE VLIET”, DE “CONINXWECH” EN DE ROUTE NAAR ZOETERWOUDE

door

R.C.J. van Maanen

In 1874 constateerde Pleyte in zijn boek *Leiden vóór 300 jaren en thans* dat er in de oudste stadsomwalling van Leiden een poort gezeten moet hebben met de naam Witte poort.’ Hij situeerde deze aan het eind van de Kloksteeg, die hij identiek achtte met de in de bronnen genoemde Koningsweg. En die moest zijn vervolg naar Zoeterwoude hebben.

Pleyte kwam tot deze conclusie op grond van de financiële omslag (verhoefslaging) uit 1433 van de brug in de Schoolsteeg over de Voldersgracht (thans Langebrug) en een wijziging daarvan uit 1438. Het in 1435 bij de hoefslag betrokken gebied werd aan één kant begrensd door de lijn Haagpoort-Begijnhof. In 1438 werden de ingelanden tussen de Haagpoort en de voormalige Witte poort uit de hoefslag ontslagen, omdat zij het onderhoud van de bruggen in de stadsvergroting (van 1386) tot aan de Vliet moesten dragen. Dus, zo was zijn redenering, moest op de hoek bij het Begijnhof, d.w.z. van de Kloksteeg, een – later weer verdwenen – Witte poort gestaan hebben. Bovendien maakte hij eruit op dat op dit punt ook de Vliet uit moest komen. Dit probleem loste hij op door de Vliet in vroeger tijden het verloop van de Cellebroersgracht (Kaiserstraat) toe te dichten.

Blok verwees deze Witte poort naar het land der fabelen.’ Hij maakte er weinig woorden aan vuil. In een voetnoot merkte hij op dat deze Witte poort aan het einde van de Nonnensteeg “evenwel nooit bestaan heeft”.

Het was Van Oerle die het idee van Pleyte weer opnam en in een artikel in het *Leids Jaarboekje* van 1966, getiteld “De Witte poort aan de Vliet”, later bijna ongewijzigd overgenomen in zijn opus magnum *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, een pleidooi hield voor deze Witte poort aan de zuidzijde van het oudste Leiden.” Hij situeerde de poort aan het Rapenburg tegenover de huidige Vliet. Ook hij baseerde zich op de genoemde hoefslagen van 1435 en 1458, maar concludeerde dat de verhoefslaging zich ten zuiden van het Rapenburg verder uitstreekte dan ten noorden ervan, namelijk tot de Vliet.

Bovendien interpreteerde hij een post in de stadsrekening van 1419 als “die Witte poort in die Vliet”. Toen deze poort door de in 1386 toegestane stadsvergroting overbodig geworden was, zou de naam overgegaan zijn op de nieuwe poort die door dezelfde stadsvergroting noodzakelijk geworden was aan het einde van het Noordeinde. Evenals Pleyte zag Van Oerle deze oude Witte poort als de bewaking van de uitvalsweg naar het zuiden. De Koningsweg moest ergens een knik maken en zodoende bij deze poort uitkomen om vervolgens ter hoogte van de 3 Octoberstraat de Herenstraat te bereiken en zijn weg naar Zoeterwoude voort te zetten.

De these van Van Oerle sloeg in en heeft zijn weg gevonden naar diverse publikaties, inclusief zijn getekende plattegronden van de ruimtelijke situatie ter plaatse. In 1989 signaleerde De Boer echter, in een voetnoot, dat zijn veronderstelling over de ligging van de oudste Witte poort aan herziening toe was.’

Hier ligt een interessante uitdaging, niet alleen om het feit of er nu wel of geen poort gestaan heeft, maar vooral vanwege de consequenties daarvan voor een stukje Leidse infrastructuur in de 14de eeuw.

De Witte poort

In 14de-eeuwse bronnen komt de Witte poort niet voor; in de 15de-eeuwse wel, zij het met een heel vreemd verloop: we vinden vermeldingen in de stadsrekeningen van 1419 en 1426. Daarna is het stil totdat er in 1458 sprake is van de voormalige Witte poort in de genoemde hoefslag.” Pas ca. 1487 verschijnt de naam weer in de rekeningen.” In andere bronnen heb ik haar sedert 1488 aangetroffen.’ Het is duidelijk dat het dan in ieder geval om de ons bekende poort aan het Noordeinde gaat. Deze was gebouwd kort na het beleg van 1420” en heette jaren lang “der nuwer poorte” in de bronnen. Later werd zij veelal Haagpoort genoemd, totdat in de loop van de 16de eeuw de naam Witte poort ging overheersen.

Het loont de moeite de vermeldingen van 1419 en 1426 in hun context te bekijken. In de stadsrekeningen komen de poorten in twee rubrieken voor: civiele werken en bewaking. De vermeldingen bij civiele werken leveren voor ons probleem niets op. Locaties van poorten blijken er niet uit, ook niet uit de passage die Van Oerle als bewijsplaats aanhaalt dat de Witte poort aan de Vliet stond.” Zijn conclusie dat er “die Witte poort in die Vliet” gelezen moet worden, deel ik niet. Het gaat in die post om de betaling van gemaakt ijzerwerk op verschillende plaatsen in de stad. Er volgt een opsomming, die in de oorspronkelijke tekst niet, maar in een moderne transcriptie wel van

leestekens wordt voorzien: “an die Witte poort, in die Vliet, an ‘t hec up Gansoord, an Lopsenwaterboom ende an ‘t nuwe hec bi die Bustelbruggh”.

Meer leveren de posten over bewaking op. Voorzover de rekeningen hier iets over meedelen, blijkt een patroon van bewakingsdiensten in de stadspoorten. In de rekening van 1400 is sprake van de vier “poortiers”, die de vier poorten bewaren.¹³ Helaas worden daarbij die vier poorten niet genoemd. Elders in deze rekening komen echter wel namen van poorten voor: Noordpoort, poort Costverloren, Zijlpoort, Koepoort en St. Jorispoort. In 1419 werd in vijf poorten bewaking ingesteld: de vier poorten, plus de Koepoort.¹⁴ Die vier waren de Rijsburgerpoort, de Zijlpoort, de poort Costverloren en de Witte poort, die met deze vermelding zijn intrede in het bronnenmateriaal doet. De rekening van 1426 vermeldt bewaking in de Witte poort, de Hogewoerdspoort, de Rijsburgerpoort, de Zijlpoort en de Nieuwe poort.¹⁵ In 1434 is er sprake van vijf “poortiers” aan de poorten, die met name worden genoemd: Hogewoerdspoort, Koepoort, Noordpoort, Rijsburgerpoort en Zijlpoort.¹⁶ Het vereist geen grote verbeeldingskracht om hieruit af te leiden dat er aanvankelijk vier belangrijke stadspoorten waren en dat gaandeweg ook de Koepoort die status verworven heeft. Die vier poorten waren gesitueerd aan de beide uiteinden van de Haarlemmerstraat en de Breestraat, dus ter bewaking van de beide Rijndijken aan de hoge en de lage zijde. Aan het noordelijk einde van de Haarlemmerstraat stond de Rijsburgerpoort (ook wel Lopsenpoort, Haarlemmerpoort en Blauwpoort genoemd), aan de Leiderdorpse kant de Zijlpoort. De Hoge Rijndijk naar het zuiden werd bewaakt door de poort Costverloren, welke naam na 1426 definitief verdrongen is door Hogewoerdspoort. Aan het noordelijk einde van de Breestraat stond de Noordpoort. Het was deze poort die in 1419 en 1426 Witte poort genoemd werd.

Al vigeerden er verschillende namen voor de poorten, in de rekeningen van 1400, 1419 en 1434 doet zich geen spraakverwarring voor. Terwijl in 1400 en 1434 uitsluitend de Noordpoort voorkomt, treffen we in 1419 uitsluitend de Witte poort aan. Wat dat betreft is alleen de rekening van 1426 problematisch. Naast elkaar worden de Noordpoort, Haagpoort en Witte poort genoemd. Bovendien doet ook de Nieuwe poort haar intrede, waaraan juist in 1426 flink gebouwd lijkt te worden. De oude Noordpoort was toen nog niet verdwenen. Zoals gezegd komt die nog in de rekening van 1434 voor. In ieder geval voor 1466 is zij gesloopt en uit het stadsbeeld verdwenen.¹⁴

Blijft over om nog eens te kijken naar de vermelding van de Witte poort in 1458. We moeten ons goed realiseren dat het om een marginale aantekening gaat bij de verhoefslaging van 1435. Toen werd precies bepaald binnen welk

gebied men mee moest betalen aan de onderhoudskosten van de brug in de huidige Schoolsteeg over de Langebrug. Wat nu werd er bepaald in 1458? Een groep mensen werd ontslagen uit de hoefslag, omdat zij de bruggen in het nieuwe land, tot aan de Vliet, financieel moest onderhouden. Het ging om de bewoners van de Haagpoort tot aan de brug waar de Witte poort gestaan had, en wel aan beide zijden van de straat hiertussen. In 1435 was bepaald dat ook de bewoners aan beide zijden van de straat buiten de Haagpoort (de Noordpoort) aan het onderhoud van de brug in de Schoolsteeg moesten bijdragen. In 1458 wordt dus ongedaan gemaakt dat de bewoners aan het Noordeinde daaraan nog langer moesten mee betalen. De Haagpoort in 1458 is de ons bekende Witte poort, terwijl de voormalige Witte poort geen andere is dan de Noordpoort. Die had dus niet alleen al voor 1466, maar reeds voor 1458 plaats gemaakt voor een brug.

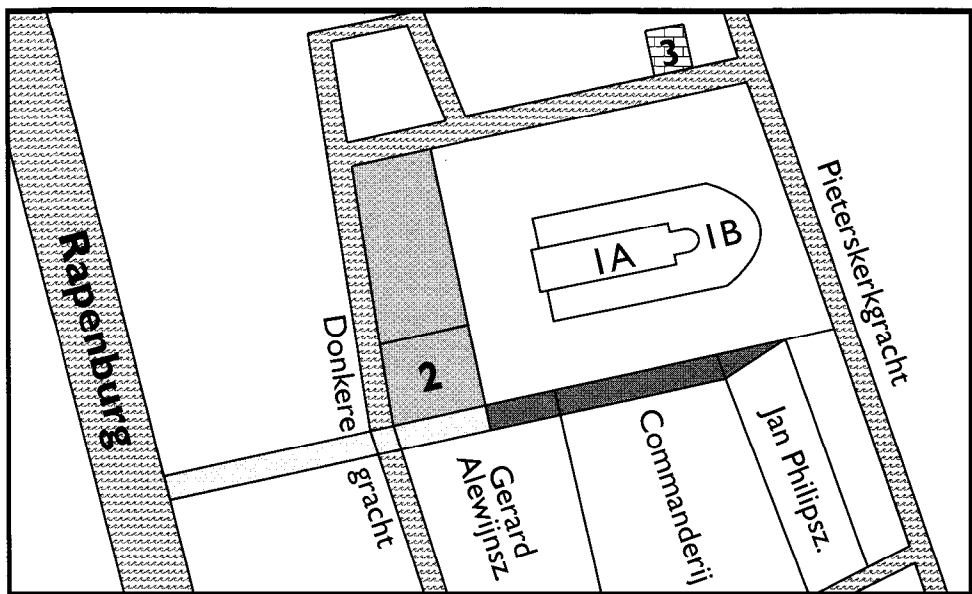
De Koningsweg

De Koningsweg komt slechts één keer in de bronnen voor en wel in een charter van de graaf van Holland van 18 maart 1339, waarbij hij de stad Leiden toestemming geeft om de muur aan de zuidkant van het kerkhof om de Pieterskerk te verplaatsen.” Daarbij komt “onsen wech die men hiet Coninxwech” binnen de muren van het kerkhof te liggen.

Er zijn nog twee akten die op deze zaak betrekking hebben en die de gang van zaken verder verduidelijken. De ene is de toestemming van de suffragaan van de bisschop van Utrecht van 7 juni 1339 (die Van Oerle niet noemt, maar waarvan de tekst is afgedrukt bij Van Mieris”). De ander is de overeenkomst van de stad met Jan Philipsz., kanunnik ten Dom, Dieric de Commandeur” en Gerard Alewijnsz.” omtrent het plaatsen van de kerkhofmuur op hun grondgebied.“

Het wordt duidelijk dat rond 1339 aan de zuidkant van de toenmalige Pieterskerk het kerkhof vergroot is ten koste van de erven van genoemde heren. Als grens werd de bestaande muur van het huis van de Commanderie genomen en lijnen in het verlengde daarvan (overeenkomstig de zuidelijke rooilijn van de huidige Kloksteeg). De vergroting bracht tevens met zich mee dat “onse wech” (Coninxwech), die aanvankelijk langs het kerkhof liep, moest vervallen. Er moest echter “tot hove behoef” een weg blijven. Er werd derhalve bepaald dat er op het kerkhof, langs de nieuwe zuidmuur een weg aangelegd zou worden waar men desnoods met een paard-en-wagen over kon rijden.

De indruk die uit deze stukken over de Koningsweg naar voren komt is die van een straat die in principe onderhouden werd ten behoeve van het

- Vergroting kerkhof 1338, tevens verlegde Koningsweg
- In 1400 toegestane vergroting
- Doorbraak circa 1429 (Kloksteeg)

Schematische plattegrond van de omgeving van het Pieterskerkhof ca. 1338 (1A: oorspronkelijke Pieterskerk; 1B: 14de-eeuwse vergroting; 2: het oude Begijnhof; 3: woning van de graaf).

grafelijk hof, niet die van een verkeersader. Ruim tien jaar geleden merkte Van Oosterom in een populair geschiedoverzicht van de Pieterskerk op dat de Koningsweg de verbinding tussen het grafelijk huis en de kapel vormde.” Wellicht heeft hij gelijk. Hoewel de woning ten noorden van de kerk lag, behoeft het niet te verbazen dat de Rooms-koning en zijn opvolgers als graaf van Holland niet door de noorddeur (zo die er toen al was), maar door de westelijke ingang de kerk betraden. Deze was de hoofdingang en in de middeleeuwse symboliek van het kerkgebouw symbool voor Christus, via wie men het hemelse Jerusalem binnen ging. Dat de route langs het koor van de kerk en vervolgens ten zuiden langs het kerkhof liep, komt wellicht omdat oorspronkelijk aan de noordkant, “de streek van koude en nacht”, de begraafplaats gesitueerd was.”

Een vraag die zich natuurlijk onmiddellijk voordoet is die naar de door

Van Oerle veronderstelde knik zuidwaarts van de Koningsweg. Waar kan deze afgebogen zijn? Van de bovengenoemde percelen kennen we de ligging. De Commanderij en bijbehorende hof strekte zich uit van het kerkhof tot aan het Rapenburg.“ Oostelijk daaraan belend was het huis van de Domkanunnik Jan Philipsz. Dit huis werd later met het buurhuis samengevoegd tot de Templum Salomonis,²³ het huis en erf dat Philips van Leyden bezat en bewoonde en dat hij in zijn testament van 1372 beschreef als grenzend aan de Pieterskerkgracht (Nieuwsteeg; het ca. 1388 gedempte verlengde van de ons bekende Pieterskerkgracht) .²⁴

Westelijk van de Commanderij lag het goed van Gerard Alewijnsz. Dat weten we uit een akte van een paar jaar later (1344), waarbij Gerard dit goed aan de graaf opdroeg om het vervolgens in leen van hem te ontvangen.” De ligging is exact omschreven: tussen de hofstede van de Duitse orde, het Begijnhof, het kerkhof en een grafelijke hoeve. De belendingen aan de Commanderij en het Pieterskerkhof hebben we al kunnen constateren. Die aan het Begijnhof en een hoeve van de graaf zijn minder duidelijk, maar blijken ook te kloppen. In haar proefschrift over middeleeuwse begijnhoven in Holland en Zeeland bewijst Koorn dat het oudste Begijnhof in Leiden gelegen heeft achter de Pieterskerk aan de zuidwestkant van het kerkhof.“ Met “onse hoeve” wordt dan de grafelijke hoeve bedoeld die in 1322 achter de Begijnen gesitueerd werd en die in 1352 mede aan Gerard Alewijnsz. verpacht werd.²⁷ Later blijkt dit gebied Bloemendaal te heten.“ Deze hoeve grensde zowel aan het Begijnhof als aan het land van Gerard Alewijnsz.

Het Begijnhof heeft gedurende de gehele 14de eeuw op dezelfde plek gelegen.“ In 1400 gaf de graaf van Holland, Albrecht van Beieren, toestemming het te slopen ten behoeve van uitbreiding van het Pieterskerkhof.“ Blijkbaar is dat niet direct gerealiseerd. De omschrijvingen van het hof in transportakten veranderden voorlopig niet.“ Nog in 1417 is er een post in de rekening van de Pieterskerk omtrent het in orde brengen van de straat voor de Begijnen.“ En in 1426 werd er een nieuwe houten brug gemaakt tussen de Begijnen en grond van Jacob van Rijsoorde.³³

In of kort na 1429 werd er land onteigend in Bloemendaal om er het Begijnhof te vestigen” en in 1435 blijkt daar inmiddels een nieuw hof gebouwd te zijn.³⁵ dat sedertdien in de bronnen het Begijnhof van St. Agniete genoemd wordt, naar de heilige waaraan de kapel werd gewijd.“ De grond van het oude hof is bij deze transactie eindelijk aan de kerkmeesters van St. Pieter overgedragen, zodat de vergroting van het kerkhof voltooid kon worden. Even tevoren was de straat van het Pieterskerkhof naar het Rapenburg aangelegd (de Kloksteeg dus), over grond van de nazaten van Gerard Alewijnsz.,³⁷ precies tussen het oude en het nieuwe Begijnhof in.

Wanneer we de ruimtelijke ordening in dit stadsdeel overzien, blijkt dat er geen plaats is voor een doorgaande route. De verlegde Koningsweg liep langs resp. het erf van Jan Philipsz., de Commanderij en een deel van het erf van Gerard Alewijnsz. Rechtdoor ging zij niet. De doorbraak van het kerkhof naar het Rapenburg dateert pas van ca. 1430. Pal ten noorden daarvan lag van oudsher het Begijnhof. Een aftakking naar het zuiden komt ook niet in aanmerking. De Commanderij en het leen van Gerard Alewijnsz. grensden aan elkaar en er is geen sprake van wegen op hun terrein. De Koningsweg kan alleen een vervolg hebben gehad in noordelijke richting, langs de westzijde van het kerkhof.

Zoals Van Oerle al opmerkte is er in de topografie van dit stadsdeel geen spoor te herkennen van een eventuele weg. De 16de- en 17de-eeuwse stadsplattegronden geven evenmin enige aanwijzing.

De weg naar Zoeterwoude

Het dorp Zoeterwoude had ongetwijfeld van oudsher een verbinding met Leiden. Het ligt voor de hand dat die via de Herenstraat liep. In 1388 werd de Nieuwsteeg aangelegd en in 1400 wordt de Koepoort voor het eerst vermeld.³⁹ In deze jaren kwam de route van de Koepoortsgracht (Douzastraat) tot stand. Het probleem dat zich voordoet is nu hoe het verloop van de Herenstraat naar één van de toegangspoorten van de stad voor die tijd is geweest.

Identiek met de Herenstraat is de Hoeflaan uit de bronnen.:⁴⁰ Deze Hoeflaan liep niet alleen buiten, maar ook binnen de stadsveste van 1389,⁴⁰ al is niet zeker hoe. Het lijkt dat de naam samenhangt met de benamingen van de raamlanden die zich tussen deze Hoeflaan en het Levendaal uitstrekten: Nieuwe of Kijfhoef, Oude Hoef en Kleine Hoef. Deze laatste was het meest oostelijke en tevens oudste gedeelte en lag tussen de Zijdgracht, de Raamsteeg, het zuidelijk deel van de Molengracht (latere Garenmarkt) en de nieuwe stadsvest,⁴¹ tegen de St. Jorisdoelen aan, zoals dat in de charters betreffende de stadsvergroting van 1386-1389 omschreven staat.

Uitvalswegen laten vaak sporen na in de stedelijke topografie. We zien hiervan in recente tijd voorbeelden bij de Herenstraat, de Stationsweg, de Hoge en Lage Rijndijk, waar zich aan beide zijden van de straat een lintbebouwing ontwikkelde. Vroeger was dat niet anders. De bebouwing langs de Hogewoerd was zelfs het begin van een hele voorstad.⁴² Het Noordeinde is niets anders dan het buitensteedse noordelijke einde van de Breetstraat. En in de Steenstraat herkennen we gemakkelijk de weg die schuins vanaf de (oude) Rijns-

Eind van de Stinksteeg (hier Jodenkerksteeg genoemd) naast de synagoge op het Levendaal. Detail tekening J.E. Kikkert 1918. Coll. Gemeentearchief.

burgerpoort in de richting van Haarlem en Rijnsburg ging. Hoe zit dat met de uitvalsweg naar Zoeterwoude? Een dergelijk patroon treffen we vanaf het punt waar de Vliet uitkomt in het Rapenburg niet aan. Opmerkelijk daarentegen in het stratenpatroon is de door de aanleg van de Korevaarstraat in 1924 verdwenen Stinksteeg. Deze liep schuins vanaf het allereerste begin van de Hogewoerd met een bocht in zuidwestelijke richting naar het Levendaal. Op oude kaarten van Leiden is dat duidelijk te zien. De stadsplattegronden van Liefvrick (1576) en Bast (1600) geven bovendien aan dat aan de andere kant van het Levendaal precies tegenover de Stinksteeg een gang lag die de huizenrij onderbrak. Op de kadastrale kaart van 1850 is deze gang nog steeds aanwezig.⁴³

Witte poort op de kaart van Pieter Sluyter, 1550.

Voorgaande overwegingen brengen mij tot de hypothese dat de weg van Zoeterwoude oorspronkelijk langs de Kleine Hoef liep (vandaar de naam Hoeflaan) en vervolgens via de Stinksteeg uitkwam bij de stadspoort aan het zuidelijk einde van de Breestraat, op het punt waar de Hogewoerd begon.

Reconstructie van de gang van zaken

In de tweede helft van de 14de eeuw had het stadje Leiden aanvankelijk vier stadspoorten, die de uitvalswegen naar Den Haag (Noord- of Haagpoort), Rijsburg (Lopsen- of Rijsburgerpoort), Leiderdorp (Zijlpoort) en het Sticht (Zuidpoort) beheersten. Bij deze laatste poort kwam ook de weg naar Zoeterwoude uit, schuins, zoals de weg naar Rijsburg bij de Rijsburgerpoort. Toen de voorstad rond de Hogewoerd van een verdedigingsstelsel werd voorzien, werd deze route geblokkeerd en moesten reizigers van Zoeterwoude helemaal naar de Hogewoerds poort om de stad in te kunnen. Een datering is hier niet gemakkelijk voor te geven. De voorstad zal niet voor het midden van de 14de eeuw ontstaan zijn. Transporten van huizen en erven komen voor 1360 nauwelijks voor en vanaf dat jaar juist heel regelmatig.” De voorstad is zeker bevest geweest, maar het is twijfelachtig sedert wanneer en of we aan een stenen muur met torens moeten denken.” Na de toestemming tot stadsvergroting van 1386 werd deze voorstad in de stadsuitleg opgenomen. Op zijn vroegst ca. 1360, maar waarschijnlijker rond 1390 werd de oude route naar Zoeterwoude dus onbruikbaar en moest er naar een nieuwe gezocht worden. Het kan dan ook geen toeval zijn dat in 1388 de Nieuwsteeg werd aangelegd. In 1400 stond de Koepoort er al of was men er ver mee gevorderd.¹⁶ De stad pakte de nieuwe verbinding dus snel aan.

De Koepoort was geen vervanger voor een door de stadsuitleg overbodig geworden poort. Zij was de nieuwe doorgang voor een noodzakelijk geworden nieuwe route naar het zuiden. Het betrof een stuk infrastructuur die wenselijk was voor de stedelijke economie. Leiden was in de 14de eeuw een belangrijk marktcentrum voor rundvee.¹⁷ Het weidegebied van Zoeterwoude was ongetwijfeld een belangrijke leverancier voor de Leidse veemarkt. Niet voor de burgers en buitenlui, maar in de eerste plaats voor de boeren "metter koe"¹⁸ was de nieuwe poort bedoeld, opdat zij zonder grote omwegen de markt konden bereiken. De naam Koepoort" duidt op een belangrijke economische activiteit rond 1400.

Pas 25 jaar na de Koepoort zou men gaan bouwen aan een nieuwe poort die de uitvalsweg naar Den Haag ging bewaken. Sedert het einde van de 15de eeuw werd deze steeds vaker Witte poort genoemd, een naam waarmee haar voorganger aan het einde van de Breestraat soms ook al aangeduid was.

NOTEN

1. W. Pleyte, *Leiden vóór 300 jaren en thans* (Leiden 1874) 31-32, 111-112.
2. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* 1 ('Gravenhage 1910) 72, n. 5.
3. H.A. van Oerle, "De Witte poort aan de Vliet", *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 109-114. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975). Over de poort i.h.b. blz. 60-61 en 113-114, over de Koningsweg i.h.b. blz. 24-26 en 60.
4. D.E.H. de Boer, "De vest aan het Rapenburg", *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* IV (Leiden 1989) 6, n. 18.
5. Secretarie-archief 1253-1575 (SA 1) 84 (Stedebboek) fol. 90.
6. Van Oerle, 273.
7. Collectie losse charters Gemeentearchief Leiden, nr. 47, regstenlijst van E. van der Vlist nr. 103. Daarna vermeldingen in 1494: SA 1, reg. 1082 en archief gasthuizen, reg. 1813.
8. Van Oerle, 272. Zie ook A.D.P. van Peurscn, "Graven naar de resten van de 15de-eeuwse Witte poort te Leiden", *Bodemonderzoek in Leiden* 1985. *Archeologisch jaarverslag* 8 (Leiden 1986) 29-40.
9. SA 1 514 (Stadsrekening 1419), fol. 26v.
10. SA 1 512, fol. 21v.
11. Fol. 29-30v.
12. SA 1 997, fol. 82v.
13. Fol. 82.
14. F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden* 11 (Leiden 1770) 526.
15. SA 1 120. Van Oerle, 98.
16. SA 1 121. Van Mieris, 28.
17. L.E. Loopstra, "De Leidse Commanderie van de Duitse Orde in de Middeleeuwen", *Leids Jaarboekje* 76 (1984) 50.
18. J. Heniger, "De Krijthoeve te Leiden", *Leids Jaarboekje* 59 (1967) 85-99 en J. Heniger, "Gerard Alewijnsz. (1315-1354)", *Leids Jaarboekje* 64 (1972) 29-57.
19. Van Oerle, 99, naar archief Duitse Orde, inv.nr. 2040.
20. H.P. van Oosterom, "Een kerkgeschiedenis", *Graven in de Pieterskerk* (Leiden 1981) 72.
21. Zie over de symboliek J.J.M. Timmers, *Christelijk? symboliek en iconografie* (Bussum 1974) 167-169.
22. Loopstra, o.c. A. van der Vorst, "De bouwgeschiedenis van het Rijksprentenkabinet", *Leids Jaarboekje* 39 (1947).

23. F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 56 en bijlage 8, passim.
24. B.N. Leverland, "Philips van Leyden, ca. 1328-1382, Kanunnik van St. Pancras, zijn verwanten zijn stichtingen", *Leids Jaarboekje* 57 (1965) 81, n. 76.
25. Van Oerle, 73.
26. Florence W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de Middeleeuwen* (Assen 1981) 171-179.
27. Van Oerle, 74. Koorn, 171-174.
28. SA I 84 (Stedeboek) 149v. SA 1 1760 (rekening pachten Rijsoorde) fol. 4v. Archief Begijnhof 28.
29. Zie bv. archief Begijnhof, regesten 13, 14, 17.
30. L.H.J. Sicking, "Middeleeuwse bebouwing rond het Pieterskerkhof", *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 191. Voor de tekst zie Van Oerle, 102.
- Sinds Van Mieris (blz. 158) is doorgaans verondersteld dat in deze akte sprake is van de afbraak van het Pieter Simonsz. begijnhof.
- Chr. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1908) 247, en Fl. Koorn, o.c., 177-179, laten zien dat dit begijnhof niet verplaatst kan zijn. Het is mijns inziens ook niet logisch te veronderstellen dat in de akte van 1435 (archief Begijnhof 28) afstand van grond ten behoeve van het Agnietenbegijnhof in één adem geregeld wordt met overdracht van grond van het voormalige Pieter Simonsz. begijnhofaan de kerkmeesters van St. Pieter, terwijl er in de tekst slechts sprake is van het "erve dair dat oude begijnhoff op plach te staen". Het ligt voor de hand dat het "oude begijnhoff" het vorige Agnietenbegijnhof was.
31. Zie archief Begijnhof regesten 27, 28, 29, 32, 35. E. van der Vlist, *Het oudste cartularium van de Heilige Geest te Leiden. Een handschriftenbeschrijving (met regestenlijst)* (Leiden 1987) regesten 613 en 627, en aantekening in handschrift uit 1422 (zie P.F.J. Obbema, "Een handschrift van het Leidse Begijnhof", *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 31.
32. Archief kerken 323/ 11 (rekening Pieterskerk 1417) rubriek allerhande uitgaven (on-gefolieerd).
33. SA 1997 (homansrekening 1426) fol. 52v. Zie over deze passage Hcniger (1967) 91.
34. SA 1 84 (Stedeboek) 149v.
35. Archief Begijnhof 28 en de in de tekst genoemde verhoefslaging van 1435.
36. Koorn, 138: In 1435 is er toestemming aan de paus gevraagd voor een kapel. In 1439 wordt hij vermeld.
37. SA 1 84 (Stedeboek) fol. 149v.
38. SA 1 312 (stadsrekening 1400) fol. 23v.
39. SA 184 (Stedeboek) fol. 281. Archief kerken 281. Zie ook Van Oerle, 221 en 238.
40. Archief kerken 323/2 (rekening Pieterskerk 1399) fol. 10.
41. Van Oerle, 196-197.
42. Van Oerle (1966). Van Oerle, 128-130.
43. Prentverz. Gemeentearchief Leiden, 429/4 mf.
44. P.J.M. de Baar, "De voorstad op de Hogewoerd verworpen", *Renus* 3 (1992) 15-20.
45. Van Oerle, 130.
46. SA 1, 512 (stadsrekening 1400) fol. 23v.
47. L.H. van Wijngaarden-Bakker en C.H. Maliapaard, "Rundcrhoornpitten uit de marktenroute te Leiden", *Bodemonderzoek in Leiden 1990/91. Archeologisch jaarverslag* 13/ 14 (Leiden 1992) 56. P. Bitter en P.J.M. de Baar, "Enkele gedachten over het ontstaan van Leiden", *Jd., 97-98*.
48. L.C.J. Roozen, *De zeven zaligheden van Zoeterwoude* (Zoeterwoude 1946) 12.
49. De naam Koepoort is niet uniek voor Leiden. In Middelburg bestond misschien al in 1897 een Koepoort (Koorn, o.c., 228, n. 89), terwijl de — thans verdwenen — Koepoort uit Goes eveneens van middeleeuwse oorsprong was (vr. med. drs. M. de Koeijer te Gouda). In Holland hebben in ieder geval Koepoorten bestaan in Delft en Hoorn (vr. med. drs. 1. Lambrechts-Van Essen). In Enkhuizen staat nog steeds een Koepoort, daterend uit 1649. De naam Koepoort komt echter pas sedert 1661 voor (vr. med. drs. W.F.M. Bricffies, streekarchivaris van West-Friesland).

Ziekenzaal van een gasthuis. Detail uit een loterijprent voor het Ceciliagasthuis. Kopergravure Jacques de Gheyn naar ontwerp van Isaac Claesz. Swanenburg, 1595.

DE ENGELSE ZWEETZIEKTE IN LEIDEN

door

Rudolph Ladan

De zestiende eeuw was een tijd van vele "pestilenties". De pest trof Leiden met grote regelmaat, maar ook andere besmettelijke ziekten, zoals typhus, influenza en dysenterie, eisten hun tol. De zweetziekte bezocht deze streken slechts één keer, maar maakte daarbij diepe indruk. De zweetziekte stamde uit Engeland. Engeland werd door epidemieën van de "sweating sickness" getroffen in 1485, 1508, 1517, 1528 en 1551.' Na 1551 is de zweetziekte niet meer voorgekomen.

In 1529 maakte de ziekte de sprong naar het Europese vasteland, waar zij de naam Engelse zweetziekte kreeg. De zweetziekte kwam eind juli via Hamburg binnen. Geheel Noordwest-Europa, van Scandinavië tot de Elzas, werd in hoog tempo door de ziekte bezocht. De Nederlanden werden eind september - begin oktober getroffen.' In Amsterdam brak de zweetziekte op 27 september uit. De plaag duurde vijf dagen. Het Haarlemse stadsbestuur vaardigde op 26 september een keur uit om te vasten, te bidden en een processie te houden met het oog op de "pestelentiale en andere nieuwe siekten ende plaegen". Op 1 oktober werd in Haarlem gesproken over een processie voor de "nieuwe siekte".³ Dit moet de zweetziekte zijn geweest.

Met welke moderne ziekte we de zweetziekte kunnen identificeren, is ook nu nog niet bekend. Het was mogelijk een vorm van influenza.' Een stad of landstreek werd plotseling getroffen en na enkele dagen, hoogstens enkele weken, was de zweetziekte op die plaats uitgewoed. De slachtoffers kregen hoge koorts, ademnood en zweetten extreem. De ziekte kon zeer snel tot de dood leiden. Wie na 24 uur nog leefde, werd geacht buiten gevaar te zijn. Het viel de tijdgenoot op dat veel sterke, rijke mannen werden getroffen en dat vrouwen en kinderen naar verhouding gespaard bleven.?

We weten niet precies hoeveel mensen besmet raakten en hoeveel van de zieken overleden. Hoewel het aantal slachtoffers plaatselijk sterk kon verschillen, wijst het algemene beeld op een forse sterfte. Veel steden kenden een aanzienlijk dodental, in Hamburg bijvoorbeeld ongeveer 1.100 doden, in Antwerpen 400 à 500 doden in enkele dagen. In Straatsburg was er, ondanks een groot aantal zieken, een geringe sterfte." Afgezien van het dodental

hebben de enorme aantallen zieken ook bijgedragen aan de indruk die de zweetziekte maakte.

De Engelse historicus Slack heeft de ernst van de epidemieën van de zweetziekte in Engeland onderzocht. Hij concludeerde dat de zweetziekte in korte tijd veel slachtoffers kon maken, zonder de sterftcijfers op jaarbasis sterk te beïnvloeden. In jaren met grote sterfte blijkt, aldus Slack, behalve de zweetziekte ook pest geheerst te hebben. De pieksterfte was in die jaren dus niet alleen aan de zweetziekte te wijten.⁷

De komst van de zweetziekte

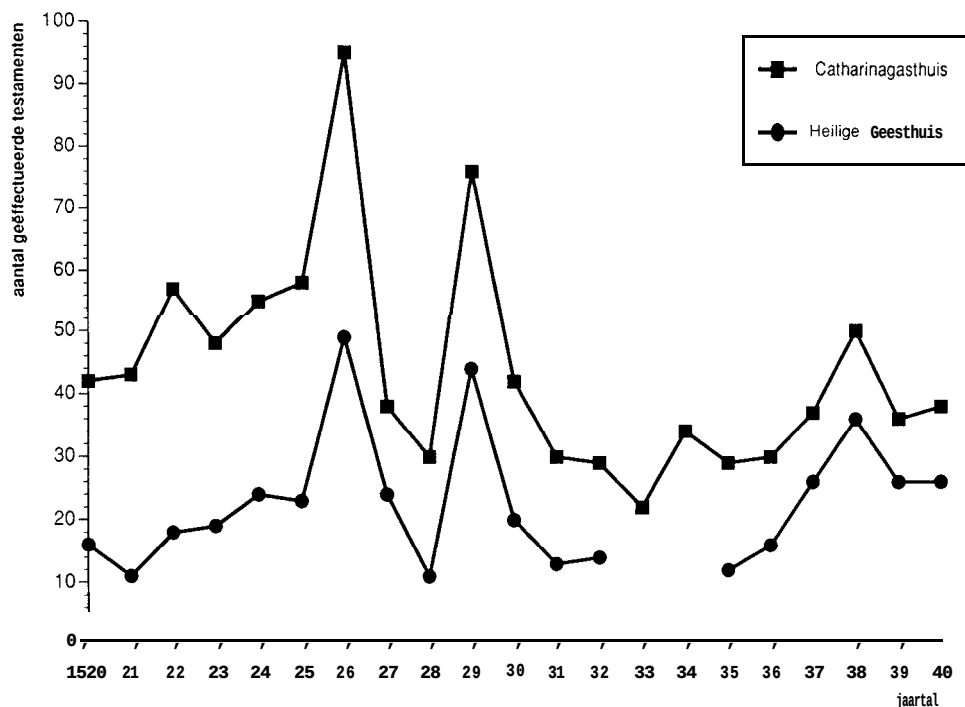
Ook Leiden ontsprong de dans niet. Het *Aflezingsboek* doet hier verslag van.” In de nazomer van 1529 werd in de stad gesproken over de zweetziekte: berichten hadden de stad bereikt dat in het oosten, in het bijzonder Hamburg, een zeer gevaarlijke nieuwe ziekte heerste, “die engelsche zweete”. Deze ziekte verliep zo snel dat de priesters geen tijd hadden de zieken van de sacramenten te voorzien. Via Gelderland, Overijssel, de stad en het platteland van Utrecht, had de plaag Amsterdam en Dordrecht bereikt en naderde nu Leiden. Het stadsbestuur was zeer beducht voor de komst van de plaag. Op donderdag 30 september 1529 vaardigde het bestuur, samen met de pastoors van de drie Leidse parochies, voor de volgende dag een algemene processie met het Heilig Sacrament uit, om God te verzoeken de stad te sparen. De broederschappen moesten met toortsen in de processie verschijnen. De inwoners van Leiden werd aangeraden te gaan biechten. Ook werden drie vastendagen afgekondigd. Ten slotte werd verordonneerd dat zondag 3 oktober zou worden gevierd alsof het Pasen was; de markt werd afgelast.

Vlak na 30 september moet de ziekte Leiden hebben bereikt. Op 9 oktober constateerde het stadsbestuur dat de plaag “grotelicken gecesseert ende uphouden” was. God had zich, dankzij de vurige devotie en gebeden van goede lieden, barmhartig getoond. Op zondag 10 oktober hield men na de hoogmis een algemene processie om God voor het einde van de plaag te danken.

De epidemie

Uit deze beschrijving in het *Aflezingsboek* komt naar voren dat, geheel volgens de ervaringen elders, het optreden van de zweetziekte kort had geduurd. De ernst van de epidemie blijkt niet uit dit verhaal. Dat de ziekte die eerste week van oktober hard had toegeslagen blijkt uit posten in stadsrekening en vroedschapsboek, maar vooral uit kwantitatief materiaal.

Op 4 oktober 1529 kregen de Minderbroeders 12 Carolusgulden voor een maaltijd. Naar oude gewoonte kregen de Minderbroeders jaarlijks geld voor een maaltijd, maar nu merkte de opsteller van de stadsrekening op dat zij veel gepredikt en de biecht gehoord hadden in deze “tegenwoerdige ziekelijke tijd”. Vier oktober moet midden in de epidemie geweest zijn. Een andere post: bijna een jaar na de epidemie, op 16 augustus 1530, verzochten enkele medici het stadsbestuur om vrijstelling van accijns. Ter ondersteuning van hun verzoek wezen zij op het vele werk dat zij hadden verzet tijdens het heersen van de zweetziekte.”

Uitgevoerde testamentaire beschikkingen ten gunste van het Catharinagasthuis en het Heilige Geesthuis, 1520-1540.

De aantallen uitgevoerde testamentaire beschikkingen ten gunste van het Catharinagasthuis en het Heilige Geesthuis (zie afbeelding) laten een duidelijke

lijke piek in het rekeningjaar 1529 zien.” De uitgevoerde testamenten geven indirect een beeld van de schommelingen in de stedelijke sterfte. De grafiek toont de pieken van de pestjaren 1526 en 1538,” met daartussen de piek in 1529. Het is niet mogelijk de aantallen geëffectueerde testamenten naar een stedelijk sterftecijfer om te rekenen, maar uit deze getallen spreekt in ieder geval een epidemie.

De piek mag niet uitsluitend aan de zweetziekte worden toegerekend. Leiden werd in de zomer van 1529 getroffen door een koortsige ziekte met sterfgevallen onder zwangeren en kraamvrouwen. Op 18 juli 1529, nog voor de komst van de zweetziekte naar het vasteland, waren enkele medici van elders ter consultatie in Leiden.“ Deze sterfgevallen maken een onbekend deel van de piek uit. Grote invloed lijkt niet aannemelijk: over de instellingen tezamen bezien was het aantal vrouwen onder de erfslaters in 1529 niet abnormaal hoog, in vergelijking met enkele jaren zonder pieksterfte rond 1529.” We zien hier iets dergelijks als Slack voor Engeland opmerkte: een bijkomende epidemie die mede het dodental in een jaar met hoge sterfte bepaalde.

Reactie op de zweetziekte

Illustratief voor de indruk die de zweetziekte op de tijdgenoten maakte, is de wijze waarop in het *Aflezingsboek* over de ziekte geschreven wordt in vergelijking met de pest. De periodiek terugkerende pestepidemieën leidden tot het steeds opnieuw afkondigen van de ordonnanties op de pest, die voornamelijk preventieve en quarantaine-maatregelen voorschreven. Die ordonnanties werden zonder commentaar over de pest zelf afgekondigd. Daarentegen ging de schrijver van het *Aflezingsboek* bij het naderen van de zweetziekte juist wel in op de oorzaken van de ziekte. De zweetziekte werd als “zeer vervaerlicken ende periculoes [= gevaarlijk]” getypeerd voor degenen die een werelds leven leidden. De ziekte was het gevolg van een zondige levenswijze. Het was, aldus het *Aflezingsboek*, nodig dat men zich verootmoedigde en leefde zoals men wilde sterven. Men moest de raad opvolgen van de geestelijken die op woensdag 29 september in Leiden hadden gepreikt en hadden gewezen op de menselijke tekortkomingen en zonden die de plaag veroorzaakten. Het *Aflezingsboek* noemde als enige remedie tegen de ziekte het opvolgen van de raad die stond in een “cleyne boucxken dat geprint is”.¹⁵ Dit kan het boekje over de zweetziekte zijn dat in 1529 in Antwerpen werd gedrukt. Het heette: *Regimente derghenen dye doer Godlike verhenghenisse in der nyeuwen groweliken plaghe der Sweetender siecten bevallen, wut die rechte Copie getranslateert, die in Oostland ghedruct is.*¹⁶

NOTEN

1. J.F.C. Hecker, *Die Volkskrankheiten des Mittelalters* (Berlin 1865) 193-338.
2. Hecker, *Volkskrankheiten*, 28 1-283.
3. L. Noordegraaf en G. Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 25.
4. A. Patrick en R.S. Roberts, "A consideration of the nature of the English sweating sickness", *Medical History* IX (1965) 272-279, 385-389.
5. P. Slack, "Mortality crises and epidemic disease in England, 1485-1610", Ch. Webster (ed.) *Health, medicine and mortality in the sixteenth century* (Cambridge 1979) 25-26. Hecker, *Volkskrankheiten*, 277.
6. Hecker, *Volkskrankheiten*, 274, 279-282.
7. Slack, *Mortality crises*, 26-27.
8. GAL, Secretarie Archief (SA) 1, inv. 388, f 8r-f 9r. In het Aflezingboek werden de vroedschapsbesluiten opgeschreven, die vanaf het Stadhuis werden afgekondigd.
9. GAL, SA I, inv. 610, f 50v.
10. GAL, SA 1, inv. 384, afdeling B, f 46v.
11. GAL, Gasthuizen, inv. 302, no's 45 t/m 65 en GAL, Heilige Geest-huis, inv. 1565 t/m 1583. Van beide instellingen liep het rekeningjaar van 22 februari tot 22 februari. We **mogen** aannemen dat sterftegevallen van begin oktober 1629 geleid hebben tot het uitvoeren van het testament **vóór** 22 februari 1530.

Testamenteaire beschikkingen ten gunste van achtereenvolgens Catharinagasthuis en Heilige Geesthuis:

1520	42, 16	1530	42, 20
1521	43, 11	1531	30, 13
1522	57, 18	1532	29, 14
1523	48, 19	1533	22
1524	55, 24	1534	34
1525	38, 23	1535	29, 12
1526	95, 49	1536	30, 16
1527	38, 24	1537	37, 26
1528	30, 11	1538	50, 36
1529	76, 44	1339	36, 26
1530	42, 20	1540	38, 26

12. Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*, 231.

13. GAL, SA I, inv. 610, f 63r.
14. Van de (bekende) erfslaters van het Catharinagasthuis uit rekeningjaar 1529 was de verhouding: 47% mannen en 53% vrouwen. Het gemiddelde van de jaren 1527-1528, 1530 t/m 1534: 50% mannen en 30% vrouwen (GAL, Gasthuizen, inv. 302, no's 53-56, 62). Het Heilige Geest-huis geeft over 1529: 54% mannen en 46% vrouwen. Het gemiddelde over de jaren 1527-1528 en 1530-1531: 43% mannen en 57% vrouwen (GAL, Heilige Geest-huis, inv. 1572 t/m 1576). De gegevens zijn niet eenduidig. Die van het Catharinagasthuis suggereren extra sterfte in 1529 onder vrouwen, die van het Heilige Geesthuis (met minder waarnemingen) juist niet. We mogen aannemen dat de sterfte onder vrouwen in de zomer van 1529 zijn sporen in de sterftepiek van dat jaar heeft achtergelaten, zonder daarvan een groot deel uit te maken.
15. GAL, SA 1, inv. 388, f 8v.
16. R. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Midelnederlandse artes-literatuur* (Utrecht 1989) 204, geeft twee boekjes over de zweetziekte. Het tweede was getiteld: *Een remedie voer die nieuwe crancheyt die men heydt die engelsche sieckte gesonden vanden vorst van lunenburch aen die vorstinne van gelre*. Datering: vóór maart 1534.

J. van Goyen's Graveyard

Ontwerp van een nieuw boekbandstempel van de universiteitsbibliotheek naar het in 1917 ingevoerde nieuwe grootzegel van de Leidse universiteit. Coll. Academisch Historisch Museum.

EEN GROOT ZEGEL EN GEEN KLEIN

door

R.A.V. van Haersolte

Sinds mei 1917 voert de Leidse universiteit weer een grootzegel conform datgene wat zij in de dagen van de Nederlandse republiek haar eigen had mogen noemen. Cornelis van Vollenhoven wijdde hieraan een kort artikel in het gedenkboek *Pallas Leidensis* bij het lustrum 1925. Hij schonk met name ook aandacht aan de vraag, waarom in dit zegel wel het wapen van Holland, maar niet dat van Zeeland voorkomt. Hoewel er allerm minst reden was zijn werk nog eens dunnetjes over te doen, kwam ik door omstandigheden met deze zelfde vraag in aanraking, en veroorloof ik mij daarom, hier enige opmerkingen te plaatsen over de geschiedenis van dit zegel tegen de achtergrond van de historie van Holland en zijn universiteit.'

Het embleem is ons allen welbekend, doordat de Leidse academie het niet alleen als zegel, maar ook als vignet op postpapier en publikaties pleegt te voeren. Kleurig geborduurd prijkt het op de cappa van onze eredoctoren. Het toont ons de figuur van een lezende Athena, de helm getooid met drie pluimen (rood wit blauw? Op de doctorscappa is de hele vederbos rood gemaakt). Haar speer heeft zij (na het beleg!) uit de hand gelegd en voor een boek verwisseld. Zij staat in een soort tempel tussen twee zuilen, die gesierd zijn met de wapens van Holland en van Willem de Zwijger. De Hollandse leeuw is omgewend 'par courtoisie' om haar niet de staart toe te keren. Ook de infrastructuur der universiteit is niet vergeten: de godin staat op een terras dat versierd is met het Leidse stadswapen.

De wapens van Holland en Willem de Zwijger, bevestigd aan de zuilen, zijn die van de oprichters. Maar had daar dan niet nog een derde wapen bij moeten: dat van Zeeland? Was niet ook Zeeland mede-oprichter van deze universiteit? De vraag heeft mij altijd wat geïntrigeerd. Tientallen jaren heb ik mij gepaaid met de gedachte, dat die ene leeuw best Holland en Zeeland tezamen kon voorstellen.

Maar dat is eigenlijk een beetje middeleeuws gedacht. In de middeleeuwen had je in deze landen maar één graaf, die zich op een gegeven moment graaf van Holland en nog wat later graaf van Holland en Zeeland is gaan noemen. Er blijkt nergens dat er ooit een aparte graaf van Zeeland had

bestaan. Eilanden als de Hollandse en Zeeuwse waren in de vroege middeleeuwen door hun ontoegankelijkheid een gebied voor pioniers en eigenge-reide heren. Zo zijn waarschijnlijk de praktisch onafhankelijke heerlijkheden Voorne en Putten ontstaan. Wellicht zal het op Schouwen, Duiveland en Tholen niet veel anders zijn toegegaan. Op Walcheren en Beveland stelde de graaf van Vlaanderen wat orde op zaken. Na enig gekrakeel komt een en ander dan aan de graaf van Holland, die zich nu graaf van Holland en Zeeland gaat noemen, zonder dat er ooit een aparte graaf van Zeeland was geweest. En die zal er ook later nooit zijn, behalve in de periode dat graaf Willem 111 zijn oudste zoon als graaf van Zeeland liet regeren, een uiteraard voorbijgaande situatie. Je zou voor de late middeleeuwen kunnen spreken van een graaf van Holland-en-Zeeland.

Nu voerde de Hollandse graaf als wapen een rode leeuw in een gouden veld, en als graaf van Holland en Zeeland bleef hij dat doen. Het bekende Zeeuwse wapen ontstond als variant daarvan, maar werd door de graaf zelf normaliter niet op zijn schild of zijn zegel gevoerd.

Dat zien wij heel duidelijk onder het Henegouwse Huis. Er is dan een graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland, die een gevierendeeld wapen voert: tweemaal de zwarte leeuw van Henegouwen, tweemaal de rode leeuw van Holland, die dus kennelijk ook Zeeland vertegenwoordigt. En wat nog sterker is: als deze graaf aan een of andere stad het recht vergunt **zijn** wapen te voeren als schildhoofd of ander onderdeel van het stadswapen, dan zijn het alweer die leeuwen van Henegouwen en Holland, niet alleen wanneer het een Hollandse stad als Rotterdam, Goeree of Schoonhoven betreft, maar ook bij een Zeeuwse stad als Tholen of Goes. Ook Zeeuwen voelden zich daar blijkbaar zeer vereerd mee. De rode leeuw in gouden veld was in zekere zin het wapen van Holland en Zeeland tezamen. Fungeert hij als zodanig ook op het Leidse universiteitszegel?

De gedachte lijkt verleidelijk, maar is misschien toch wat te middeleeuws. Wat is er immers gebeurd in de herfsttij der middeleeuwen? In 1433 komen Henegouwen, Holland en Zeeland aan Philips van Bourgondië. Die voerde voordien reeds een vrij ingewikkeld wapen: de leliën van zijn stamhuis, de wapens van zijn hertogdommen Bourgondië, Brabant en Limburg, en als hartschild de Vlaamse leeuw, het wapen van zijn oudste en belangrijkste graafschap. Dat vond hij blijkbaar ingewikkeld genoeg; toen hij in de loop van zijn leven er nog wat leeuwen bij verzamelde, heeft hij daarvoor geen plaats meer in zijn wapenschild weten te vinden.

Het Hollandse wapen werd hiermee in zekere zin gedegradeerd tot de rang van het Zeeuwse: een provinciewapen dat door de landsheer zelf niet meer geregeld werd gevoerd.

Er ontstond nu een andere traditie. Reeds in de Bourgondische tijd spreekt men over de zeventien landen van de hertog. Daar hoort Bourgondië zelf ook nog bij. Later, onder Karel V, spreekt men meer in het bijzonder over de zeventien Nederlanden. Huizinga heeft erop gewezen, dat het getal zeventien in beide gevallen fancy is.' Als je alle landen en landjes van de heer zou optellen zou je ver over de twintig komen. Maar zeventien klonk mooier. Net als het getal zeven een traditionele klank heeft (de zeven zeeën, de zeven wereldwonderen, de zeven heuvels van Rome of de zeven doodzonden), had het getal zeventien dat ook. "Nachtwacht, heb je ook dieven gezien? Ja, Mijnheer, wel zeventien", citeert Huizinga. Dit getal betekent dus zoiets als "veel" of "allemaal". Men sprak over de zeventien natiën of koninkrijken van de Christenheid. In werkelijkheid waren er natuurlijk wel meer dan zeventien christelijke naties. Vooral wanneer men er bijvoorbeeld van uitging dat ook Friesland oorspronkelijk tot de zeventien natiën of koninkrijken der Christenheid behoorde, was het getal hier wel wat krap bemeten.

In deze wat losse trant moet dus ook de uitdrukking "zeventien Nederlanden" ten tijde van Karel V worden verstaan – althans aanvankelijk. Maar toen die uitdrukking eenmaal populair was geworden, stelden de tekenaars en graveurs zich daarop in en zien wij inderdaad op allerlei kaarten en prenten zeventien wapens, de wapens van wat dan toch wel de zeventien voornaamste landsheerlijkheden in het Habsburgse Nederland waren. Daarbij werd Zeeland altijd apart vermeld, in tegenstelling tot bijvoorbeeld West-Friesland, dat niet genoemd werd, kennelijk omdat het of tot Holland of tot Friesland werd gerekend. Van dat ogenblik lijkt het mij psychologisch volkomen onaanvaardig, dat ooit nog het Hollandse wapen mede de provincie Zeeland zou hebben kunnen representeren.

Maar hoe zit dat dan met het Leidse universiteitszegel?

Dat Holland en Zeeland tezamen één universiteit hadden, is op zichzelf niet verwonderlijk. Gezien hun middeleeuwse voorgeschiedenis kun je zeggen dat de samenhang tussen deze provincies wezenlijker was dan het enkele toebehoren aan een gemeenschappelijke landsheer; met recht spreekt De Goede hier van een reële unie." Ook ten tijde van de Republiek bleef men zich deze bijzondere band bewust. Holland en Zeeland hadden steeds dezelfde stadhouder. Zij hadden één hof en één hoge raad. Het hebben van één universiteit past volkomen in deze lijn. Maar waarom voert deze academie dan alleen het Hollandse provinciewapen?

Vergeten wij niet, hoe de politieke kaart van Nederland er uitzag in de eerste jaren van de opstand. Die opstand welke wij achteraf de Nederlandse noemen, was nog voornamelijk een Hollandse en Zeeuwse – als wij onder Holland mede West-Friesland mogen begrijpen, zoals men veelal deed en

ook ik hier zal doen. Van Holland heeft het grootste deel de zijde van de opstand gekozen, van Zeeland de eilanden Schouwen, Duiveland en Walcheren. Van de Gelderse steden nemen Buren en Zaltbommel deel aan deze revolutie.

Dat is alles. De rest van Nederland is nog in Spaanse handen. Er is nog geen Unie van Utrecht, er zijn nog geen Noord-Nederlandse Staten-Generaal, kortom er is nog geen Republiek der Geünieerde Provinciën. Wel bestaat er sinds 19 juli 1572 een soort confederatie van de genoemde vrije gebieden onder leiding van de Prins van Oranje. Deze begint twee jaar later aan een universiteit voor dit gebied te denken. Volgens zijn brief van 28 december 1574 aan de Staten van Holland ware zulk een instelling te vestigen “in de Graeffelichheden van Hollandt ofte van Zeelant”.⁴ Vestiging in een Zeeuwse stad lijkt dus niet uitgesloten. Eerst op 2 januari 1575 zou de Prins, volgens het brievenboek, de naam Leiden hebben laten vallen: “In den lande van Holland ofte Zeeland waartoe Sijne Excellentie de stad van Leyden als een bequame plaetse daartoe wel van mening soude zijn”. Zeeland zou wel moeten meebetalen, en ook Noord-Holland, dat binnen de provincie Holland een afzonderlijk dagelijks bestuur en een afzonderlijke kas had. Per jaar zouden er 6000 Caroli guldens nodig zijn. Zuid-Holland zou de helft daarvan moeten betalen, Noord-Holland een kwart en Zeeland een kwart. Een en ander uiteraard “te vinden uit de geestelijke en der kerken goederen”, die bij de reformatie in zekere zin geconfisqueerd waren, maar nog wel als afzonderlijke fondsen werden beheerd.”

De Leidse afgevaardigde Paulus (“Pouwels”) Vos schrijft nog diezelfde dag aan zijn committenten, dat de prinselijke brief in de statenvergadering is voorgelezen door de advocaat van den lande “ende Mr Jacob Taeyert daarna mondeling gehoort [...] seggende bij Zijne Excellencie daarthoe genomineert te wesen de stadt van Leyden in Hollandt ofte Middelburg in Zelandt”. Eerst de volgende dag meldt Vos: “Daartoe is verkosen de stad Leyden.”⁷

Leiden had het dus gewonnen van Middelburg, hoewel dit door zijn abdij een oud cultuurcentrum was. Dat men ook aan Gouda gedacht zou hebben, is iets waarvan ik in Molhuysens *Bronnen* geen sporen heb gevonden. Maar in de catalogus van de Leidse eeuwfeesttentoonstelling in het Rijksmuseum vermeldt Ekkart, dat ook deze stad, welke “eveneens op een culturele traditie kon bogen [...] gaarne de universiteit binnen haar muur had gezien”. Hij neemt aan, dat Middelburg en Gouda echter te dicht bij het front lagen om aan de nieuwe hogeschool een rustig onderdak te kunnen verschaffen.’ Wellicht heeft de invloed van Jan van der Does op de gang van zaken rond de oprichting een woordje meegesproken.

Zeker hebben wij het aan hem te danken dat de zaak verder een wel heel

vlotte voortgang had. Op 8 februari 1575 werd de Leidse universiteit even feestelijk als voorbarig geopend, met meer pracht en praal dan professoren en helemaal geen studenten. Een mooie publiciteitsstunt waarvan de uitslag het succes ruimschoots zal bevestigen. Waartoe een Leidse bek al niet goed kan zijn!

Intussen is er nog steeds geen stichtingsakte. Daar kan echter voor worden gezorgd! Een week later is hij er, een goede maand geantedateerd. Het besluit van de Prinselijke Excellentie en de Staten wordt omgetoverd -zo mag je het wel noemen – in een koninklijk of liever gezegd grafelijk besluit. “Philips bij den Gracien Gods Coninck van Castilien van Leon van Aragon ... Grave van Habsburg . . . van Holland van Zeelandt . . . Bij rijpe deliberatie ende advys van onsen lieven Neve, Ridder van onser ordene, Wilhelm Prince van Oraigien, Grave van Nassau etc., Stadhouder ende Capiteyn generaal voor ons over Hollandt Zeelandt Westvrieslandt ende Utrecht met die van den Raede Provinciaal van Hollandt” – d.i. het hof van Holland en Zeeland – “ende van de gemeene Staten van Hollandt ende Zeelandt” richtte te Leiden een universiteit op en bepaalde “voor ons ende onsen successeurs” dat zij te allen tijde de enige in die twee provincies zou blijven.”

Uiteraard talmde de koning niet, het hem in de schoenen geschoven stuk te desavoueren, en zelfs af te kondigen dat wie in Leiden studeerde of er zijn kinderen of pupillen heenstuurde, wegens ketterij zou worden vervolgd en in ieder geval zou worden beschouwd als een onfaam persoon, onbekwaam tot het bekleden van ambten.

Op 2 juni 1575 worden de statuten vastgesteld bij besluit van de Prins “op alles gehoord ‘t advys van de Gedeputeerden van den Staten van Hollandt ende Zeelandt”.“ Volgens artikel 111 zal de rector magnificus worden benoemd door de stadhouder “ende in onser absentie die vanden Raede van Hollandt bij advys van de Burgemeesteren der stede van Leyden”. Merkwaardigerwijze wordt de benoeming van de curatoren door artikel XXII slechts bij de Hollandse Staten gelegd; wederom “bij advys vande Burgemeesteren der stede van Leyden”.’ Zo zijn ook de Staten wier approbatie de universitaire verordeningen behoeven, volgens de Latijnse tekst de “ordines Hollandiae”.

De Zeeuwen hadden kennelijk niet veel te vertellen. Moesten zij dan wel betalen?

Een stuk van diezelfde 2 juni 1575 heeft hierop betrekking. De Staten van Holland accorderen per jaar 5000 ponden van 40 grooten ‘t stuck uit de geestelijke goederen. “Behoudelijk oick dat aan de voornoemde vijff duysent ponden jaerlicx cortinge ende afslagh strecken zal ‘t gunt bij die van Noordhollandt ofte Zeelandt daartoe bij inductie van Zijne Excellencie bewillicht ende geaccordeerd zal mogen worden.”

Hier staat dus ongeveer het volgende: Wij Staten van Holland stellen ons garant voor de volle benodigde vijfduizend pond per jaar, maar behouden ons voor daarvan een deel aan Noord-Holland en een deel aan Zeeland te declareren. De Prins moet als onze gemeenschappelijke stadhouder maar zorgen dat wij het geld binnen krijgen.

Hoe dachten de Zeeuwen zelf hierover? Zij konden niet zeggen dat zij er niet bij waren geweest. In juni 1575 kwam te Dordrecht immers een vergadering bijeen van “Ridderschap ende Edelen van Hollandt” en van een aantal met name genoemde Hollandse en Zeeuwse steden. Van Zeeland compareerden de oude hoofdsteden Middelburg en Zierikzee. De drie andere stemhebbende steden waren er niet bij, want Reimerswaal is reeds door de zee verzwolgen, Goes en Tholen nog in Spaanse handen. Wel verschijnen de Oranjesteden Veere en Vlissingen, die tot de eerstelingen van de opstand behoorden en voortaan als stemhebbend zouden worden aangemerkt. Er wordt dus een gemeenschappelijke statenvergadering van Holland en Zeeland gehouden. Weliswaar zijn de Zeeuwse Staten niet compleet, maar dat waren die van Holland om dezelfde redenen ook nog niet.

Op 4 juni worden de banden van de unie tussen Holland en Zeeland, onder Oranje als hoofd en hoogste overheid, nog eens aangehaald.” Het stuk wordt door de aanwezigen getekend, en op hun verzoek gezegeld door prins Willem en gastvrouw Dordrecht: twee zegels van rode resp. groene was aan “dubbele staarten”.

Voorwaar een mijlpaal in de geschiedenis van de Nederlandse opstand. Dat ik hem hier vermeld is echter omdat binnen twee dagen door ditzelfde gezelschap – immers bij een stuk dat onder de “praesenten” die van Zeeland noemt, hetgeen naar het viertal steden van 4 juni moet verwijzen – de statuten van de Leidse universiteit worden goedgekeurd. Men kan dus niet ontkennen dat aan de wieg van de Leidse Pallas ook de stedemaagden van Middelburg, Zierikzee, Veere en Vlissingen hebben gestaan.

Op 20 juli 1576 doet de academische senaat aan de Staten een voorstel van de hand van Vulcanius, betreffende de vaststelling van het grootzegel der universiteit.” Volgens dit voorstel zal er de figuur van een “Pallas armata” op staan – maar daarmee houdt de gelijkenis met het bekende huidige grootzegel dan ook op. Staat thans de godin tussen de wapens van Holland en de Zwijger en boven het Leidse sleutelwapen, volgens het voorstel van 1576 waren al die wapens aangebracht op het schild van de godin zelve, met dan nog een vierde wapen erbij, namelijk dat van Zeeland. Het schild van Minerva zou dus zijn beladen met vier kleine schildjes: bovenin Holland en Willem van Oranje, daaronder Zeeland en Leiden. Men lette op de volgorde. In het heraldiek protocol was dat een zaak van belang.

Afdruk in lak van het grootzegel van de universiteit van Leiden van voor 1795. Coll. Academisch Historisch Museum.

Of het geheel een fraaie compositie was, waag ik te betwijfelen. Als je een op zichzelf zo ingewikkeld wapen als dat van Willem de Zwijger met nog drie andere wapens plaatst binnen de omlijsting van het schild van een godin op een zegel, moet er nauwelijks meer iets van te onderscheiden zijn.

De Staten van Holland hebben dit voorstel bekrachtigd bij resolutie van 20 juli 1576. Maar heeft u ooit een afbeelding van *dit* zegel, dus met vier wapens op Minerva's schild, gezien? Ik niet. Uit het zegel van onze universiteit blijkt het Zeeuwse element volkomen verdwenen te zijn. En dat is niet heel verwonderlijk. Wie op de Dousa-kamer van onze universiteitsbibliotheek de (onuitgegeven) stukken raadpleegt die H.J. Witkam over de oudste geschiedenis der academie heeft geschreven, ziet dat van betalingen uit Zeeland niets terecht kwam. Daarmee heeft deze provincie de hogeschool laten worden tot wat men wel eens de Hollandse universiteit noemde.

Van Vollenhoven schrijft dat het Zeeuwse wapen, blijkens nog voorhanden bullen, in elk geval in 1724 al verdwenen was.“ Ik vermoed dat dit al veel eerder is geschied, gezien oude boekbanden waarvan het embleem reeds in grote trekken overeenkomt met het sigillum zoals wij dat kennen. Zou dat ingewikkelde zegel *met* het Zeeuwse wapen ooit daadwerkelijk hebben bestaan, of zou het misschien reeds in 1579, toen de goudsmid Claes Gijsberts-zoon van Campen het zegelstempel vervaardigde,¹⁷ geruisloos vereenvoudigd en ontzeeuwst zijn?

Had Zeeland aldus geen duidelijke positieve banden met de Leidse universiteit, het onderging er in zoverre een negatieve invloed van, dat het Leidse “privilegium exclusivum” gedurende de gehele tijd der Republiek in de weg stond aan de oprichting van een concurrerende instelling door de zuidereburen. Wel werd in een geschil tussen Leiden en Amsterdam in 1650 uitgemakt, dat het aan een andere stad vrijstond een illustere school zonder ius promovendi op te richten, wat Middelburg in 1666 dan ook deed – al ging die instelling eerst van 1709 af wat regelmatig functioneren.“ Maar als Mr. Pieter Mogge, heer van Renesse en Dreischor, oud-burgemeester van Zierikzee, in 1756 een bedrag van f 420.000 uit zijn grote nalatenschap blijkt te hebben bestemd voor de oprichting van een volwaardige universiteit in Schouwens hoofdstad – de theologische faculteit moet Coccejaans zijn! – stuit dit af op het Leidse privilege.“ Men kon daartegen niet de onregelmatige totstandkoming van de Leidse rechtspositie aanvoeren zonder de legitimiteit van de hele Nederlandse opstand en daarmee van de rechtsorde der Republiek aan te vechten; en binnen het kader van die rechtsorde kon men niet ontkennen dat Zeeland en met name ook Zierikzee in 1575 aan de privilegiëring van Leiden hun fiat hadden gegeven. Zo wezen op 29 oktober 1767 de Staten van Zeeland het plan-Mogge van de hand -wellicht niet tot ongenoegen van de Voetianen en van Middelburg.“

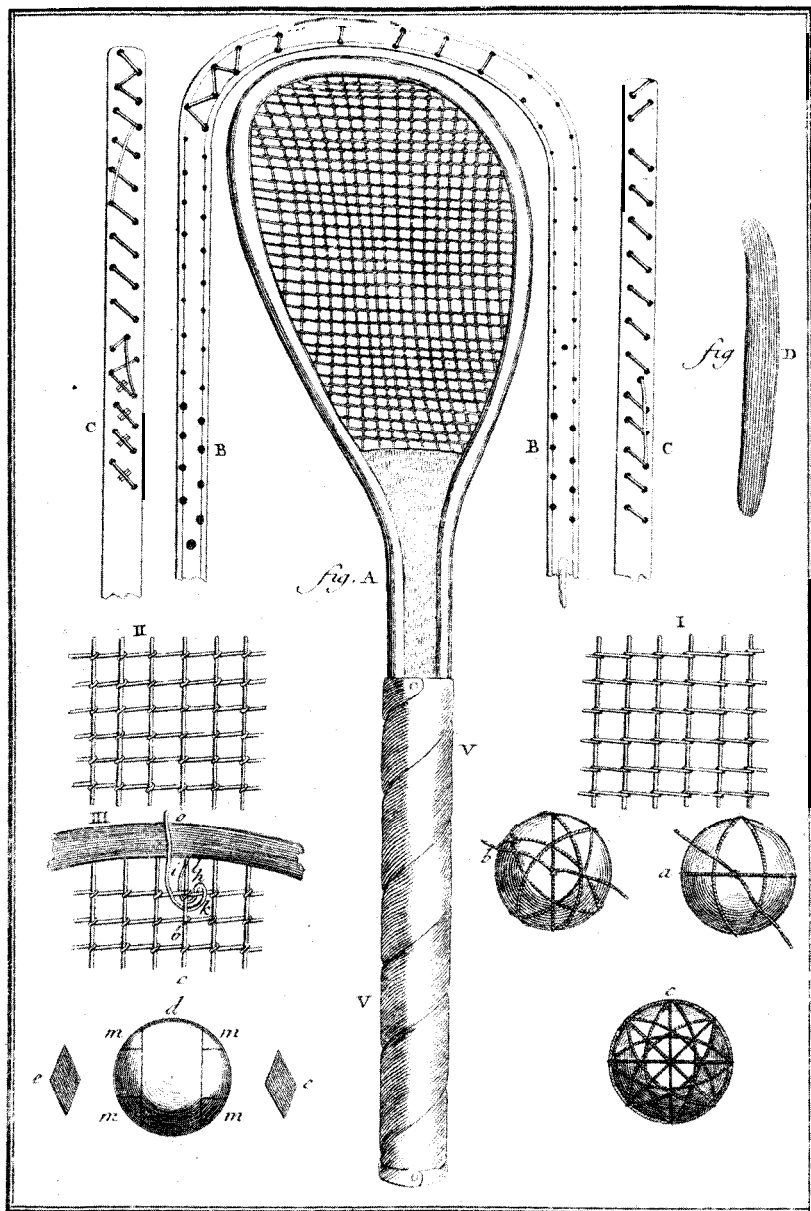
Tot zover de verhouding van de Leidse universiteit, haar privilege en haar grootzegel tot de provincie Zeeland.

Maar waarom van grootzegel gesproken? Heeft er ook een kleiner bestaan?

Als het aan Vulcanius had gelegen, ware dat wel het geval geweest. Zijn voorstel van juli 1576 voorzag inderdaad ook in een sigillum minus. Daarop zou "Hercules in bivio" worden uitgebeeld," dus het bekende verhaal van Prodikos, dat ons door Xenofon in zijn *Memorabilia* is overgeleverd. De jonge Herakles ontmoette aan een tweesprong twee vrouwen – kennelijk godinnen – die zich aan hem bekend maakten als de Deugd en het Genot; tussen haar wegen moest hij kiezen." Dit stichtelijk tafereel had de senaat aan de universiteit als kleinzegel toegedacht. De Staten bepaalden evenwel, dat de rector voorlopig alleen het grootzegel zou gebruiken. En daarbij lijkt het te zijn gebleven; zelfs in het Academisch Museum blijkt geen afdruk van een kleinzegel aanwezig. En het zal toeval zijn – of een beschikking van Pallas zelve – dat op de academietrap Jan Student als Herakles tussen de godinnen is afgebeeld. Wat voor het Corps dan weer aanleiding moet zijn geweest om bij het lustrum 1955, dat in het teken van Herakles stond (opvoering van de tragedie van Euripides in de vertaling van E. Straat en Victor E. van Vriesland), de feesttent op de Pieterskerkgracht te versieren met een tympanon à la Prodikos. Zo blijft Herakles naast zijn beschermgodin waken over onze universiteit.

NOTEN

1. Dit artikel is een bewerking van een rede, uitgesproken in het Klein-Auditorium der universiteit op 1 november 1983 ter herdenking van het feit dat de leden van het Zeeuwse geslacht De Jonge toen sinds 400 jaar te Leiden studeerden. De dank die ik uitsprak aan (thans dr.) W. Otterspeer, prof. dr. J.J. Woltjer en prof. dr. C.H.M. Posthumus Meyjes voor hun waardevolle informatie, zij bij deze herhaald. Op het inmiddels verschenen artikel van Frijhoff wees mij drs. W.R. Hugenholtz.
2. J. Huizinga, *Verspreide opstellen over de geschiedenis van Nederland* (Alphen aan den Rijn 1982) 67-68.
3. A. de Goede, *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* (1947) 217.
4. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, deel 1 (Den Haag 1913) bijlagen blz. 1.
5. Molhuysen I, bijlagen blz. 3.
6. Molhuysen I, bijlagen blz. 3-4.
7. Molhuysen I, bijlagen blz. 4.
8. *Leidse Universiteit* 400 (Rijksmuseum Amsterdam 1975) 32.
9. Molhuysen I, bijlagen blz. 7.
10. Molhuysen I, bijlagen blz. 25.
11. Molhuysen I, bijlagen blz. 28.
12. Molhuysen I, bijlagen blz. 38.
13. R. Erwin, *Geschiedenis der Nederlandse Staatsinstellingen tot de val der republiek* (Den Haag 1922) 160.
14. Resoluties van de Staten van Holland en Westfriesland, 4 juni 1575 (blz. 362).
15. Molhuysen I, bijlagen blz. 46, i.h.b. blz. 50.
16. C. van Vollenhoven in *Pallas Leidensis* (Leiden 1925) 325.
17. Van Vollenhoven, 326.
18. Willem Frijhoff in *Archief, Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* 1987, 8-13.
19. Frijhoff, 14.
20. Frijhoff, 16.
21. Molhuysen I, bijlagen blz. 50.
22. Xenofon, *Apomnemoneumaton* B 1 21-34.

Gravure van een racket, bespanningen en ballen. Uit: M. de Garsault, *L'art du paumier-raquetier*, 1767.

“KAETSEN MET DEN RAQUETTE”

Een onderzoek naar het tennisspel in Leiden in de 17de en 18de eeuw

door

C. de Bondt

Deze studie behandelt een aspect van het Leidse sociale leven uit de 17de eeuw dat tot nu toe nergens is belicht. In deze economische bloeiperiode werd op een zevental overdekte banen in Leiden een balspel beoefend dat beschouwd wordt als de voorloper van het nu zo populaire tennisspel. Bij dit spel werd de bal ook al met een racket over het net geslagen en de puntentelling was vrijwel identiek aan die van het huidige tennis. De Leidse studenten zowel als de gegoede burgerij kon men regelmatig op deze banen aantreffen. Na afloop van de partij werd in de bijbehorende tapperij gezamenlijk een biertje gedronken, welk gezelligheidsaspect de populariteit van dit aloude tennisspel alleen maar goed heeft gedaan.

Voor de oorsprong van het spel moeten we ver terug. In de 12de eeuw speelden de monniken als tijdverdrijf een balspel op hun kloosterhof. De kloosterhofmuren en het dak van de kruisgang inclusief de galerijen behoorden tot het speelveld. Dit balspel, “jeu de paume (“paume” = handpalm)” genaamd, trad vervolgens buiten de kloostermuren en groeide uit tot het populairste balspel in het Frankrijk van de late middeleeuwen.

Gebruikmaking van een afdak en muren bleef bij dit “jeu de paume” van het volk een wezenlijk onderdeel van het spel.

In Engeland stond het “jeu de paume” in de 16de eeuw reeds bekend als “tennis”. Hendrik VIII bezat in 1531 al een overdekte “tennis court” bij zijn paleis Hampton Court.’

De benaming die in Nederland voor dit balspel werd gebruikt was “kaatsen”, terwijl de term “kaatsbaan” werd gebezigd voor de meestal overdekte ruimte waarin werd gespeeld.

Zoals hier zal worden geïllustreerd, is de 17de-eeuwse kaatsbaan de bakermat van het tegenwoordige tennis en van andere racketsporten.

De kaatsbaan

In het begin van de 16de eeuw werd voornamelijk op een plein of binnen-

plaats gekaatst. Om de hand te sparen ging men toen een stuk hout gebruiken, een palet. We kunnen ons goed indenken dat het gebruik van dit hulpmiddel de ballen regelmatig bij de omwonenden door de ruiten deed vliegen.

Volgens een Leidse keur van 1463 was het de burgers dientengevolge slechts toegestaan te kaatsen “bi consent desghene van diens huyse dat men caetst”.²

In het midden van de 16de eeuw zagen de bestuurders van veel Hollandse steden zich genoodzaakt het “plein en straat”-kaatsen te verbannen naar buiten de stadsvesten. Wel werd het toegestaan dit balspel binnen de vesten te beoefenen, maar dan slechts in een speciaal tot kaatsbaan ingerichte, omheinde ruimte. Hier ontwikkelde het kaatsen zich tot de oervorm van het tennis. Het vrij primitieve palet evolueerde in de loop van de 16de eeuw tot een racket met veerkrachtige bespanning. Het heen en weer slaan van de bal werd in een dergelijk omheind strijdperk een zeer enerverende bezigheid. De bal kon immers, nadat deze van een van de vier muren was teruggekaatst, weer naar de andere speelhelft worden geslagen.

De “oefenschool”-boekwerkjes uit de 16de eeuw

Enkele Latijnse boekwerkjes van de hand van vooraanstaande pedagogen uit die tijd verschaffen ons enig inzicht in de plaats die de beoefening van balspelen toen innam.

Welk doel dienden deze Latijnse beschrijvingen van met name het kaatsen en kotenspel? In de eerste plaats kon het Latijn, voor elke potentiële student toentertijd een verplicht vak, tijdens het spel geoefend worden.

Erasmus, de beroemde Rotterdamse humanist, liet in 1522 een dergelijk “oefenschool”-boekwerk uitkomen. Zijn “Colloquia” bevatten literaire samenspraken in het Latijn, die ontleend waren aan zaken waar de schooljeugd dagelijks mee te maken had. Een van deze samenspraken, “Pila” genaamd, uit de rubriek “Lusus Pueriles” (= balspelen), behandelt het meest geliefde balspel van de 16de eeuw, het kaatsspel. De conversatie van de twee tennisspelers in Erasmus’ beschrijving, Nicolaus en Hieronymus, was door de schooljeugd gemakkelijk na te spelen.

Hoe bepaalde, door Erasmus gebruikte Latijnse termen in de 16de eeuw geïnterpreteerd werden, valt te lezen in het Latijnse schoolwoordenboek “Tyrocinium” uit 1552.³ De samensteller van dit boekje was Petrus Apherdius, die vooral bekendheid genoot als conrector en later rector van de Grote Latijnse School in Amsterdam.

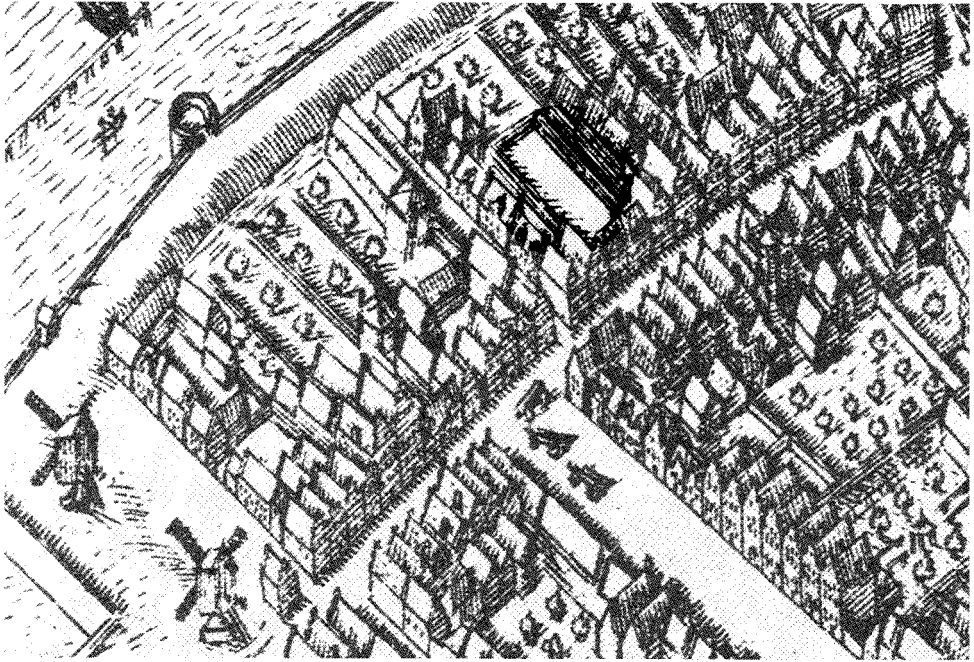
Nicolaus en Hieronymus, uit Erasmus' beschrijving "Pila", stellen, voordat ze de kaatsbaan betreden, tevreden vast dat er geen balspel bestaat dat alle ledematen zo goed oefent als het tennis. Ze moesten wel toegeven dat, als er met behulp van een "reticulum" gespeeld werd in plaats van met de blote hand, er toch wel minder werd gezweet. De vertaling die Apherdianus geeft voor "reticulum" verbaast ons niet: "raket".

We laten hier enige karakteristieken van het 16de-eeuwse tennisspel volgen.

- 1) De service. Langs een lange zijde van de kaatsbaan lag, op circa twee meter hoogte, een schuin aflopend dak waarlangs de bal naar de andere speelhelft werd opgeslagen. De woordenlijst van Apherdianus noemt: "den bal opheven ... den bal opt dack smijte ..". Er was toen blijkbaar al een tweede service toegestaan: "den bal heeft het dack niet gheraeckt . . . den bal wederom smijte . . .".
- 2) Het net. Bij een slagenwisseling moest de bal over het net geslagen worden. Apherdianus: "die bal boven die coorde smijten . . . den bal heeft die coorde gheraeckt . . .". Het koord werd later voorzien van franje, zodat gemakkelijker kon worden vastgesteld of de bal onder het touw was doorgevlogen.
- 3) De puntentelling. De tussenstanden die wij Nicolaus en Hieronymus horen bezigen klinken de hedendaagse tennisser bekend in de oren: 15, 30 en 45, terwijl bij 60 een spel in de wacht werd gesleept.
- 4) De inzet. Bij Erasmus komen de twee tennissers voor de partij overeen om een inzet te spelen; enig risico maakt het spel opwindender. De verliezende partij van deze "wed"strijd⁵ moet de maaltijd betalen, die gezamenlijk zal worden genuttigd.

Om ons een voorstelling te kunnen maken van een dergelijke partij tennis, laten we hier de lotgevallen volgen van een Leidse student op de tennisbaan. Zijn inwijding in het tennisspel verloopt niet zonder problemen. Het relaas van de student is te vinden in een Latijns boekwerlze, *Satyricon* genaamd, dat in 1631 uitkwam bij Johannes le Maire te Leiden.⁶

"... toevallig stond ik stil bij de deur van een huis waar [een bord met] 'sphaeristerium' uithing . . .". De student gaat hier binnen. "**Daar** stonden drie jongelui met een voorwerp dat ze in de hand hielden en dat gemaakt was uit schapedarmen die gehard waren in de zon en die met een ingewikkelde buiging aan een dikke wilgetwijg gespannen waren. In het midden van het speelveld hing een loshangend touw en her en der verspreid lagen ballen, waar ze niet naar omkeken. Bovenaan omsloten netten de hele tussenruimte,

Detail van de stadsplattegrond van Pieter Bast (1600), met de kaatsbaan in het Noordeinde.

om de ballen die te hoog waren opgeslagen, op te vangen. Aan elk van de beide kanten van de baan waren er twee openingen. Elk van de spelers bewaakte een opening en hield handig de over en weer geslagen ballen daarvan weg. Maar toen ik mij als vierde bij hen had gevoegd en de spelwijze niet begreep, sloegen ze dadelijk op listige wijze heel veel ballen mijn opening binnen. Zelf verloor ik er al veel, daar ik niet wist hoe ze afgeweerd of weggeslagen moesten worden. Daarom al vlug enige centen schuldig geworden -haast tot op de dag van vandaag weet ik niet hoe dat heeft kunnen gebeuren – hield ik op met dat spel . ..”⁷

Op de schrijver van het *Satyricon* en op de moraal van dit geschrift komen we nog terug.

De kaatsbaan aan het Noordeinde

Een van de eerste Leidse kaatsbanen lag in het Noordeinde. Over deze baan is een aantal interessante akten overgeleverd.

Allereerst verschaft een verzoekschrift gericht aan het Leidse stadsbestuur ons enige informatie over hoe deze kaatsbaan zich wat betreft vormgeving ontwikkelde. Catrijn Dircksdr. bezat in 1603 aan de noordzijde van het Noordeinde “eenen kaetsbaen die booven is oopen”. In haar rekest schetst Catrijn een helder beeld van de problemen waar ze mee geconfronteerd wordt. Het Noordeinde wordt namelijk “dagelicks voorsien met ombouwinge van hoge, schoone huijsen . . . en vreest het inneslaen van hare gebuijren glasen dack”.⁸

Catrijn verzoekt nu “met ootmoet” haar baan te mogen overdekken met “eene hardt dack”, waardoor de rondvliegende ballen binnen de baan zullen blijven en geen schade kunnen aanrichten.

Verder wil zij de baan “rontsomme affmetselen” met kalksteen. Het verzoek wordt ingewilligd.

Pieter Bast laat ons op zijn stadsplattegrond van 1600 een wel zeer primitieve baan zien. De toen nog openlucht-baan op het Noordeinde zal zeker een degelijker constructie hebben gehad dan de door hem weergegeven vier hoge houten schuttingen. Zoals Erasmus ons reeds leerde was een aflopend dak een eerste vereiste. Hiervan is bij Bast geen spoor te zien. De vernieuwde kalkstenen baan van 1603 zal veel beter hebben voldaan. Een met het racket geslagen bal kaatste hier terug van de zij- of achtermuur en de slagenwisseling kon zonder onderbreking voortgezet worden. Het was nu moeilijk om een bal “uit” te slaan.

Catrijn zelf zal waarschijnlijk nooit op de baan gestaan hebben. De toenmalige “tenniscene” was voornamelijk een mannenwereld. Na afloop van de partij werd door de heren nog samen bier of brandewijn gedronken in de tapperij van de “Caetsbaen”. Catrijn Dircksdr. had Cornelis Laurensz. aange trokken om de tennisbaan annex herberg te exploiteren.

In 1601 werkte deze nog als waard in de herberg ‘t Coninckshuys in de Breestraat.” Deze, naar we zullen zien, geboren opportunist zal de uitnodiging maar al te graag hebben geaccepteerd. De baan aan het Noordeinde lag slechts een paar honderd meter van het Academieggebouw. De honderden studenten die zich jaarlijks bij de Leidse universiteit lieten inschrijven, vormden daarom voor Laurensz. een potentiële bron van inkomsten. De “caetsbaenmeester” Cornelis Laurensz. had verschillende opties om vergoedingen in ontvangst te nemen. Zo kon de baan voor een bepaald bedrag gehuurd worden. Verder was het mogelijk de ballen waarmee gespeeld werd te laten vergoeden. In de prijs van de ballen was het arbeidsloon van de ballenmaker (waarschijnlijk Laurenszoon zelf) verdisconteerd. Men kan zich voorstellen dat de ballen door het veelvuldig contact met de ruwe kalkstenen muren bijzonder snel sleten.

Daar we weten hoe het verder met Cornelis Laurensz. is gegaan, kunnen

wij hier veilig vaststellen dat zijn loopbaan als tennisbaanhouders aan het Noordeinde niet succesvol is geweest.

Toen in 1615 de Groningse universiteit werd opgericht, dook Cornelis Laurensz. in deze stad op. Al direct liep hij rond met plannen om een kaatsbaan, in Groningen toen “ravet” genoemd, te laten bouwen. Voor de realisatie van deze baan in de Butjesstraat en voor de bijbehorende herberg moest hij zich diep in de schulden steken. Echter, ook hier viel de klandizie van de nieuwingeschreven studenten zwaar tegen. Laurenszoon bleek niet voor het beroep van “kaatsbaanhouders” in de wieg gelegd. De schuldeisers stonden weldra op zijn stoep en lieten hem pas met rust toen de herberg en overdekte baan in het openbaar waren verkocht.“

Wie nu denkt dat Cornelis Laurensz. lering had getrokken uit zijn negatieve ervaringen, heeft het bij het verkeerde eind. Nauwelijks een tiental jaren later treffen wij hem weer aan in Leiden, in een kaatsbaan op de Hooigracht, gelegen bij de herberg De Vergulde Swaan.¹¹

Het “caetsmeester”-geslacht van Persijn

In 1619 komen we Crijn Willemsz. voor het eerst in Leiden tegen, die met recht aangemerkt kan worden als de peetvader van alle Leidse kaatsbaanhouders.

Crijn (Quirijn) Willemsz. van Persijn was geboren in Delft. De familie Van Persijn bezat hier een kaatsbaan aan het Vrouwjuttenland. Crijn Willemsz. moet de eerste beginselen van het tennisspel al op jonge leeftijd geleerd hebben. Orn zelf als kaatsmeester aan de slag te kunnen ging hij op zoek naar een geschikte kaatsbaan, waar voldoende nering voor hem was. Het Noordeinde in de universiteitsstad Leiden leek een prima lokatie. Hij zou hier zevenjaar lang met redelijk succes de baan exploiteren van Pieter Claesz. van Rijn, erfgenaam van Catrijn Dircksdr. Van Persijn slaagde er zelfs in enige verdiensten uit zijn lessen en zijn ballenmakerij apart te leggen. Toen Pieter Claesz. van Rijn in 1626 de wens kenbaar maakte zijn kaatsbaan zelf te onderhouden, wendde Crijn Willemsz. zich tot het stadsbestuur met het verzoek een eigen kaatsbaan te mogen “oprechten”. Het rekest kon toch niet geweigerd worden zo schreef hij: “vermits hij geen andere handeling can,... daerinne alleen van jongs op geoeffent is”. Hij kreeg toestemming een kaatsbaan te laten maken op een leeg erf in de Achterste Doelensteeg, op nauwelijks een steenworp van het Academiegebouw. Hier zou hij zijn vijf kleine kinderen, waaronder drie kinderen uit een vorig huwelijk, goed kunnen onderhouden. Tenslotte stelt Crijn Willemsz. nog in zijn verzoek dat “d’andere kaatsbaen houders geen redenen meer hebben omme hem, sup-

pliant dezer, van sijne neeringe te beletten . ..".¹² Blijkbaar bestond er voor de kaatsbaanhouders in Leiden toen voldoende werkgelegenheid.

Het ligt voor de hand dat Crijn Willemsz. al zijn zoons reeds op jonge leeftijd een racket in de hand heeft gestopt. Op een enkele uitzondering na zijn ze allen vroeg of laat in het kaatsbaanvak terecht gekomen. Hoewel er in geen enkele stad in Nederland gegevens over een kaatsmeestergilde zijn opgedoken, is het wel duidelijk dat er binnen deze bedrijfstak nauwe contacten werden onderhouden. Zo is het niet verwonderlijk dat Crijns dochters kaatsbaanmeesters uit de omgeving huwden. Ook kwam het voor dat Van Persijns schoonzoons pas na hun huwelijk in de ban raakten van dit balspel. In vrijwel alle Leidse kaatsbanen heeft ooit wel een telg uit het geslacht Van Persijn gewerkt.

Zo kon het gebeuren dat Crijn Willemsz. zich in 1654 genoodzaakt zag naar een andere kaatsbaan uit te zien. Jan Crijnsz. en Christiaan van Persijn exploiteerden nu gezamenlijk de baan aan de Doelensteeg. Vader van Persijn keerde terug naar zijn oude stek, "De Caetsbaen" aan het Noordeinde."

Tot aan zijn dood in 1667 is Crijn Willemsz hier actief geweest. Maar het geslacht Van Persijn zou zijn greep op de Leidse kaatsbanenningering voorlopig niet opgeven.

Volgens de belastingregisters voor het Klein Familiegeld van 1674 werkte in dat jaar Johan Timmermans, een schoonzoon van Crijn Willemsz., als "kaatsmeester" in de baan op het Noordeinde."

Johan was getrouwd geweest met Maria van Persijn, de "jongste" en was na haar dood in 1676 in het huwelijk getreden met Geertruid van Egert, weduwe van Christiaan van Persijn, voormalig kaatsbaanmeester in de Achterste Doelensteeg.

Johan Timmermans zou "De Caetsbaen" met de bijbehorende tapperij tot zijn dood exploiteren. In 1725 blijkt de kaatsbaan te zijn afgebroken en op het nu lege erf werden drie huisjes gebouwd."

De Van Persijn-baan in de Achterste Doelensteeg

Behalve de reeds gemelde toestemming van het Leids stadsbestuur uit 1627 voor de aanleg van een overdekte kaatsbaan, werd het Crijn Willemsz van Persijn ook toegestaan aan de Doelensteeg "annex" drie huisjes te laten bouwen. Hierin zouden op den duur alle jonge Van Persijn-gezinnetjes kunnen worden gehuisvest. Het hele gezin kreeg zodoende dagelijks te maken met alle aspecten die met het houden van een kaatsbaan verband hielden. Een druk bezochte baan verbruikte jaarlijks zeker duizend ballen. Elke maand moest de mand met acht dozijn nieuwe ballen gevuld worden. De fabricage

Detail van de stadsplattegrond van Chr. Hagen (1670), met de kaatsbanen in de Achterste Doelensteeg en op de Doelenachtergracht.

van deze ballen zal de familie in eigen beheer hebben gehad. De met kalverhaar gevulde en met schapeleer dichtgenaaide ballen werden met de hand vervaardigd. Verder zal Hendrik, Crijns oudste zoon, zijn vader bij wedstrijden vaak behulpzaam zijn geweest als “marquer”. Zijn taak was het de score van de partij bij te houden. Tevens zal hij zijn vader hebben bijgestaan in het repareren van stukgeraakte rackets.

Zo dicht bij het Academiegebouw gelegen zal de kaatsbaan aan de Achterste Doelensteeg niet over een tekort aan klandizie te klagen hebben gehad. De studenten zullen in deze baan regelmatig toernooitjes hebben gespeeld, die in de loop van de 17de eeuw duidelijk aan populariteit wonnen. De studiediscipline aan de universiteit liet in het midden van de 17de eeuw zeker te wensen over. In een resolutie van de Leidse Curatoren van 8 februari 1651 werd dan ook geklaagd over “... ‘t verloop van publicque lessen door d’exercitien van schermen, dansen ende caetsen . ..”.

Van 1694 tot 1765 is de baan aan de Achterste Doelensteeg in het bezit van de familie Van Campenhout. Als echtgenoot van Maria van Persijn was Andries van Campenhout namelijk voor 1/8 deel eigenaar geworden van de kaatsbaan.

Op deze baan in Leiden is het tennisspel het langst beoefend. Hier was in 1747 klaarblijkelijk nog voldoende empoel voor de “kaatsbaanknecht” Johannes van Campenhout.“

De Doelenachtergracht

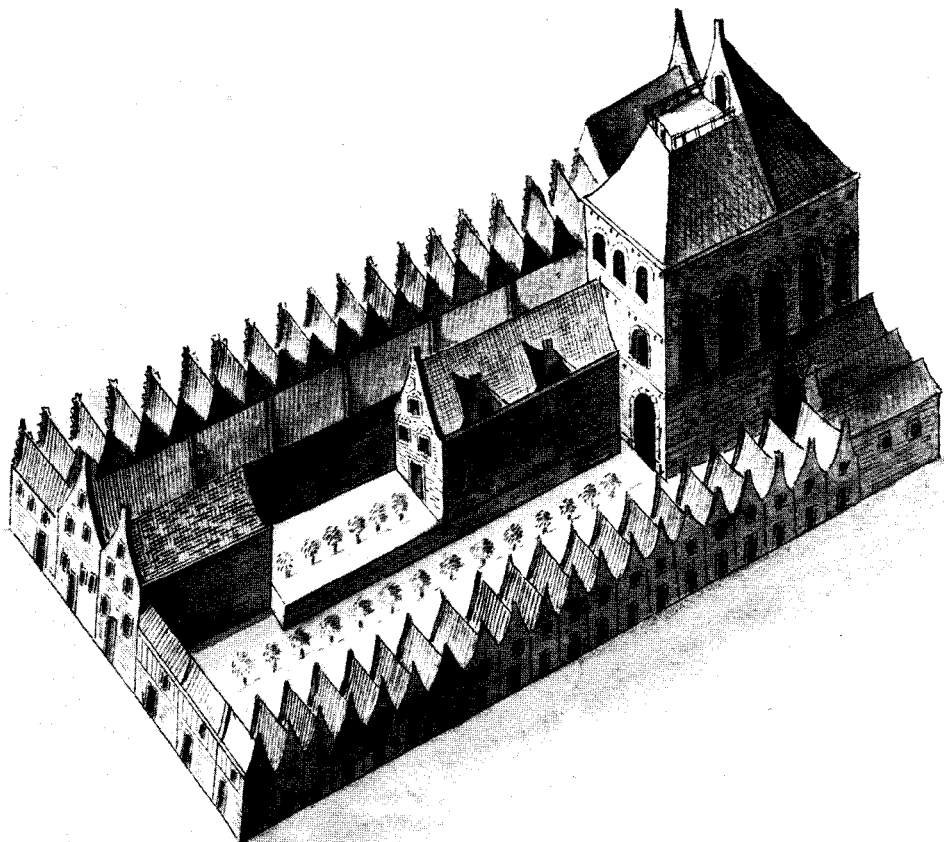
Wat betreft lokatie neemt de kaatsbaan aan de Doelenachtergracht een bijzondere plaats in. Deze zou namelijk verrijzen op een stuk grond waar in de 16de eeuw het Catharijneklooster had gelegen. Uit een perceelverklaving van 7 maart 1607 van het gebied tussen de toenmalige Paterstraat en Sionsteeg is globaal af te lezen waar in 1624 de kaatsbaan “in de kercke van St Catharijne” zou worden gebouwd.” Hier staat opgetekend: “de kercke en sijn getimmerte ende erve daerachter”. Het hier genoemde “getimmerte” hield onder meer de herberg “in ‘t Rode Cruijs” in. Op 30 juli 1607 ziet de weduwe van Pieter Wijnhoff “waert int Rode Cruijs in de kercke van St Catharijnen aen de Achtergracht” zich genoodzaakt dit perceel te verkopen. Aan haar echtgenoot was in 1606 namelijk “dootslagh ende moortgeschied”.“

De nieuwe eigenaars, de gebroeders Willem en Hendrick Cornelis van Bilderbeek, de laatste “meestermetselaar dezer stede”, verkopen in 1623 een leeg erf aan Emanuel Adriaansz van Meeteren.“

Over de herberg en de kerk wordt in de transportakte met geen woord meer gerept. De afmetingen van het gekochte erf, 33 bij 11 meter, zijn precies voldoende voor de bouw van een kaatsbaan, met een huisje daaraan “annex”. Op 5 maart 1625 is de **baan** gerealiseerd getuige de aantekening in een akte: “Emanuel Adriaensz. in de caetsbaen op Achtergracht”.

In 1670 wordt de kaatsbaan, afkomstig uit de boedel van Emanuel Adriaansz., geveild. Het hoogste bod, namelijk f 6.600,-, op deze drukbezochte veiling, was van Pieter Coole.“ Ook hij was door zijn huwelijk in 1666 met Geertruid van Persijn nauw aan dit kaatsbaanhouders-geslacht verbonden. Tot 1730 bleef dit pand in het bezit van de familie Coole.

Op onze speurtocht stuiten we nog op een officieel document (van 14 december 1730) betreffende een kaatsbaan, waar de Leidse universiteit bij betrokken is. In verband met de geplande uitbreiding van de Hortus zal de baan gesloopt dienen te worden. “... de heer David van Roijen, secretaris van de Heeren Curatoren en Burgemeesteren, wegens coop van 1/3 part van eene huijsinge en kaatsbaan opt Doelachtergracht, met 1/3 part van de

Kaatsbaan op de Doelenachtergracht in de kapel van het voormalige Catharinaklooster. Tekening S. van der Paauw naar de 17de-eeuwse stadsplattegrond van Joh. Bleau, midden 19de eeuw. Coll. Gemeente-archief.

ballen, raquetten en schoenen voor 757 car. guldens, ter vergrooing van de Academietuin...". De volgende zinsnede zal wel als een zeer schrale troost zijn ervaren: "de cooper sal moeten gedogen dat de huurder het voors. huys en kaatsbaan sal mogen blijven bewonen tot 1 mei 1735".²¹

De vermelding van de betrokkenheid van de universiteit bij de sloop van deze kaatsbaan is een goede gelegenheid de draad van de tennisspelende student weer op te pakken.

In het reeds aangehaalde *Satyricon* werd een Leidse student ten tonele gevoerd die zijn eerste schreden zette op de tennisbaan.

De schrijver van dit boekwerkje uit 1631 was professor Bodecher Benning. Het was een satirisch geschrift en had tot doel de zeden en gewoonten van de studenten aan de kaak te stellen. De professor hoopte dat de student lering zou trekken uit zijn negatieve ervaring op de tennisbaan. Hij had de “held” van het *Satyricon* na zijn partijtje tennis namelijk een kamertje binnen-gevoerd waar gedobbelde werd om goudstukken. Een verliezer zag zich hier verplicht zijn boeken te verkopen: de “held” was blij dat hij deze keer uit andermans ongeluk een les kon leren.

Johannes Bodecher Benning was sinds november 1629 buitengewoon professor in de *Ethica* aan de Leidse Universiteit. De auteur had zich grote moeite getroost zijn satire niet in Leiden zelf te situeren, maar in de fictieve stad “Palladium”. Zijn lezers echter realiseerden zich dat het om Leidse studenten ging. Na de publikatie van het *Satyricon* staken de studenten hun kritiek op de professor niet onder stoelen of banken, zodat het tijdens Bodecher Bennings colleges tot ernstige ordeverstoringen kwam. Ook door de Curatoren werd hij ter verantwoording geroepen.“”

Een kaatsbaan voor de studenten

Professor Bodecher Benning verschaftte ons in zijn ophefmakende geschrift een kijkje op een kaatsbaan in Leiden. De precieze lokatie hiervan gaf hij echter niet prijs. Het zal weinig uitgemaakt hebben; het interieur van de verschillende kaatsbanen week onderling nauwelijks van elkaar af. In 1631, het jaar van de publikatie van zijn *Satyricon*, lagen er drie kaatsbanen in de onmiddellijke omgeving van het Academiegebouw aan het Rapenburg.

Op een steenworp afstand slechts lag de baan aan de Doelenachtergracht, nauwelijks een blok verder de baan van de familie Persijn, in de Achterste Doelensteeg en tenslotte was er de kaatsbaan op het Noordeinde.

Is het mogelijk dat een van deze drie kaatsbanen gediend heeft als de “studentenkaatsbaan” waar in de volgende bronnen sprake van is?

In 1628 verwijst de secretaris van de Franeker Academie, in een rekest gericht aan de Magistraat van Franeker, naar een universiteitskaatsbaan in Leiden. Deze Johannes Coumans vroeg toestemming voor de bouw van een overdekte kaatsbaan in Franeker. Hier zou door zijn studenten, net als dat in Leiden en Groningen gebeurde, het “Kaatsen met den Raquette” beoefend kunnen worden.

Tennis spelende Leidse studenten. Gravure Crispijn van de Passe 1612.

De Magistraat gaat akkoord met de bouw en kort daarop treedt Coumans terug uit het Academiestuur. De voormalige secretaris gaat namelijk de gloednieuwe kaatsbaan zelf exploiteren. De jaren daarop wordt de deur er vrijwel platgelopen, door zowel de professoren als de Franeker studenten.“ Van een officiële universiteitskaatsbaan kunnen we hier niet spreken, wel van een studentenkaatsbaan.

Van een soortgelijke situatie zal ook in Leiden sprake zijn geweest. Het Archief van Curatoren maakt in ieder geval nergens melding van een overdekte kaatsbaan die eigendom was van de Leidse universiteit.

De tweede bron die het bestaan van een Leidse studentenkaatsbaan doet vermoeden, is Crispijn van de Passe's spiegel van het studentenleven "Academia sive speculum vitae scholasticae" uit 1612. Dit album bevat gravures van de Leidse universiteitsbibliotheek, het Theatrum Anatomicum en van de Hortus. Om alle aspecten van het studentenleven in een dergelijk album tot uitdrukking te laten komen, werden tevens illustraties opgenomen die een

beeld geven van de vrijetijdsbesteding van de studenten. Voor zijn album “Academia” zorgde Van de Passe in dit kader voor twee gravures waarop de beoefening van balspelen door studenten is afgebeeld.” Een van de gravures toont ons het interieur van een kaatsbaan, waarschijnlijk een Leidse baan. In 1612, het jaar dat de “Academia” uitkwam, lagen er twee kaatsbanen in Leiden: de reeds genoemde baan aan het Noordeinde en verder de baan van Jan Claesz. van Irnmerseel aan de Koepoortsgracht. Een van deze kaatsbanen moet Van de Passe uitgebeeld hebben om zodoende een echte Leidse studentenspiegel te kunnen maken.

Willem van Leeuwen, kaatsmeester op de Koepoortsgracht

Over de kaatsballenfabricage zijn in Nederland publikaties verschenen,²⁵ maar over 17de en 18de-eeuwse rackets is tot nu toe in ons land nog niets geschreven. De markt hiervoor was vrij beperkt. Elke kaatsbaanhouder moest ervoor zorgen dat er minstens vier rackets op de baan aanwezig waren. Weinig spelers zullen in die tijd over een eigen racket hebben beschikt.

Van Willem van Leeuwen,²⁶ kaatsmeester in de baan op de Koepoortsgracht is een briefwisseling overgeleverd.” Deze brieven bevatten voor het onderzoek naar de geschiedenis van het tennis uniek materiaal, met name over de rackets. In de periode 1699 tot 1721 onderhield Van Leeuwen een correspondentie met Eliaser Noblet. De familie Noblet was sinds haar vestiging in Amsterdam in 1651 een gerespecteerd kaatsbanengeslacht aldaar. Eliaser was begin 18de eeuw kaatsmeester in de Kalverstraat en was klaarblijkelijk zeer gezien onder zijn collega's. Hij stond bekend om zijn connecties in de rackets en snaren branche van die tijd. Deze “rinketten” en snaren waren niet zo maar om de hoek verkrijgbaar. Ze moesten vaak van ver komen, uit het buitenland zelfs. De Franse rackets en snaren werden als de beste ervaren. Geen wonder, daar werd het tennis op zeer grote schaal gespeeld. De tennissers beschikten toen reeds over dikke en dunne snaren. De Engelse snaren “die duegen niet”, waarschuwt Van Leeuwen.

In een brief uit 1699 is te lezen dat de Leidse kaatsmeesters geconcludeerd hebben dat essenhouten “rinckethouten” niet voldeden, “sij vallen te swaar”. Bodecher Benning deelde ons in zijn “Satyricon” reeds mede dat wilgenhout werd gebruikt, dat was soepeler. De in de brief vermelde prijs was vijf gulden per dozijn rackets.

In 1717 bestelt Van Leeuwen nog twaalf rackets bij Noblet. Op 15 november 1718 heeft hij ze nog niet ontvangen, maar hij treurt er niet om: “soo gaet het hier heel slegt aen met de kaesbaene, daer komt hijnae een heele weeck geen mensch in de baene, gelieff mij de rackethouten niet te stieren . .”.

Willem van Leeuwen treffen we nog aan in het Familiegeldkohier van 1716.“” De toevoeging achter zijn naam en beroep is veelzeggend: “Willem van Leeuwen, kaatsbaanmr., onvermogend”. In 1719 wordt zijn kaatsbaan geveild. Drie jaar later staat op dezelfde plaats een hofje van Samuel de Zee.

Willem van Leeuwen gaat echter onversaagd door met zijn beroep. Al is er in het Leids archief geen spoor meer van deze kaatsmeester te vinden, bij Noblet in Amsterdam doet de 73-jarige in 1721 nog een bestelling van een “dosijn raketten en een dosijn dicke en een dosijn dunne Franse raket-snaere . . .”.

In de loop van de 18de eeuw heeft het tennisspel zoals dat gespeeld werd in de overdekte kaatsbanen in Nederland afgedaan.

Het eerst in de stedelijke gebieden, waar leegstaande kaatsbanen plaats moesten maken voor woningen. Buiten de steden was het ruimtegebrek minder nijpend. Met name bij herbergen die dienst deden als pleisterplaats op de route Leiden Amsterdam, treffen we nog kaatsbanen aan tot rond 1800. In een aantal gevallen werden deze gebouwen als overdekte kolfbaan gebruikt.“”

Slechts twee kaatsbaangebouwen in Nederland hebben de sloophamer overleefd. Bij het Kasteel Bergh, te 's Heerenberg staat nog “De Caetsbaen”. Van buiten is dit gebouw nog als zodanig herkenbaar, maar van het oorspronkelijke interieur is niets meer over. Van het gebouw zijn vijf appartementen gemaakt.

Het tweede kaatsbaangebouw dat nog als zodanig herkenbaar is, stamt eveneens uit de 16de eeuw. Het is de “Caetsbaen” bij het Huis ter Kleef. Opdrachtgever tot de bouw rond 1560 was Hendrik van Brederode, de bekende geuzenleider. Dit sportieve monument doet nu dienst als kantoorgebouw van de Stadskwekerij van Haarlem.

* Graag wil ik de volgende personen bedanken voor hun waardevolle commentaar op een eerdere versie van dit artikel: dr. C.L. Heesakkers, de heer P.J.M. de Baar van het Gemeentearchief van Leiden en Susanne Onel.

Archiefstukken zijn, tenzij anders vermeld, te vinden in het Leids Gemeentearchief. De in de bijlage vermelde gegevens zijn voornamelijk afkomstig uit de desbetreffende bonboeken. De daar vermelde jaartallen verwijzen naar de vroegste vermelding van de betreffende kaatsbaan.

1. De Engelse koningen uit de 17de eeuw beschikten over "tennis courts" bij de meeste van hun paleizen. Om deze reden stond het spel er bekend als "The Royal Game of Tennis". De Nederlandse prinsen van Oranje speelden regelmatig tennis in de overdekte kaatsbanen bij de volgende paleizen: Breda, Dieren en Honselersdijk. Zie: C. de Bondt, "De kaatsbanen in Den Haag", *Holland, Regionaal-historisch tijdschrift* 22/2 (1990) 83-101.
2. J. ter Gouw, *De Volksvermaken* (Haarlem 1871) 37.
3. "Oude Nederlandse Woordenboeken", Reeks II, Deel 4 (Den Haag 1976), met een inleiding van F. de Tollenaere en F. Claes. Zie ook H. Gillmeister, *Kulturgeschichte des Tennis* (München 1990).
4. Het balspel met de hand dat beoefend werd in de buitenlucht, wordt in dit artikel "kaatspel" genoemd. Als vanaf rond 1530 overdekte kaatsbanen gebouwd worden, waar de bal met een racket over een net wordt geslagen, gebruiken we in dit onderzoek de term "tennis". Bij het "Pila" van Erasmus kunnen we van een overgangsfase spreken. In 1522 was er nog geen sprake van een net en werd er nog in de open lucht gespeeld.
5. Ook in de literatuur zijn verwijzingen te vinden over uit de hand gelopen weddenschappen, zie Bredero in zijn "Moortje" (vzn 1498-1500): "... of ick ga so lief in een Kaats-

baan en haal een warm lijf, dat komt so nauw niet, al verspeul ick hondert gulden vier vijf, wilje me so gaet rne (seydese) wij sellen om 'tgelach [= vertering] maer spuelen. ...".

6. Vriendelijke mededeling van de Engelse tennishistoricus dr. Roger Morgan, die rniij attent rnaakte op het onderzoek van Ingrid A.R. De Smet (Universiteit van Cambridge) over het "Satyricon In corruptae iuventutis mores corruptos". De vertaling is tevens van haar hand.

7. Hier wordt duidelijk dat ook ballen die gemikt werden in de openingen, die te vinden waren in de voor- en achtermuur, geld konden opleveren. Dergelijke condities werden voor de aanvang van de partij afgesproken. Ook Apherdianus meldt in zijn woordenlijst dat ieder een deel van zijn baan dirnde te verdedigen: "... Jan gaet ghij daer ick salt hier bewaren. ...".

8. Stadsarchief (SA) II 51, 318, 7 augustus 1603.

9. Notarieel Archief (NA) 69, 197. Zijn achternaam bleek te zijn: Legsetebedde.

10. D.F. Kuiken, "De Groninger Ravetten", *Groninger Volksalmanak* (1984/85) 82-90. De kaatsbaanhouders van Groningen bleken herhaaldelijk bereid te zijn de tennissende studenten krediet te verlenen. Jacob van Haeren, een opvolger van Cornelis Laurensz. in de kaatsbaan aan de Groningse Butjesstraat liet in 1649 de rekening van de gebroeders Crone-man tot f 527,- oplopen. De kostenpost voor de ballen was aanzienlijk, namelijk f 237,-. Verder nog 5 gulden voor twee rackets.

11. SA II 51, 146. Laurensz. wil de kaatsbaan en de tapperij bij de herberg De Vergulde Swaan aanhouden, daar hij anders geen inkomsten merr zal hebben.

12. SA II 51, 8485.

13. Zie bijlage: Noordeinde. Omstreeks deze tijd (1658) werd het spelen op zondag via een Leidse keur beperkt: "... sullen geen kaatsbaenhouders ofte herbergiers ... op den Sondag en Bededagen voor het eindigen der namiddagsche Predicatie in hare Kaets-

banen d'exercitie van Kactsen te speelen, toelaten op een boete van thien guldens, bij de meesters van de Kaatsbanen te verbeuren". SA 11 12, 228.

14. Zie bijlage: Noordeinde.

15. Zie bijlage: Noordeinde.

16. Trouwt Maria van de Poorte, op 21 april 1747.

17. Weeskamer Archief (WA) 1229a, Willem van Bilderbeeck.

18. SA 11 17, 95v, 15 oktober 1606.

19. WA 2921 b, Jan Joosten van der Munck.

20. WA 2921b.

21. Zie bijlage: Doelenachtergracht. In 1736 blijkt men echter nog steeds niet met de sloop begonnen te zijn. De kaatsbaan werd toen bewoond door de weduwe van Paulus den Dammer, de jongste zoon van Johanna, Pieter Coole's dochter. Ze dreigde door de sloop van de baan "haer kostwinningh voor haer ende haere kinderen" mis te lopen. Op 4 april 1736 verscheen zij voor de Curatoren en de twee partijen kwamen tot een vergelijk. Zie hierover: W.K.H. Karstens en H. Kleibrink, *De Leidse Hortus, een botanische erfenis* (Zwolle 1982) 38.

22. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis van de Leidsche Universiteit*, Dl. II (Rijksgechiedkundige Publicaties 20) 147, 160 en bijlage 587.

23. M. Engels, *De Kaatsbaan van Franeker 1630-1684* (Provinciale Bibliotheek van Friesland, Leeuwarden 1991). Enkele behoudende theologen uit Franeker verzetten zich tegen de bouw van de kaatsbaan. In hun preken hekelden zij deze plannen, daar de studenten zich niet dienden in te laten met wereldse ver-

men raadplege tevens: J.J. Kalma, *Kaatsen in Friesland* (Franeker 1972).

24. D. Franken, *L'oeuvre gravé des Van de Passe* (Parijs 1881) nr. 1343 16-17. Gravure 17 in de "Academia" laat studenten zien die het ballonspel of windbalspel beoefenen op een zogenaamde ballonplaats. Een dergelijke ballonplaats ofwel studentenspeelveld was rond 1600 ook voor de Leidse studenten aangelegd, gelegen buiten de Rijsburgerpoort, zie: H.J. Witkam, "Jean Gillot (Een Leids ingenieur) dl II", *Leids Jaarboekje* (1969) 58 n. 25. Het is dus zeer goed mogelijk dat Van de Passe rond 1610 zowel een overdekte Leidse kaatsbaan heeft uitgebeeld in de "Academia" als vijf Leidse studenten die het windbalspel beoefenen buiten de Rijsburgerpoort.

In de "Nieuwen Jeucht Spieghele" uit omstreeks 1620, zijn dezelfde twee gravures van balspelende studenten opgenomen als in de "Academia" uit 1612.

25. J. van Gils, "Zin en onzin over de ballenmakerij", *Tilburg: Tijdschrift voor geschiedenis etc.* 3/2 (1983) 4-14.

26. Willem was een zoon van Lijsbeth van Persijn, een zuster van Crijn Willemsz.

27. G.A. Haarlem, Archief Hofje Noblet, 142, Eliaser Noblet, ingekomen brieven en minuten van uitgaande brieven 16741738.

28. Zie bijlage: Koepoortgracht.

29. Het kolfspel werd, net als het kaatsspel, eerst in de open lucht gespeeld. In de 18de eeuw ontstond er ook hier een variant van dit balspel, welke op een binnenbaan werd gespeeld.

KAATSBANEN IN LEIDEN 1585-1780

NOORDEINDE, noordzijde 2e perceel ten 0. van Molenwerf

Bon Nrd-Rapenburg, f. 251

JAAR	EIGENAAR/HUURDER van de kaatsbaan
1585	Trijn Dirck Claesz. tollenaar, in de Caetsbaen
1603	Catrijn Dircksd., weduwe van Cornelis Antheunisz.
1606	Cornelis Lourisz., waard in de Caetsbaen
1606	Erven Claes Dircksz. van Rijn aan Pieter Claesz. van Rijn
1619	Crijn Willemsz. van Persijn, kaatsbaanmr. (SA II, 56M, 84/5)
1630	Pieter Claesz. aan Pieter Jansz. van Alphen
1654	Pieter Jansz. aan Crijn Willemsz. van Persijn
1668	Erven Crijn Willemsz. aan Ptr Jacobsz. van Poth
1673	Pieter Jacobsz. aan Jan Timmerman
1674	Jan Timmermans, kaatsbaanmr. (Fam. Geld SA 11 4028)
1723	Erven Jan Timmerman aan Gerrit Verstraete
1725	Kaatsbaan is afgebroken (SA 11 109 3R 22)

KOEPOORTSGRACHT, oostzijde 5e perceel ten Z. van Steenschuur

Nu Samuel de Zee Hofje

Bon W-Nieuwland, f. 77Bv

1585	Jan Claesz. van Immerseel, in de Caetsbaen
1634	Erven Jan Adr. Cromhout aan Jan Arentsz. van Raamsvelt
1642	Sijbout Sijmonsz. Caerdecamp huurt huis "De Drie Rincketten", met kaatsbaan daarachter (WA 3356e)
1642	Jan Arentsz. aan Sijmon Pietersz. van Noortda
1643	Sijmon Pietersz. aan Aldert Jacobsz. de Vrient
1650	De Vrient aan Jasper de Raet, de Vrient huurt kaatsbaan
1662	Francijntge Mabeson, wed. van wijlen De Vrient en wijlen De Raet aan Dirck v/d Horst (RA 45, 3A, 60)
1674	Willem van Leeuwen, kaatsbaanmr. (Fam. Geld SA II 4028)
1680	Weduwe Van der Horst aan Willem van Leeuwen
1716	Willem van Leeuwen, kaatsmr. (Fam. Geld SA 11 4029)
1719	Van Leeuwen, openbaar verkocht aan Daniel van Alphen
1722	Van Alphen aan Samuel de Zee. Hofje gebouwd

ACHTERSTE DOELENSTEEG Bij Sacksteeg aan de Vest

Nu Doelensteeg 16

Bon Nrd-Rapenburg, f. 84

1627	Crijn Willemsz. van Persijn laat kaatsbaan en drie huisjes bouwen (SA II, 56M, 84-85)
------	---

- 1662 Christiaan van Persijn, kaatsbaanmr. (NA 770, 87)
 1668 Christiaan huurt kaatsbaan van erven Crijn Willemsz.
 1674 Christiaan van Persijn, kadtsmr. (Fam. Geld)
 1716 Pieter den Dammer, kaatsmr. (Fam. Geld)
 1736 Erven Crijn Willemsz. aan Andries van Campenhout
 1742 Erven Andries verhuren kaatsbaan aan Joh. van Campenhout
 (SA II 4047)
 1765 Johannes van Campenhout aan Albert Bruyns (RA 92, 83)
 1768 Bruyns aan Pieter v/d Eyck, kaatsbaan met 4 versleten rackets en
 8 dozijn oude ballen (NA Thijssen, 2302, 157)
 1770 Van der Eyck, boekverkoper aan Francijntje Carlier
 1782 verkocht tuin van 80 bij 24 voeten waarop Raket- of Kaatsbaan heeft
 gestaan (RA 57, 193)

HOOIGRACHT, oostzijde Tussen Groene- en Vleeresteeg

Gelegen tot Middelste Gracht

Bon Gansoorde, f. 389

- 1627 Cors Lourisz. Hij mag tapperij en kaatsbaan bij De Vergulde Swaen
 aanhouden (SA II 56M, 140)
 1641 Erven Jan Lambertsz. aan Jan Joris v. Rees, herbergier
 1643 Van Rees aan Jan Christiaansz. van Aeken, bakker en zijn buurman,
 kaatsbaan met poort op Middelste Gracht waardoor men in de
 kaatsbaan kan komen

HOGEWOERT, zuidzijde Bij Nieuwe Hogewoertspoort

Plantagelaan, hoek Levendaal

Bon Z-Rijnevest, f. 74v

- 1663 Maerten Huybertsz. v. Arckel, herberg Hof v. Gelderland
 1666 Maerten Huybertsz. kaatsbaanmr. (NA 1099, 11 aug.)
 1682 Wed. Van Arckel aan Pieter Onderwater, haar buurman
 1701 Pieter Onderwater, hospes in de Witte Hond (NA 1171)
 1702 Onderwater aan Pieter Maerse
 1713 Ptr. Maerse in de Witte Hond en de Swarte (NA 1177)
 1716 Ptr. Maerse, herbergier (Fam. Geld)
 1725 Maerse aan Gerrit Toussaint

BEESTENMARKT, noordzijde

Bon Hogemorsch, niet te traceren

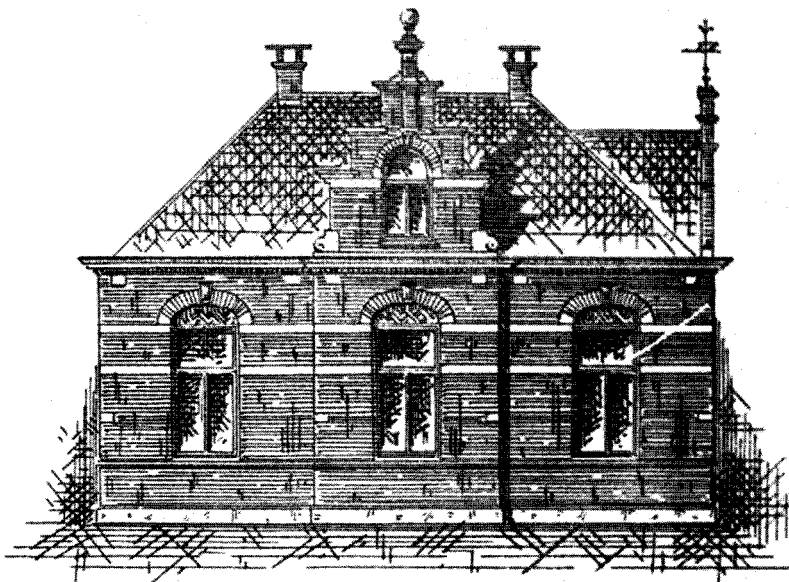
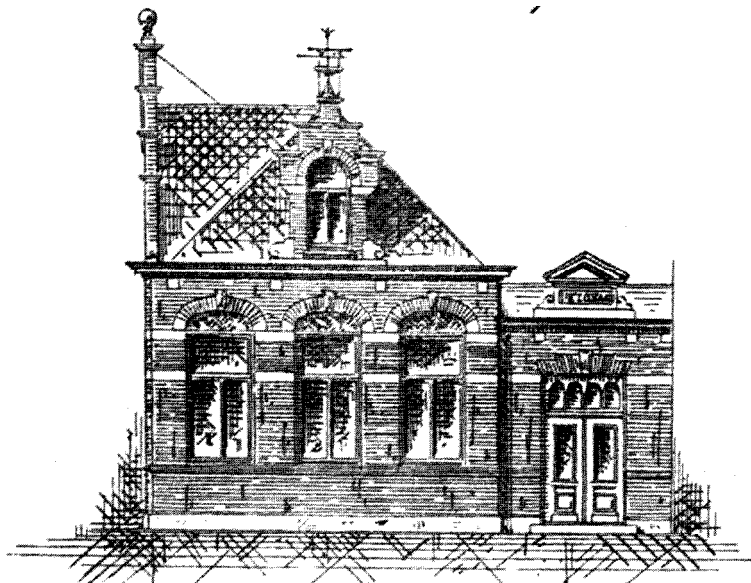
- 1652 Andries de Toidt, kaatsmr. in 't Gulden Rincket (WA 2921q van Jan
 Joost v/d Munck)
 1676 Andries de Toidt, herbergier in "De Caetsbaan" (NA 916)
 1716 Jasper Cock, herbergier, onvermogend (Fam. Geld)

- 1625 Emanuel Adriaansz. van Meeteren, in 1623 koper van erf 3 bij 9 roeden, waarop kaatsbaan gebouwd rond 1624. 5 maart 1625, Emanuel Adriaansz. wonend in "De Caetsbadn" (WA 2921b, Van der Munck)
- 1634 Erven Emanuel Adriaansz.; Emanuel, Abraham, Isack en Sebilla en zijn echtgenote Annetge Duyts (WA 2921 h)
- 1656 Annetge Duyts aan Jurriaan Santbergen, echtgen. Sebilla
- 1639 Jurriaan Santbergen, kaatsbaanmr. (WA 2921s)
- 1664 Jan -Joost v/d Munck, echtgen. van Sebilla Emanuelsdr.
- 1670 Pieter Coole koopt kaatsbaan op openbare verkoop (WA 2921s)
- 1675 Willem van Persijn huurt kaatsbaan (NA 1098, 8 maart) voor 4 jaren
- 1716 Pieter Kool, kaatsmr. (Fam. Geld)
- 1725 Andries Dammer huurt baan van zijn moeder Johanna Coole (Secl. X, 145v)
- 1729 Jan van Broekhuysen en Geertruyd den Dammer, voor 1/3 erfgenaam van Johanna Coole, dochter en enige erfgenaam van Pieter Coole (RA 50, 173)
- 1731 Kaatsbaan met racquetten, ballen en schoenen in het openbaar verkocht aan De Universiteit van Leiden, ter uitbreiding van de Academietuin (RA 92, 124), ook vermeld in (Archief van Curatoren 1, 620 en 226).

KAATSBANEN BUITEN DE VESTEN, uittreksels waarboeken

- 1653 Rijndijk bij Zoeterwoude, herberg Het Fonteyn
- 1677 Kerkbuurt te Oegstgeest, herberg De Rode Leeuw
- 1671 Lage Rijndijk/Doeswetering, Leiderdorp, herberg 't Haasje

De jaartallen verwijzen naar de vroegste vermelding van de betreffende kaatsbaan.

Ontwerptekeningen van de voorgevel (boven) en de zijgevel (onder) van het ijkkantoor aan de Lammermarkt, 1890. Coll. Gemeentearchief.

HET IJKEN VAN MATEN EN GEWICHTEN IN LEIDEN EN OMGEVING TUSSEN 1820 EN 1924

door

G.J.C. Nipper

Situatie in Leiden vóór 1820

De geschiedenis van het ijk van maten en gewichten begint in Nederland eerst na de ontwikkeling van de steden aan het eind van de 12de en het begin van de 13de eeuw. Daarin ligt misschien ook de verklaring, dat het iken voornamelijk een stedelijke aangelegenheid werd.

Het oudste bekende keurboek in Leiden, dat zaken regelde met betrekking tot de ijk van wijn- en bierkannen, dateert uit 1360.' Het laatste keurboek verscheen in 1658 en bevatte opnieuw een keur op de ijk van gewichten, maten en ellen. Deze keur is, zij het met enkele aanpassingen, tot 1820 de basis geweest van de stedelijke ijk.

In de bovenbedoelde 130ste burgerlijke keur' wordt nauwkeurig omschreven wat aan de ijk was onderworpen:

“Niemant sal alhier ter Stede mogen gebruycken eenige natte of drooge maten, sy zijn dan van hout, tinne, of loot, om daer mede inne of uyt te meten, 'tzy zaet, koorn, meel, wijn, bier, olye, zout, asijn, of yets anders, hoe men 't selve oock soude mogen noemen, mitsgaders mede niet eenige elle, maten, om daer mede alhier te meten, soo in 't leveren als ontfangen, eenige wolfe, linde of laecken, fluweel, zijde, ende andere gelijcke stoffen; nochte eenige gewichten, 'tzy van loot, tinne, ijser of koper, tot het wegen van verkochte ofte gekochte waren, in eenige groote of kleynen balanchen, wagen, schalen, of ongsels, tenzij de selven behoorlijck zijn gejuystert, [...]”

Leiden hanteerde evenals vele steden en dorpen een eigen stelsel van eenheden voor maat en gewicht, bovendien waren voor een groot aantal goederen afwijkende maateenheden in gebruik. De stad beschikte derhalve over een groot aantal slapers (standaarden) en de ijer over een groot aantal

leggers. Een belangrijk deel van de slapers bevindt zich thans in het Stedelijk Museum de Lakenhal.

Gewichten	Pond, Leids waaggewicht > 5 pond	481,7 g
	Pond, Leids huisgewicht < 5 pond	469,5 g
	Pond, Troois, goud en zilver	492,2 g
	Vierendeel boter	39,5 g
Lengtematen	El, Leids	68,5 cm
	Roede, Rijnlands	376,7 cm
Inhoudsmaten droge waren	Aggele, Leids, graan, aardappelen, fruit	33,6 l
	Aggele, Leids, cement, kalk, tras	25,0 l
	Vat, Leids, zout	17,0 l
	Vat, Leids, zeep	?
	Ton, Leids, turf	227,0 l
Inhoudsmaten natte waren	Vat, Dordrechts, groothandel bier	155,2 l
	Pint, Leids, kleinhandel bier	1,12 l
	Pint, Leids, wijn, gedistilleerd	1,20 l
	Pint, Leids, olie	1,01 l
	Pint, Leids, karnemelk	1,33 l
	Pint, Leids, larnpolie, lijnolie	1,50 l
Na 1806:		
Gewichten	Pond, Amsterdams waaggewicht	494,1 g
Inhoudsmaten droge waren	Schepel, Amsterdams, graan	27,9 l
	Schepel, Dordrechts, fruit, tras, cement, kalk, steenkolen, zout	30,4 l
Inhoudsmaten	Mengel, Amsterdams, wijn, gedistilleerd, eetbare oliën	1,2 l

Ten tijde van de Bataafse Republiek vormden de indirecte belastingen een belangrijke inkomstenbron van de overheid. De inning hiervan noodzaakte de Republiek tot de landelijke invoering van eenheden, te gebruiken bij de berekening van de impost op bepaalde goederen. In 1797 werd in de Provincie Holland één maat voor het meten van zout vastgesteld en moest elke stad een ijker aanstellen.

In 1805 werd door de regering een groot aantal maten en gewichten aangewezen, waarnaar nieuwe belastingen zouden worden ingevorderd en berekend.” Op grond hiervan werd in een Publicatie van de stad Leiden van 25 februari 1806 verordend, dat voortaan gebruik moest worden gemaakt van het Amsterdams Waaggewicht, de Amsterdamse Schepel en Mengel en de Dordrechtse Hoed en Ton.’

De frequentie van de ijkzittingen werd in 1658 als volgt geregeld.

“Ende wert den voorsz. Yck geslagen by alle schouten, ende elck van hen in ‘t eerste Jaar dat sy aen ‘t selve Ampt of Officie komen, ende vermogen de schouten den Yck niet te vernieuwen dan om de vijf Jaren twee malen, d’eerste reys naar verloop van twee Jaren, ende de tweede reys naar ‘t verloop van drie Jaren.”

Volgens de resolutie van 10 november 1669 mocht de schout niet langer dan drie jaar het ambt waarnemen,⁵ zodat elke drie jaren een ijkzitting werd gehouden, behalve wanneer de schout eerder zijn functie verliet.

In 1798 werd door het Provinciale Bestuur van Holland voorgeschreven, dat in de gehele provincie de ijk voortaan om de twee jaar diende plaats te hebben.“;’

Alle werkzaamheden verbonden aan de ijk geschiedden onder toezicht van de schout en werden door beëdigde ijkers en dienaren uitgevoerd. “[...] soo sal den Schout deser stede (wiens Ampt ende Officie is, daer op toe te sien) alle deselve maten ende gewichten ten gewoonlijcken en behoorlijcken tijden doe juysteren, [...] ”

Leiden beschikte sedert het begin van de 17de eeuw over twee stadsijkers. Aanvankelijk hadden beide ijkers verschillende taken, namelijk een ijer voor metalen maten, ellen en gewichten en een ander voor houten maten. Sedert 1763 werd geen onderscheid meer gemaakt. In 1795 waren in functie Jan Frederik Waas en A. Augustijn. Na hun overlijden in respectievelijk 1797 en 1796 werden zij opgevolgd door Jan Hendrik Meeler en Cornelis de Vos.

In de sectoren van de samenleving die door de gilden werden beheerst, waren ook andere personen als ijer werkzaam. Zij werden door het gilde aangewezen en door het stadsbestuur beëdigd. Zo was er een brander (ijker) van het vaatwerk (bier, boter: genever, zeep) en een brander voor warmoezeniers- en fruitmanden. Door de gilden werden ook afzonderlijke instructies uitgevaardigd. De ijk van de gewichten in de goud- en zilverhandel was reeds eeuwen landelijk geregeld. Er werd uitsluitend gebruik gemaakt van het

Troois gewicht. In 1510 werd een Ijkmeester-Generaal van het Troois gewicht aangesteld,⁸ die de gewichten van de dekens van de goudsmidsgilden zou moeten ijken.⁹ In het stadsarchief zijn slechts twee aankondigingen gevonden van het bezoek van de Ijkmeester-Generaal en wel in 1814 en 1817.” In 1820 werd deze functie opgeheven als gevolg van de in werking treding van de ijkwet van 1816.

Als ijkmerk werd zowel bij de eerste als de volgende ijkingen gebruik gemaakt van het “merck van den schout”, bestaande uit twee letters (soms één letter) ontleend aan de naam van de in functie zijnde schout, met daaronder de laatste twee cijfers van waarschijnlijk het jaar dat de schout in functie trad. Tot 1658 werd bij de eerste ijk gebruik gemaakt van het stadswapen.

Het ijkmerk daarnaast is gebruikt tijdens de ijkzitting in 1742 onder schout Jan van Groenevelt. Bij de intrede van de Bataafse Republiek in 1793 werden willekeurige letters gebruikt, terwijl in 1810 tijdens de Franse overheersing de volgorde van het alfabet werd aangehouden, te beginnen met de letter H, overeenkomstig het in Frankrijk gevolgde systeem.”

Teneinde aan de verwarring op het gebied van de eenheden een eind te maken werd in 1789 tijdens een internationale vergadering in Parijs een uniform stelsel van maat en gewicht aangenomen. Dit stelsel had in Nederland grote belangstelling. De Bataafse Republiek in 1798 en koning Lodewijk Napoleon in 1809 ondernamen pogingen om dit nieuwe stelsel in te voeren. Eerst onder de regering van koning Willem 1 werd, bij de wet van 1816 die in 1820 in werking trad, het metrieke stelsel van maten en gewichten in Nederland ingevoerd.

Situatie in de omgeving van Leiden vóór 1820

De omgeving van Leiden kon rechterlijk in twee gebieden worden verdeeld. Enerzijds het gebied van de Baljuw en Hoge Vierschaar van Rijnland” omvatende de plaatsen Aarlanderveen, Alphen, Leiderdorp, Leimuiden, Nieuwveen, Noorden, Rijsaterwoude, Sassenheim, Stompwijk, Voorburg, Waddinxveen, Zegwaard, Zevenhoven, Zoetermeer en Zoeterwoude. Anderzijds

het gebied van de overige niet onder het Baljuwschap vallende hoge heerlijkheden.

In het Baljuwschap van Rijnland was de ijk gebaseerd op de "Coutumen van Rhijnland" uit 1563 en 1578 en een Instructie voor de ijer en nieuwe tarieven uit 1801.¹³

Weinig is bekend van ijkersbenoemingen door het Baljuwschap. In de 18de eeuw en mogelijk eerder werd voor een deel van de werkzaamheden gebruik gemaakt van de stadsijkers van Leiden. Omstreeks 1800 werd een algemene ijer aangesteld, zodat van een taakverdeling met de stadsijkers dan geen sprake meer was, behalve bij de ijk van zoutmaten.

De ijkzittingen voor het gehele Baljuwschap hadden in Leiden plaats, dit in tegenstelling tot de zelfstandige ambachten, waar de zitting ter plaatse werd gehouden. De neringdoenden in Rijnland waren derhalve gedwongen zich met hun maten en gewichten naar Leiden te begeven. De frequentie van de ijkzittingen was dezelfde als in Leiden.

Het Baljuwschap beschikte niet over eigen slapers, maar maakte gebruik van de slapers van Leiden. De leggers en het gereedschap van de ijer waren zijn eigendom en moesten door zijn opvolger worden overgenomen.

Het ijkmerk bestond uit één of twee letters, ontleend aan de naam van de in functie zijnde baljuw, met daaronder de laatste twee cijfers van het jaar waarin de ijkzitting plaats had. Het hieronder weergegeven ijkmerk is

gebruikt tijdens de ijkzitting in 1795 onder de baljuw Willem Costerus (1795-1798). Waarschijnlijk zal tijdens de Franse overheersing en daarna de volgorde van het alfabet zijn aangehouden, mogelijk eveneens te beginnen met de letter H, zoals dat in Leiden het geval was.'

In de niet onder het Baljuwschap vallende hoge heerlijkheden werd de ijk verricht door beide stadsijkers van Leiden. Door het plaatselijke bestuur werd een lokaliteit beschikbaar gesteld. Na 1798 is de periodiciteit van de ijk overal twee jaar.

Boter- en biervaten werden in Leiden geijkt. Plaatselijke instructies of keuren waren niet aanwezig. Als basis dienden de slapers van de stad Leiden.

Zeer waarschijnlijk werden de Leidse ijkmerken ook in de omgeving gehanteerd.

Op grond van het Reglement voor het bestuur ten plattelande van Holland van 1814 werd na 1816 in alle betrokken gemeenten de ijk verricht door de “ijkmeester van Rhijnland”, toentertijd J.B. de Moen.

Landelijke organisatie van het ijken ná 1820

Bij de wet van 21 augustus 1816, Stb 34 werd het metrieke stelsel in het gehele Koninkrijk ingevoerd. Daarmede was Nederland de eerste staat, die het stelsel bij wet aanvaardde. De wet trad op 1 januari 1820 in werking.

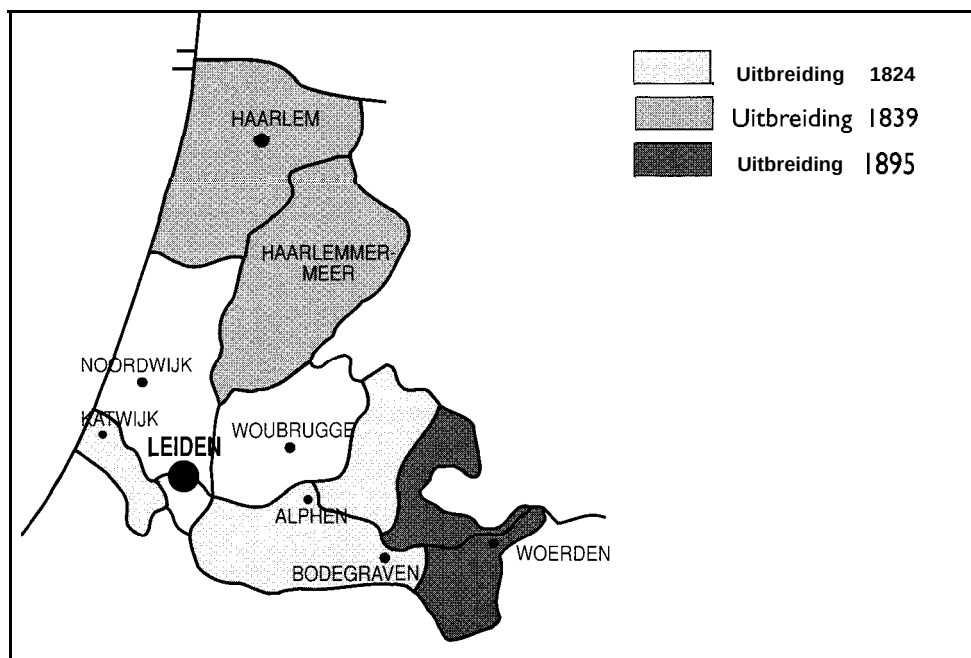
Ten einde de invoering van het nieuwe stelsel te doen slagen was het noodzakelijk de stedelijke en regionale organisaties te vervangen door een landelijke organisatie die zich met alle ijkwerkzaamheden zou gaan bezighouden. De inrichting hiervan werd bij Koninklijk Besluit van 18 december 1819 vastgesteld. Hierbij werd uitgegaan van de rechterlijke en administratieve indeling, die tijdens de inlijving bij Frankrijk was ingevoerd.” In elke hoofdplaats van een arrondissement werd een arrondissementskantoor gevestigd, waar één of meer arrondissementsijkers werden aangesteld. Zuid-Holland was verdeeld in zes arrondissementen: Brielle, Dordrecht, Gorinchem, 's-Gravenhage, Leiden en Rotterdam. Later werd dit aantal uitgebreid met kantoren te Delft, Gouda en Schiedam.

De arrondissementen waren verdeeld in kantons. Het arrondissement Leiden kende aanvankelijk de kantons Leiden, Noordwijk en Woubrugge. In 1824 werd het kanton Alphen/Katwijk/Valkenburg en in 1839 het kanton Woerden toegevoegd.

Omdat de algemene invoering van het metrieke stelsel niet geslaagd was en vrijwel elk toezicht op de ijkers ontbrak, werd in 1869 een nieuwe ijkwet opgesteld, die in 1870 in werking trad. Het arrondissementskantoor ging voortaan ijkkantoor Leiden heten en het gebied, dat werd bestreken, kreeg de naam Ijkring Leiden. De ambtenaren werden voortaan ijkers en adjunct-ijkers genoemd, terwijl het hoofd van het kantoor de titel kreeg van ijer, Chef van Dienst. Het aantal ijkkringen werd teruggebracht tot 19 en in 1873 werd een Inspecteur van het Ijkwezen benoemd.

Als gevolg van de opheffing van het ijkkantoor te Hoorn heeft in 1895 een reorganisatie plaats van de ijkkringen in de provincie Noord-Holland. De Ijkring Leiden werd ten gevolge daarvan aanmerkelijk vergroot met Zandvoort, Velzen, Haarlem en omgeving, Halfweg en de Haarlemmermeer.

In de ijkwet van 1816 werden voor het eerst eisen gesteld aan de vorm en

de constructie van metrieke maten en gewichten. Alvorens deze voorwerpen in de handel mochten worden gebracht, moest worden nagegaan of zij aan deze eisen voldeden, waarna zij werden geijkt. Deze ijk had uitsluitend plaats in het arrondissementskantoor. Vervolgens werden de maten en gewichten onderworpen aan een jaarlijks verplichte herijk. De herijkzittingen hadden zowel in het arrondissementskantoor als in zoveel mogelijk plaatsen in het arrondissement plaats. De gemeentebesturen waren verplicht hiervoor een geschikte lokaliteit aan te wijzen en voor de nodige publikatie zorg te dragen.

Het toezicht op de ijkers werd uitgeoefend door het College van Gedeputeerde Staten van de provincies. Zij waren ook verantwoordelijk voor de periodieke verificatie van de standaarden. Via de provincie ontvingen de ijkers ook instructies van het departement van Binnenlandse Zaken.

Op voordracht van de iker werden door Gedeputeerde Staten de plaatsen vastgesteld waarop de ijk het komende jaar zou plaats hebben. Dit werd gepubliceerd in het Provinciale Blad.

In de bezoldiging van de arrondissementsijker was nog veel te herkennen van de gang van zaken bij de stadsijkers. Hun inkomen was afhankelijk van het ontvangen ijkloon, tot een maximum van f 1.200,—. De opbrengst viel de eerste jaren tegen, zodat de meesten in financiële moeilijkheden verkeerden. Voor rekening van de ijker kwamen de kosten van aanschaf en onderhoud van stempels, gereedschappen, kantoorbehoeften, meubilair, schoonhouden, verwarming, reis- en verblijfkosten en transportkosten. Veel ijkers maakten voor het justeren, stempelen en transport van het ijk materiaal gebruik van een bediende. Zijn loon, reis- en verblijfkosten waren eveneens voor rekening van de ijker. Na 1823 werd als tegemoetkoming hiervoor een zogenaamd “abonnement” toegekend. Voor de arrondissementsijker in Leiden bedroeg dit f 294,50.¹⁵

Moeizame invoering metriek stelsel

Het lag in de bedoeling om in augustus 1820 de eerste herijkzitting nieuwe stijl te houden. Op dat moment waren evenwel de nodige standaarden nog niet uitgereikt. Ook de levering van de metrieke maten en gewichten aan de gebruikers verliep traag, zodat velen van de oude voorwerpen gebruik bleven maken. Bovendien was alleen het gebruik van metrieke lengtematen en gewichten verplicht gesteld. Voor de overige voorwerpen kwam deze verplichting enige jaren later.

Omdat geruime tijd niet-metrieke maten in gebruik bleven, meende het gemeentebestuur, dat het in ieders belang was voor deze voorwerpen de ijkzittingen om de twee jaar te continueren.

In 1820 werd, eveneens als gevolg van diverse problemen, geen regeling getroffen ten aanzien van het vaatwerk. Onder vaatwerk moet worden verstaan tonvormige maten bestemd voor levering in het groot van bier, azijn, olie, gedistilleerd, melk, enz., tot een maximum van 200 liter. Eerst op 13 april 1833 werd bij Koninklijk Besluit Stb no. 9 de ijk van het vaatwerk afgekondigd.

Bij de invoering van het metrieke stelsel werd de ijk van botervaten niet opportuun geacht. De jaarlijkse stedelijke ijk bleef derhalve gehandhaafd. Op grond van rapporten bleek later, dat landelijk gezien de toestand van de botervaten slecht was en een ongunstige invloed had op de boterhandel.“ Daarom werd op 1 januari 1832 de rijksijk op botervaten ingevoerd.

Omdat maten en gewichten zo nauw met het dagelijkse leven waren

verbonden, kostte het veel tijd en overreding om het publiek met het metrieke stelsel vertrouwd te maken. Om deze reden kreeg het gemeentebestuur herhaaldelijk verzoeken van Gedeputeerde Staten om in publikaties het gebruik hiervan te propageren en de politie opdracht te geven regelmatig controles te houden. Op grond van deze controles bleek, dat de winkeliers in het algemeen van de nieuwe meetmiddelen waren voorzien, doch dat het gebruik daarvan zeer verschillend was. De meesten bedienden zich van de oude maten, naar believen van het publiek. De politie stelde voor alle oude maten bij de ijer te doen inleveren.”

Personeel

De nieuw benoemde arrondissementsijers hadden geen speciale opleiding genoten. Aan de gemeentebesturen van de vestigingsplaatsen werd gevraagd een voordracht op te stellen van geschikte personen, die in staat werden geacht het ambt naar behoren te vervullen. Als eerste arrondissementsijer werd in Leiden benoemd Michiel Izaak Swarts Bevel.¹⁸ Hij was onderwijzer aan de Stads Armenscholen in Leiden. Aan hem werden als adjunct-ijers toegevoegd J.H. Meeler, voordien stadsijer te Leiden voor het kanton Noordwijk, en De Moen, voordien ijer van Rijnland voor het kanton Woubrugge.

Aangezien het gemeentebestuur het noodzakelijk achtte de ijk van niet-metrieke maten voorlopig te continueren, lag het voor de hand, dit werk aan de voormalige stadsijer Meeler op te dragen. Na diens overlijden in 1824 ontstond de merkwaardige situatie, dat de arrondissementsijer verzocht werd voor de oude vochtmaten als stadsijer op te treden.” Na 1829 kwamen de dubbele ijkzittingen te vervallen.

Adjunct-ijer De Moen overleed eveneens in 1824. Op advies van Gedeputeerde Staten werden beide adjunct-ijers niet vervangen, omdat men van mening was, dat één ijer het werk gemakkelijk aan zou kunnen.>”

De eerste arrondissementsijer in Leiden overleed in 1834 en werd opgevolgd door J. Visser.” Na diens overlijden in 1849 werden twee arrondissementsijers benoemd: dr. A.J. Boon” voor de kantons Leiden en Noordwijk en D. Visser”, zoon van de overleden ijer Visser, voor de kantons Woerden, Alphen en Woubrugge. Beiden hadden de inmiddels ingestelde opleiding aan de Polytechnische School te Delft doorlopen. Van het doen en laten van de ijer Boon is weinig bekend. Bij de reorganisatie van het Ijkwezen in 1870 werd hij op wachtgeld gesteld. D. Visser wordt dan benoemd tot ijer, Chef van Dienst, en blijft tot aan zijn pensionering in 1894 in Leiden werkzaam,

alhoewel hij door de Inspectie van het IJkwezen tweemaal aan het kantoor in Leeuwarden werd benoemd. Hij tekende tegen beide benoemingen verzet aan, waarop ze werden ingetrokken.

De post van iker, Chef van Dienst werd na de pensionering van Visser gedurende een jaar waargenomen door J.A. Treub²⁴, iker aan het ijkkantoor te 's-Gravenhage, wegens een tekort aan ikers. In 1895 werd H. Geertsema benoemd, voordien iker, Chef van Dienst te Nijmegen.²⁵ Hij werd in 1899 op eigen verzoek benoemd in Groningen en opgevolgd door B. Windemuller, die deze functie voordien in Maastricht vervulde.“ Windemuller was de laatste iker van het Leidse ijkkantoor. In 1923, op 70-jarige leeftijd, vroeg hij pensioen aan, hetgeen misschien de sluiting van het kantoor in datzelfde jaar in de hand heeft gewerkt.

Zolang het kantoor heeft bestaan, zal de iker de beschikking hebben gehad over een bediende. Van hen zijn geen namen bekend met uitzondering van H.J. Vorst²⁷, die in 1884 als zodanig werd aangesteld. Hij werd aanvankelijk betaald uit de reis-, verblijf- en kantoorkosten. Eerst in 1893 werd besloten de bedienden een vaste aanstelling te geven. H.J. Vorst kreeg een jaarwedde van 52 x f 8,-. Hij bleef in functie tot de opheffing van het kantoor. Behalve een werkvrouw was er geen ander personeel.

Ijkkolalen

In 1820 werden door de provincie geen lokalen gehuurd voor de ijk en de herijk. De gemeenten waren verplicht deze wel voor de herijk ter beschikking te stellen, maar niet voor de ijk. In de provincie Zuid-Holland was het de iker echter verboden de ijk te zijnen huize te verrichten. Hij was derhalve aangewezen op de welwillendheid van het gemeentebestuur, teneinde het gehele jaar van het ijkkantoor gebruik te mogen maken.

Door de gemeente Leiden werd een ruimte van de Latijnse School aan de Schoolsteeg²⁸ aangewezen als ijklokaal, tot dan toe gebruikt door de stadsijker. Omdat de ruimte eerst moest worden aangepast, werd voorlopig een huisje in het Catharinagasthuis aan de Aalmarkt beschikbaar gesteld.“ De herijk werd hier tot 1829 gehouden, waarschijnlijk omdat het lokaal in de Latijnse School nog een aantal jaren voor de herijk van de oude maten beschikbaar moest blijven.

In 1846 werd een andere ruimte in de Schoolsteeg beschikbaar gesteld, omdat het toenmalige lokaal voor het onderwijs van het Stedelijk Gymnasium was bestemd. Dit lokaal was echter veel te klein, er ontbrak licht en water en het was slecht toegankelijk. Na lang aandringen werden door de gemeente

in 1870 enige ruimten, gelegen tegen de achterzijde van de Waalse kerk op het terrein van het voormalige Catharinagasthuis, verbouwd en voor f 1 00,- per jaar aan het IJkwezen verhuurd.

In 1889 werd door brand de Stadsgehoorzaal verwoest. Men besloot om op korte termijn een geheel nieuwe te bouwen, uitgebreid met een aantal belendende panden, waaronder het ijkkantoor.““ Een nieuw onderkomen was nog niet beschikbaar, zodat tijdelijk alle werkzaamheden in het Gravensteen moesten plaats hebben. Intussen werd door de gemeente een nieuw kantoor gebouwd, gelegen aan de Lammermarkt, aan de achterzijde van de Gemeenteschool. De huur bedroeg f 300,- per jaar. In september 1891 werd het kantoor in gebruik genomen.

Instrumentarium en ijkmerken

Het instrumentarium van de arrondissementsijker bestond aanvankelijk uit vier gelijkarmige balansen met verschillende weegvermogens. Ten behoeve van de reis konden ze in één kist worden opgeborgen, met uitzondering van de balans voor gewichten boven de 10 kg. Voorts werd gebruik gemaakt van een aantal dozen met meetinstrumenten, een ijzeren meter voor de lengtematen, een stel ijzeren standaarden van 1 t/m 25 kg (Nederlands pond), een stel koperen standaarden van 1000 t/m 1 g en medicinale standaarden van 1 pond t/m $\frac{1}{4}$ grein (medicinale gewichten waren nog niet metriek). Verder beschikte de ijker over modellen van maten en gewichten, die voor de ijk waren toegelaten. In 1850 werd het hele instrumentarium gemoderniseerd. In de loop van de tijd kwamen ook steeds meer en betere instrumenten beschikbaar. Volgens de inventaris van het ijkkantoor in 18'74 beschikte men toen over 29 weeg- en meetinstrumenten.““

De stempeling van de goedgekeurde maten en gewichten geschiedde met een letter. In 1820 werd begonnen met de hoofdletter A, elk jaar werd een volgende letter aangewezen. Was het alfabet voltooid, dan werd opnieuw met de a begonnen in een ander lettertype.

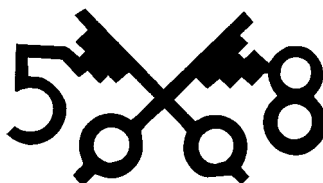
A a A a a 7

De voorwerpen voor de eerste keer aangeboden werden bovendien voorzien van het persoonlijke ijkmerk van de arrondissementsijker. Zie afbeeldingen a-c voor respectievelijk de ijkers Šwarts Bevel, Boon en de beide Vissers.

Hoewel de adjunct-ijkers alleen met de herijk waren belast, kregen zij bij vergissing ook persoonlijke ijkmerken. Zie afbeeldingen d en e voor respectievelijk Meeler en De Moen.

De persoonlijke ijkmerken werden in 1870 afgeschaft. In plaats daarvan kreeg elk kantoor een kantoornummer, dat bij de eerste ijk werd afgeslagen. Leiden kreeg het kantoornummer 7. Later is dit nummer toegekend aan het ijkkantoor te Utrecht (zie vorige blz.).

Voor het iken van het botervaatwerk werd een afzonderlijk ijkmerk vastgesteld, waarvan de iker jaarlijks een afbeelding aan het gemeentebestuur moest toezenden. In het museum De Lakenhal bevindt zich een bundel houten plaatjes, waarin het ijkmerk van een aantal achtereenvolgende jaren is uitgesneden. Ze zijn ongetwijfeld door de iker van de botervaten C. Swarts Bevel vervaardigd.“

Herijk-reis

In de ijkwet van 1820 werd een jaarlijkse herijk voorgeschreven. Betere kwaliteit van de maten en gewichten, maar ook financiële overwegingen hebben ertoe geleid, dat in 1894 werd overgegaan op een twee-jaarlijkse herijk (sinds 1983 heeft de herijk om de vier jaar plaats).

De herijkperiode in het hele arrondissement duurde aanvankelijk van februari t/m juli, van maandag t/m vrijdag in de regel van 9 tot 3 uur. De periode begon met een herijkzitting van ongeveer vijf weken in Leiden, daarna een reis van ongeveer 2½ maand door de kantons Alphen en Woubrugge, vervolgens gedurende circa één maand door het kanton Noordwijk inclusief Katwijk en Valkenburg en tenslotte gedurende circa 1 ½ maand door het kanton Woerden. Het ijkkantoor was vrijwel alle zaterdagen van 9 tot 1 uur en buiten de herijkperiode alle dagen geopend voor de ijk van

nieuwe voorwerpen en voor belanghebbenden, die op de herijkzittingen niet hadden kunnen komen.

Als gevolg van het toegenomen aanbod van maten en gewichten duurde in 1870 de herijk al tot begin oktober, terwijl na 1894 de herijk over twee jaren werd verdeeld.

Voor de herijk in de buitengemeenten was de ijker aangewezen op de lokalen, die de gemeentebesturen ter beschikking stelden. Deze lokalen verkeerden vaak in erbarmelijke staat. In 1843 stuurde de ijker een noodkreet naar Gedeputeerde Staten over de toestand die hij hier en daar had aangetroffen, waaruit het volgende is geciteerd.

“Op een ander tijd werd mijn lokaal van tijd tot tijd binnengestoven door een aantal landlieden, die het ene glas na het andere ledigden en mijnen ijktostellen telkens het onderst boven liepen. Sommige hunner op het biljart spelende deden dit met zulk een woestheid, dat zelfs de ballen op de tafel waarop de kleine balansen stonden neder kwamen. Mijne aanmaningen tot bedaarder gedrag werden beantwoord dat men in eener herberg was, waar hun geen ijker kon voorschrijven wat zij te doen of laten moesten.”“’

Tijdens de herijkperiode was het opnemen van verlof vrijwel niet mogelijk. Ook zaterdags moesten ijker en bediende aanwezig zijn. Ziekte, vooral als deze onverwachts optrad, was een groot probleem. Voor een bediende kon meestal wel een noodhulp worden ingehuurd, maar vervanging van de ijker was vrijwel onmogelijk. De reeds lang tevoren vastgestelde herijkzitting moest worden afgelast en de klanten kwamen tevergeefs. In veel gevallen zal de ijker maar besloten hebben toch aan het werk te gaan.

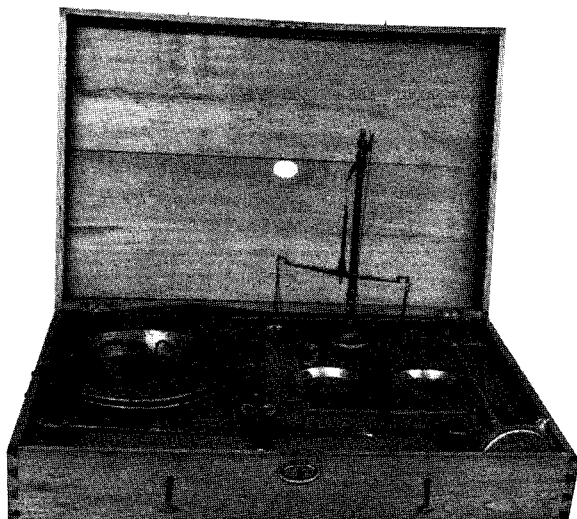
In 1866 werd Leiden en omgeving opnieuw door een cholera-epidemie getroffen. De vrouw van de bediende werd door de ziekte aangetast. Dat de schrik er bij de ijker goed inzat blijkt uit zijn verslag aan Gedeputeerde Staten:

“Toen ik mij tot het verrigten van den ijk in de vorige week naar Woerden begaf, ik bij mijne komst, aldaar, vernam, dat de cholera zich daar opnieuw weder vrij sterk uitbreidde. Het gevolg hiervan was, dat ik mij met het beginnen mijner werkzaamheden niet goed gevoelde het welk ik toen aan Hr. Burgemeester en den Hr. Secretaris mededeelde; welke Heeren mij toen raadden mijne werkzaamheden te staken.”“’

De ijker kreeg geen cholera en de zitting werd een maand later gehouden.

Het materiaal voor de herijk in de buitengemeenten bestond uit vier à vijf

*Reiskist voor vier balansen. Coll.
Oudheidkamer van het Nederlands
Meetinstituut te Delft.*

kisten, elk wegende tussen de 10 à 30 kg. Voor het vervoer hiervan was trekschuit of postkoets en later trein en stoomtram minder geschikt, zodat de iker aangewezen was op bodediensten, beurtschippers of de huur van paard en wagen. Daar kwam nog hij, dat het materiaal elke zaterdag weer in het ijklokaal te Leiden moest worden opgesteld; later werd een tweede herijkset uitgereikt.

De iker trachtte de reis-, verblijf- en transportkosten zo laag mogelijk te houden, teneinde binnen het bedrag van de vergoeding te blijven en zo mogelijk iets daaronder. Waarschijnlijk heeft deze overweging en het feit, dat Zuid-Holland een waterrijk land was de iker J. Visser er toe gebracht, gebruik te maken van een boeier die vermoedelijk zijn eigendom was. Een boeier is een platboomd zeilschip van ongeveer 15 m lengte met een roef en een beperkte laadruimte. Zijn zoon D. Visser heeft het gebruik van dit schip tot aan zijn pensionering voortgezet. Op deze wijze had de iker het transport in eigen hand. Hij kon met de bediende aan boord overnachten en zal er ongetwijfeld zijn eigen potje hebben gekookt. Anderzijds zal het zeilen niet altijd eenvoudig zijn geweest. Vooral bij ongunstige wind of windstilte zal een van beiden het schip aan het jaagpad hebben moeten voorttrekken. Uit het brievenboek dat de ikers J. en D. Visser nauwgezet hebben bijgehouden is het mogelijk de reis met de boeier te reconstrueren:” Een deel van de reis gemaakt in 1851 is hieronder weergegeven:

Ma 3 maart,	Leiden Benthuisen; inpakken en laden, 2½ uur varen, opstellen herijkset
Di 4 maart,	zitting Benthuisen van 9 - 3 uur, inpakken en laden
Woe 5 maart,	Benthuisen - Hazerswoude, 4 uur varen, opstellen herijkset
Do 6 maart,	zitting Hazerswoude, van 9 - 3 uur
Vrij 7 maart,	zitting Hazerswoude, van 9 - 1 uur, inpakken, laden
	Hazerswoude- Leiden, 2% uur varen, opstellen herijkset
Za 8 maart,	Leiden, ijklokaal geopend van 9 - 1 uur

De langste vaartijd tijdens de herijkreis blijkt 6% uur te zijn van Leiden naar Zevenhoven.

Het ijkkantoor aan de Lammermarkt. Detail van de foto H. Kleibrink 1958. Coll. Gemeentearchief.

Opheffing ijkkantoor

Het besluit tot opheffing van het ijkkantoor in 1923 werd eigenlijk genomen als gevolg van een aantal toevallig samenvallende gebeurtenissen. Bij het opmaken van de begroting voor 1924 was gebleken, dat de uiterste zuinigheid moest worden betracht, zodat het Ministerie van Arbeid, Handel en Nijverheid, waaronder het IJkwezen ressorteerde, zich afvroeg of niet één of meer ijkkantoren konden worden gesloten. Op dat moment vroeg de ijer, Chef van Dienst te Leiden B. Windemuller pensioen aan, terwijl er een tekort aan ijkers was, dat niet op korte termijn kon worden opgelost. Bovendien lag het kantoor te Leiden vlak bij het ijkkantoor 's-Gravenhage, dat weliswaar over een kleine ijkkring beschikte, maar voor de in 's-Gravenhage zetelende Inspectie van het IJkwezen onmisbaar was, omdat deze niet over een eigen staf beschikte. Daarmede was het lot van het kantoor Leiden bezegeld. Van protesten van de kant van het gemeentebestuur, de Kamer van Koophandel of de pers is niets gebleken. De ijkkring werd verdeeld over de omliggende kantoren: Woerden en Bodegraven werden bij Utrecht ingedeeld, Hekendorp en Waarder bij Rotterdam, Haarlem en omstreken en Haarlemmermeer bij Amsterdam. Het grootste deel werd bij de Ijkkring 's-Gravenhage gevoegd.

Het kantoor aan de Lammermarkt werd kort daarna in gebruik genomen door de GG en GD en in 1970 afgebroken ten behoeve van de aanleg van de Cityring.

NOTEN

ARA	Algemeen Rijksarchief Den Haag	7. Overzicht herijkzittingen vanaf 1795:
GAL	Gemeentearchief Leiden	<i>datum</i> <i>voorwerpen</i> <i>ijklokaal</i>
IBR	Inventaris Baljuw en Hoge Vierschaar van Rijnland	<i>aanvang</i>
IJL	Inventaris ijkkantoor Leiden	25- 1-1796
SA	Stadsarchief	Maten, gewichten, ellen en kleine balansen
		11-12-1797
		Zoutmaten
		idem
		10- 2-1800
		Alles m.u.v. zoutmaten
		idem
		13- 7-1800
		Zoutmaten
		idem
		20- 7-1801
		Zoutmaten
		idem
		1- 2-1802
		Alles m.u.v. zoutmaten
		idem
		6- 7-1802
		Zoutmaten
		idem
		25- 7-1803
		Zoutmaten
		idem
		6- 2-1804
		Alles m.u.v. zoutmaten
		idem
		16- 7-1804
		Zoutmaten
		idem
		7-1805
		Zoutmaten
		idem

17- 2-1806	Alles m.u.v. zoutmaten	idem
15- 2-1808	Alles m.u.v. zoutmaten	Vierschaar van Rijnland
28-12-1808	Zoutmaten	Stadhuis
12-12-1809	Zoutmaten	Stadhuis
12- 2-1810	Alles m.u.v. zoutmaten	Vierschaar
18-12-1810	Zoutmaten	Stadhuis
12- 5-1810	Alles	Latijnse School
2- 5-1814	Alles	idem
22- 4-1816	Alles	idem
24- 3-1818	Alles	idem
4- 7-1820	Alles	idem

Een overzicht van de zittingen vóór 1795 is opgenomen in de *Archeologisch Jaarverslag 1987*, blz. 73,74,75.

8. GAL, SA 11, 536, Aflezingsboek.

9. GAL, SA I, 1145.

10. GAL, SA 11, 544 en 729, Aflezingsboeken.

11. Gegevens gebaseerd op het onderzoek van een groot aantal maten behorende tot de verzameling van het Stedelijk Museum de Lakenhal.

12. ARA, 3.03.08, IBR, 33.

13. ARA, 3.03.08, IBR, 154.

14. S.J. Fockema de Andreac, "De Rijnlanden", *Leids Jaarboekje* 48 (1956).

15. GAL, SA II, 598, Missivenboek ZZ.

16. GAL, SA 11, 520, Missivenboek CCC.

17. GAL, SA II, 482, Missivenboek ZZ.

18. Michiel Izaak Swarts Bevel was ALM Phil. Doct. Mathematicus. Hij was schoolonderwijzer le rang en gaf lessen in wiskunde. Schreef artikelen over wiskunde, zoals "Meetkunde van Morgenster en Knoop", in de *Algemene Kunst en Letterbode* van 21 september 1821.

19. GAL, SA II, 735, Aflezingsboek en 1827, Notulenboek.

20. ARA, 3.10.01, IIL, 26.

21. J. Visser was onderwijzer in Zevenhuizen.

Hij schreef een verhandeling over "Het Voordeel en het Gemak van gelijke Maten en Gewigten", uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Amsterdam in 1834. De verhandeling werd uitgekozen uit negen inzendingen en bekroond met een gouden medaille van het Nut. Hij kreeg 20 dukaten door de Koning beschikbaar gesteld. Visser solliciteerde eerder naar de post van arrondissementsijker te Delft, maar werd niet benoemd. Hij had zeven kinderen.

22. A.J. Boon, geboren te Delft 25 december 1807, gehuwd met A.J.H. Frankenkamp. Was voor zijn benoeming in Leiden woonachtig in Arnhem.

23. D. Visser, geboren in 1823 te Zevenhuizen, zoon van J. Visser, gehuwd met W. Felin, overleden in 1899.

24. J.A. Treub, geboren in 1861, in dienst getreden in 1880 aan het ijkkantoor 's-Gravenhage, overleden in 1918.

25. H. Geertsema, geboren in 1849, in 1874 in dienst getreden aan het ijkkantoor Rotterdam, overleden in 1914.

26. B. Windemuller, geboren in 1854, in 1875 in dienst getreden aan het ijkkantoor Amsterdam, overleden in 1924.

27. Hendrik Johannes Vorst, geboren in 1856.

28. J.F. Dröge, "De Latijnse School en de rectorswoning", *Leids Jaarboekje* 78 (1986).

29. GAL, SA II, 1820, Notulenboek.

30. M. Hemelraad en Ch.M. Rehorst, "De Stadsgehoorzaal te Leiden; ir. D.E. Knüttel", *Leids Jaarboekje* 68 (1976).

31. ARA, 3.10.01, IIL, 72.

32. C. Swarts Bevel was een zoon van de arrondissementsijker.

33. ARA, 3.10.01, IIL, 42.

34. ARA, 3.10.01, IIL, 65.

35. ARA, 3.10.01, IIL, 1, 2 en 3.

*Rapenburg 65, het **ouderlijk huis** van Jan Kneppelhout alias Klikspaan. Foto eind 19de eeuw, Coll. Gemeentearchief.*

KLIKSPAAN EN ZIJN STUDENT-LEYDENAAR

door

Cor Smit

*"Hij behoorde tot die beklagenswaardige amphibiën der Academische wereld, die gedoemd zijn Student te wezen en tegelijk . . . Leydenaar!"*¹ Zo introduceerde Klikspaan in december 1839 zijn eerste studenten-type, de Student-Leydenaar. Klikspaan was het pseudoniem van Johannes Kneppelhout en Studenten-typen was een ommekeer in het werk van de nog prille schrijver. Na een ambitieuze romantische periode, wierp ook deze zich op het realisme, net als bijvoorbeeld zijn studentenvriend Beets. Voorlopig werd de Leidse studentenwereld zijn jachtterrein, en de "Student-Leydenaar" was zijn eerste slachtoffer. *"Men heeft nooit de ellenden opgesomd van zulk een scheepsel, gekneld, in dien hybridischen toestand, tusschen de Societeit-Minerva en de Societeit-Amicitia"*,² vertelt hij en zet vervolgens het in zijn ogen beroerde lot uiteen van de jongeman, die, te dicht bij zijn ouders, niet dat hartstochtelijke studentenleven kan leiden welke andere kunnen genieten. Kneppelhout was zelf een Leidenaar, maar hij beschreef niet zijn eigen lot. Het beklagenswaardige jongmens is echter wel te identificeren. Het aardige is bovendien dat, terwijl Klikspaan het door de Student-Leydenaar gemiste studentenleven beschrijft als de tijd om *"dierbare vrienden [te] maken die hun een steun in tegenspoed zullen strekken"*,³ hijzelf juist levenslang bevriend is gebleven met deze "beklagenswaardige amphibie". Dat was namelijk Jan van Heukelom jr. (1813-1886), die van 1830 tot 1838 als student ingeschreven stond.

Herkenning

Wellicht is dat een verrassende mededeling voor de kenners van Klikspaan. In de eerste plaats ontkende de schrijver zelf toch min of meer dat er in Studenten-Typen sprake was van werkelijke portretten.' Dr. A.J. Luyt, die in 1910 promoveerde op Klikspaans Studentenschetsen, concludeerde: *"uit de eindeloze verscheidenheid van personen en toestanden, die de Leidsche studentenwereld Klikspaan bood, kon hij desgewenscht, met zijn gelukkig combinatievermogen, een even eindeloos aantal schetsen uit dat leven ontwerpen, waarin onmogelijk portretten van werkelijk bestaande personen te herkennen waren"*.⁴ De typen waren herken-

baar, niet de personen, zo kan men zijn conclusie op dit punt samenvatten.” Maar toen ik, ruim 150 jaar nadat de Student-Leydenaar was geschreven, dit type voor het eerst las, kon ik er niet onderuit: die persoon kende ik.

In eerste instantie was ik zelf bijzonder geïnteresseerd in Jan van Heukelom jr. Mijn ingang was de sociale en economische geschiedenis van Leiden, niet de culturele. De Van Heukeloms zijn daarin om een aantal redenen bijzonder interessant. Bovendien heeft deze familie een omvangrijk archief achtergelaten, waarin werkelijk van alles te vinden is: reisimpressies, brieven, balansen van de fabriek, persoonlijke herinneringen, etc. Zo bevindt zich in dit archief ook een map met prachtige portretfoto's, te dateren vanaf ongeveer 1850 tot rond de eeuwwisseling. Op het vel met bijzondere vrienden van Jan van Heukelom, nam het portret van Johannes Kneppelhout een bijzondere plaats in.' Ook vond ik enige brieven van Kneppelhout aan Jan van Heukelom.” Dat was voor mij een reden om toch maar wat van Klikspaan te lezen: wie weet vond ik daarin nog wat aardige beschrijvingen van het Leiden uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Eén ervan kende ik reeds, uit “Studentenleven”: de vreselijke beschrijving van het Leidse volk als “*onderkomen ras, dat tot niets meer deugt*”.” De beschrijving illustreert net zo zeer de afstand van de studenten en van de rijke burgerij (waartoe Kneppelhout behoorde) tot de Leidse arbeidersklasse, als de malaise en ellende onder de arbeiders in Leiden rond 1840.

Toen ik echter aan Studenten-typen begon, ging er direct een schok van herkenning door mij heen. De Student-Leydenaar was Jan van Heukelom jr.

Milieu en relaties

De herkenningspunten zijn, wanneer je bekend bent met Jan van Heukelom, snel aan te wijzen.

De Student-Leydenaar behoorde overduidelijk tot de aanzienlijke burgerij. Op zich is dat opmerkelijker dan men op het eerste gezicht zou denken. Minder dan eenderde van de uit Leiden zelf afkomstige studenten behoorde indertijd tot de hoge burgerij en dat zijn er minder dan bijvoorbeeld onder de uit Den Haag of Dordrecht afkomstige studenten.¹⁰ De historische student-Leidenaar behoorde eerder tot de middenstand en zelfs lagere klassen, dan tot de hogere burgerij waartoe de Student-Leydenaar en Jan van Heukelom behoorden.

Diens familie telde vele vooraanstaande burgers onder haar leden, en kon de overigen tot haar vrienden en kennissen rekenen. De familie is een goed voorbeeld van hoe zeer familiale, persoonlijke, zakelijke en bestuurlijke relaties in de negentiende eeuw samenvallen. Jan van Heukeloms moeder was

Anna Hillegonda Luzac, moeder van Jan van Heukelom. Coll. Gemeentearchief (Familiearchief Van Heukelom)

Anna Hillegonda Luzac, de zus van het liberale kamerlid L.C. Luzac.” Zijn vaders zuster was gehuwd met de Rotterdamse suikermagnaat Chr. Rueb (1775-1865). Een zuster van Jan, Elisabeth, huwde in 1833 met de zoon van professor M. Siegenbeek, Daniël Tieboel Siegenbeek (de latere burgemeester van Leiden). De Amsterdamse tak van de familie, die vaak over de vloer kwam, telde fabrikanten, maar vooral bankiers.” De Leidse arts Stadnitsky, eigenaar van het buiten Rhijnhof, hoorde tot die tak van de familie. Vader en grootvader Jan van Heukelom waren jarenlang lid van de gemeenteraad van Leiden, en lid zijn van de Raad was indertijd een heel wat prestigieuzer zaak dan vandaag de dag. Als rechtgeaarde notabelen vervulden zij ook diverse andere regentschappen en (bestuurs)functies, zoals die van diaken van de doopsgezinde gemeente. De familie Van Heukelom dreef een laken- en greinfabriek, een voor die tijd groot en modern bedrijf met meerdere stoommachines en waarschijnlijk zo’n honderd arbeiders. De Leidse notabele familie De Fremery had obligaties in deze fabriek, net als de ooms Luzac en Rueb en “neef” Stadnitsky.” Jaren achtereen waren vader en grootvader lid van de Kamer van Koophandel: Jans vader was in de jaren dertig vice-voorzitter.

De vader van Jan van Heukelom jr. was inderdaad net als de vader van de Student-Leydenaar *“een deftig man”*, en hij zal zeker *“nooit den tijd”* hebben gehad voor een bezoek aan de schouwburg,” met zijn drukke zaak en vele

zwaarwichtige functies. Was hij bevriend met “al *de Professoren*”? Dat is wellicht iets overdreven, maar Jan van Heukelom sr. kende er toch diverse. Siegenbeek natuurlijk, die was immers aangetrouwde familie, en dat was niet een van de minste. Vervolgens zijn er de heren professoren die in de raad zaten (Sandifort, Cock), en zij die in dezelfde politieke sfeer vertoefden (Thorbecke). J. Bake was een vriend van L.C. Luzac¹⁵ en betrokken bij de Leidse zakenwereld via zijn broer William, de oprichter van de Nederlandsche Grofsmederij (1835). Dan was er Van der **Boon** Mesch, die niet alleen aan de universiteit doceerde, maar ook voor de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid colleges gaf. Bilderdijk was jarenlang op de Oude Singel zijn buurman geweest en had nog een gedichtje geschreven voor zijn bruiloft, maar ach, die was reeds in 1827 vertrokken.

Er vallen meer connecties en relaties op te sommen, die net zo zeer bij de Van Heukeloms horen, als dat zij passen bij de beschrijving van het ouderlijk milieu van Klikspaans Student-Leydenaar: de jongen die zo veel aanzienlijken van de stad kent. Twee concrete figuren wil ik nog wel noemen, te meer daar hun functies nadrukkelijk door Klikspaan genoemd worden. De Student-Leydenaar kende de rechter van instructie en de officier van justitie.“ De rechter van instructie in deze tijd was C.J. Luzac, een volle neef van Jans moeder en tegelijk met Jan senior lid van de gemeenteraad.” De (substituut) officier van justitie was de al eerder genoemde D. Tieboel Siegenbeek, Jans zwager.

Overigens was ook Kneppelhout uit hetzelfde wereldje van rijke, deftige notabelen afkomstig. Zijn familie was schatrijk. Voor hem waren het echter zijn moeder” en zijn voogd, oom N.C. de Gijselaar, die voor zijn relaties zorgden: zijn vader was reeds overleden toen hij vier was.

Een “Mennist” in de schouwburg

De Student-Leydenaar was behalve van deftige afkomst ook doopsgezind. Wanneer zijn kleding wordt beschreven, vertelt Klikspaan dat deze “op *de ondubbelzinnigste wijze zijn bij-de-Mennistenkerk afkomst verradt*”.¹⁶ De Van Heukeloms waren inderdaad doopsgezind, vooraanstaande leden van dit kerkgenootschap. Van de andere doopsgezinde families in Leiden, die een beetje aan het beeld kunnen voldoen, had er op dat moment geen enkele studerende kinderen.

Klikspaan geeft nog meer details over de kleding van de Student-Leydenaar. “Voeg hierbij een zeer geplooid overhemd met drie knoopjes er in, voor *zijn jaardag in de Maarsmansteeg gekocht* [...]”.²⁰ In het familie-archief van de Van Heukeloms bevinden zich nog brieven van zijn moeder uit een latere periode, waaruit

blijkt dat de familie haar kleren kocht bij Jongmans.“ De winkel van deze kleermaker bevond zich in de Maarsmansteeg. Het was overigens wel een bekende kleermaker.

Klikspaan schrijft dat zijn Student-Leydenaar lid was van Sempre Crescendo, *“omdat hij er zijne vrouwelijke familie moet heenslepen”*.²² Jan van Heukelom was lid van Sempre Crescendo: het bericht dat hij als buitengewoon lid was geaccepteerd bevindt zich in het familie-archief.“

Verder spreekt Klikspaan steeds over de zusters van de Student-Leydenaar, nooit over broers. Ook dit klopt met Jan van Heukelom, die wel vier zussen had, maar geen broers. De gezinssamenstelling, vader en moeder en verder alleen zussen, komt derhalve volledig overeen.

Het aardigste persoonlijke herkenningspunt in de Student-Leydenaar betreft echter Klikspaans beschrijving van een bezoek aan de Schouwburg. Het is aardig, niet alleen vanwege de beschrijving op zich, maar juist in verband met de historische context. Dit bezoek betekende namelijk het einde van het student-zijn van de Student-Leydenaar. Klikspaan beschrijft hoe in een *“ledige en verlatene loge”* in de schouwburg *“een paar jonge, stijve meisjes, een paar oude magere dames en de vette moeder der jonge stijve meisjes”* te zien zijn, waarachter zich de Student-Leydenaar verschuilt.” De verklaring: *“Zijne moeder en zusters hadden lust om ‘met de logeetjes naar de comédie te gaan’. En Papa heeft nooit den tijd.”*

Een dergelijk bezoek heeft werkelijk plaatsgevonden, waarschijnlijk in december 1837. Dat de Student-Leydenaar zich verschool is in dat verband niet zo vreemd: Jan van Heukelom overtrad met dat bezoek namelijk een verbod

De Leidse schouwburg, zoals deze er midden 19de eeuw uitzag. Tekening J.W. Schaap 1865. Coll. Gemeentearchief.

van het collegium OBJSS, een soort opper-bestuur, zetelend boven de vier in die dagen bestaande studentenverenigingen. Het een en ander leidde tot een aanklacht van het collegium, gedateerd op 17 december 1837, en uiteindelijk tot Jans royement op 20 februari 1838.²⁵ Op de achterzijde van het bericht van de “veroordeling” heeft zijn zoon, ook Jan van Heukelom geheten, het verhaal van zijn vader opgeschreven:

*“De reden dezer vervallenverklaring van mijn vader als student verhaalde hij mij dikwerf, en vond ik ook, als abactis collegii, in de Notulen vermeld te zijn: dat hij, als oudstudent en zich weinig meer met de studentenzaken bemoeijende, het verbod om de Comedie te bezoeken (wegens onaangenaamheden tusschen het Collegium en de Directie) had overtreden, door er met zijne zusters en eene logee henen te trekken.”*²⁶

De door Jan van Heukelom zelf aan zijn zoon vertelde details sluiten perfect aan op Klikspaans verhaal. Maar deze context maakt de hele beschrijving natuurlijk des te duidelijker. We kunnen er gevoeglijk vanuit gaan, dat vele studenten (en zeker alle vrienden en kennissen) anno 1839 zeer wel wisten wat er met dat bezoek aan de Schouwburg aan de hand was geweest.

De herkenningspunten zijn te talrijk om te negeren. Van een aantal kan men zeggen dat ze voor meer student-Leidenaren waar kunnen zijn: het milieu en de deftigheid van vader, de bekendheid met professoren en aanzienlijken van de stad, de kleermaker, het lidmaatschap van Sempre. Ze kloppen in ieder geval met Jan van Heukelom. Andere punten zijn zeer specifiek: het doopsgezind zijn, de gezinssamenstelling, de nauwe connectie met rechter van instructie en officier van justitie, het bezoek met moeder, zussen en logee(s) aan de schouwburg.

Natuurlijk valt niet alles te controleren wat er over de Student-Leydenaar gezegd wordt. Het is duidelijk dat Klikspaan het type ook doorspekt heeft met verwijzingen naar anderen (wellicht ook zichzelf) en wellicht ook eigen verzinsels. In ieder geval zal hij het een en ander bijgekleurd hebben. Jan van Heukelom jr. is echter goed te herkennen.

Het is aardig, dat juist in het familie-archief van Van Heukelom ook nog een anekdote terug te vinden is, die het beeld van de bijzondere positie van de Student-Leydenaar bevestigt. Het betrof Pieter Christiaan Stadnitsky, een zoon van dr. A. Stadnitsky en weer is Jans zoon Jan aan het woord:

“Mijn vader verhaalde hoe de werklieden van de fabriek zijns vaders eens slaags zijn geweest met een troep studenten, die P.C. Stadnitsky, als groen aan de

Petrus de Raadt op oudere leeftijd. Coll. Gemeente-archief (Familiearchief Van Heukelom).

Leydsche academie, op straat plaagden; de werklieden trokken partij voor dien groen die zij veel de woning van hun patroon zagen bezoeken. O! goede oude tijd!"²⁷

Het is duidelijk een verhaal dat in de familie vaker verteld werd. Kneppelhout moet dit verhaal (dat zich vóór zijn eigen studententijd heeft afgespeeld) zeker ook gekend hebben, want hij was een goede bekende van de familie. Ik meen, dat juist de herkenning van concrete personen – in ieder geval hier, wellicht ook in andere typen? – Klikspaan de behoefte deed voelen te ontkennen, dat het in de Studenten-typen om werkelijke portretten ging. Voelde de schrijver de “vergramde oogen” van de “aangewezenen voorwerpen”²⁸ van al te dichtbij priemen?

Gezamenlijke jeugd

Klikspaan/Kneppelhout koos in zijn eerste studenten-type niet zo maar een mede-Leidenaar als slachtoffer. Jan van Heukelom en Jan Kneppelhout kenden elkaar al jaren.

De jongens waren bijna even oud: Jan van Heukelom was in 1813 geboren, Johannes Kneppelhout in 1814. Hun moeders moeten goede vriendinnen geweest zijn. Dat valt af te leiden uit de uitgebreide en gevoelige brief die

Kneppelhout in 1869 aan Van Heukelom schreef naar aanleiding van het overlijden van diens moeder:

*“Wat ons betreft, mij voornamelijk, die uwe moeder om zoo te zeggen van mijne geboorte af aan gekend heb, haar niet meer te vinden zal ons altijd, zoo dikwijls wij te Leiden komen, eene droevige gewaarwording geven. Zij was altijd zeer lief en vriendhoudend jegens ons gezind, en als we het genoeg hadden hij haar te zijn, verplaatste ik mij in de dagen van weleer en schepte er behagen in mij te herinneren, dat uwe moeder een gedeelte uitmaakte van het leven der mijne en 't was of een zeker gevoel van pieteit mij nader tot haar bragt.”*²⁹

In 1825 gingen de jongens samen naar de kostschool Noorthey bij Voorschoten (of beter: te Veur). Noorthey, “Huis voor opvoeding en onderwijs”, was een speciale opleidingsschool voor jongens uit de hoogste standen.“ Noorthey stond onder leiding van de pedagoog Petrus de Raadt. De opvattingen van De Raadt drukten een belangrijk stempel op verschillende leerlingen, en met name Kneppelhout zou daar later meermaals van getuigen. De Raadt legde bij de opvoeding meer de nadruk op overredende gesprekken dan op tucht, meer op karakter dan op kennis.

Noorthey telde niet veel leerlingen. De beide Jannen maakten deel uit van een groepje van zeven nieuwe leerlingen. Het grootste aantal leerlingen, dat voor 1850 tegelijkertijd op Noorthey lessen volgde, was 33. Dat was in 1826. In 1831, toen Kneppelhout Noorthey verliet, telde de kostschool 15 leerlingen.“ Gezien de beperktheid van de groep, en de vriendschappelijke sfeer die op Noorthey geheerst moet hebben, zullen de beide jongens hier elkaar zeker nog beter hebben leren kennen.

Noorthey zou hen nooit meer loslaten. Kneppelhouts ideeën over opvoeding door vriendschap, die hij beschreef in een brochure uit 1835, maar die hij ook in de praktijk probeerde te brengen, zijn op De Raadt terug te voeren. Ook Jan van Heukelom hield een grote belangstelling voor onderwijs. Beiden bleven actief in het Genootschap Noorthey, dat regelmatig bijeen kwam, zowel als een soort reünie-vereniging, als ook om aandacht aan de ideeën van De Raadt te besteden. Kneppelhout was jarenlang, ook toen hij in Oosterbeek woonde, lid van de Feestcommissie en Van Heukelom was secretaris van het Genootschap.“

Studententijd

In 1830 ging Van Heukelom studeren, het jaar daarop gevolgd door Kneppelhout. Van Heukelom schreef zich in aan de Filosofische Faculteit (hij

De Student-Leidenaar, zoals getekend bij de eerste uitgave van Studenten-typen van Klikspaan

studeerde wis- en natuurkunde), maar, zo schreef zijn zoon later, “zonder de bedoeling van aldaar een graad te halen, doch *alleenlijk* ter bekoming van kennis voor zijn aanstaand beroep als *fabrikant*”.³³ Ook Kneppelhout (oorspronkelijk bij rechten ingeschreven) ging niet bepaald studeren om een graad te bereiken: hij legde nooit examens af.” Hij was echter meer de echte eeuwige student en richtte zich nooit, zoals Van Heukelom, op een werkelijke maatschappelijke functie. Hij hoefde ook niet: Kneppelhout werd tenslotte rentenier, levend van het geërfde familiefortuin. Niet voor niets zou Busken Huet later in een boekkritiek schrijven over het op langere termijn teleurstellende schrijverschap van Klikspaan: “. . . , zoo heeft ook de heer Kneppelhout langen tijd gekwijd, aan overmaat van geld en *fashion*”.³⁵

De jonge studenten verkeerden deels in dezelfde kringen. Beiden werden lid van de vereniging Duce Minerva, Van Heukelom in 1830, Kneppelhout volgde in 1831. Ook troffen zij elkaar in het Letterkundig Gezelschap Utilitas Ergo.³⁶ Jan van Heukelom werd daarvan in december 1831 lid.³⁷ Blijkens het

dagboek van Beets was hij daarvan in 1833 secretaris.“” In 1834 werd hij honorair lid van hetzelfde gezelschap, wat er op wijst dat hij toen met het actief lidmaatschap stopte. Op het diploma daarvan d.d. 17 juni 1834 staan onder andere de handtekeningen van Gerrit van de Linde (beter bekend als de Schoolmeester) als voorzitter en van Johannes Kneppelhout als secretaris en van diverse andere bestuursleden, waaronder Nicolaas Beets, Joh. Enschedé jr. en J.W. Enschede.““

De Student-Leydenaar mag zich dan volgens de schrijver Klikspaan tussen wal en schip bevonden hebben, Jan van Heukelom nam dus tot op zekere hoogte wel deel aan het studentenleven. Maar Klikspaan had dan ook niet geschreven dat hij géén lid was van een dispuut, maar ‘*Zelden*’. Utilitas Ergo was inderdaad het enige gezelschap in die richting waarvan Jan lid is geweest. Dat hij niet zo erg, of niet zo lang actief is geweest (of in de ogen van Beets niet interessant genoeg) laat zich lezen uit het feit dat hij in Beets’ dagboek alleen in het begin een paar keer wordt genoemd: als secretaris van Utilitas Ergo (31 oktober 1833), bij een “*avondbrood*” bij Enschedé⁴⁰ (begin 1834) en te Haarlem op 16 mei 1834, waar Beets zegt “*herwaarts gewandeld [te zijn] met Jan van Heukelom, twee Enschedé’s en Schneevooft*.” Het gezelschap van de Enschedé’s (Joh. jr. en J.W.) en van Schneevooft zal voor Jan van Heukelom jr. waarschijnlijk belangrijker geweest zijn dan dat van de jonge dichter Beets: zowel met de beide Enschedé’s als met Schneevooft heeft Van Heukelom later contact gehouden.

De aanwezigheid van Jans vrouwelijke familieleden viel Beets meer op. De dames Stadnitsky speelden piano op een soirée bij mevrouw Kneppelhout op 14 januari 1836.” Op dergelijke soirées zong de genoemde Schneevooft trouwens ook regelmatig.“” Bij de Derde Grote Buitengewone vergadering van de Rederijderskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid in de Stadsgehoorzaal – tweehonderd van Leidens notabelen waren uitgenodigd en present – werden, naast de dames Stadnitsky, Hubrecht en De Fremery, ook de dames Van Heukelom door Beets gesignaleerd.” Overigens toont het dagboek van Beets ons duidelijk dat de kloof tussen studenten à la Beets en Kneppelhout en de Leidse bourgeoisie niet zo groot was als de schrijver Klikspaan suggereerde. Ook medewerkers van Klikspaan hebben later duidelijk gemaakt, dat dàt wel mee viel.” De kloof tussen Leidse bourgeoisie en studenten aan de ene kant, en de Leidse arbeidersbevolking aan de andere kant was reëler en niet op soirées of in de Stadsgehoorzaal te overbruggen.

Daarnaast plaatsen de verschillende vermeldingen van soirées in huize Kneppelhout een opmerking met betrekking tot de Student-Leydenaar in een ander daglicht: “*Maar is er een stijf souper, eene teringzieke soiree die zich uit den dut huppelt op eene heesche piano, ja, dan! . . . O, zo het bedanken vrij stond!*

Afbeeldingen van de maskerade van 1835. Links De Venetiaan (Jan Kneppelhout) en rechts De grootvizier van Boabdil (Jan van Heukelom). Coll. Gemeentearchief (Familiearchief Van Heukelom).

*Muur neen, zijne familie gaat, hij volge!*¹⁶ Klikspaan spot hier -zo lijkt het toch - met de soirées in huize Kneppelhout, waar niet alleen de student-Leidenaar (al wordt hij niet door Beets vermeld), maar ook andere studenten aanwezig waren (en niet tegen heug en meug) !

Lijkt zijn bestaan in het pure studentenleven vrij marginaal, Jan van Heukelom jr. was zeker actief op gebieden waar de studentenwereld de Leidse wereld raakte. Zo was hij in 1831 ceremoniemeester bij de ontvangst van de Leidse Jagers, de student-vrijwilligers die terugkwamen van hun veldtocht tegen de Belgen. Daarvoor kreeg hij een diploma, ondertekend door enige van de "aanzienlijken" van de stad: W.P. Kluit, Crommelin en als meest vooraanstaande het raads- en statenlid P.F. Hubrecht, de rijke kalkbrander."

Ook bij de maskerade van 1835 speelde Van Heukelom een rol. Hij liep niet alleen mee, maar was ook een van degenen, die zorg droegen voor het maken van de medaille ter herinnering aan deze gelegenheid.”

Beets maakte over deze maskerade het gelijknamige gedicht. Hij beschreef hierin de optocht, en wij kunnen hierin de verschillende personen herkennen.” Jan van Heukelom was Yousef Ben Tomeischa, de grootvizier van Boabdil:

*‘En aan zijn zij’ reed Yousef, de Vizier,
Niet minder dan de koning, wiens bevelen
Hij volgde, in houding, pracht en kleederzwier,
en uitgerust als die in alle deelen.
Gewis een andre Mucius had hier
Den staatsman voor den koning kunnen kelen,
Indien hij op niets anders lette dan
Den opschik en den hoogmoed van den man. ”⁵⁰*

Was dit louter een beschrijving van de vizier, of gaf de student Beets hier ook een visie op zijn mede-student Van Heukelom? Bij zijn beschrijving van Kneppelhout speelde dat laatste zeker een rol. Deze was een der Venetiaanse afgezanten:

*“Zij wandelden te voet. Venetiaan!
Gij waart het rijkst en prachtigst aangedaan. ”⁵¹*

Kneppelhout – met wie Beets veel omging – stond bekend als een dandy die zeer veel zorg (en geld) besteedde aan zijn vaak extravagante kleding.”

Zowel voor Van Heukelom als voor Kneppelhout werd **1837** een belangrijk jaar. Jan van Heukeloms grootvader, die met zijn vader de familiefirma gedreven had, was in 1835 overleden, en in 1837 werd Jan deelgenoot in het bedrijf. Hij liet – zoals boven beschreven – het studentenleven achter zich. Het lidmaatschap van Minerva verwisselde hij voor dat van Amicitia en van de Schutterij.” In 1838 trouwde hij met Hermine Hubrecht, een dochter van P.F. Hubrecht.

Kneppelhout, reeds jaren actief als schrijver, onder andere van romantische werkjes in het Frans, ontving in 1837 een vernietigende recensie van een Franse criticus en raakte in een crisis. Hij kwam hier pas uit toen hij, op aanraden van zijn vriend en mede-schrijver J. Hasebroek, realistisch ging schrijven, met als eerste concrete resultaat de Student-Leydenaar.⁵⁴ Overigens stond ook Kneppelhout na 1838 niet meer als student in de almanakken vermeld.

Het afscheid van het studentenleven, met name door Jan van Heukelom, in 1838, geeft mijns inziens ook een bijzondere draai aan het motto van De Student-Leydenaar. "*Meminisse juvabit?*", citeert Klikspaan Vergilius, wat zich laat vertalen als "*Zal de herinnering genoeg schenken?*" Meer dan enig ander motto in Studenten-typen, lijkt dit zich tot de betrokkene zelf te richten, alsof het stuk voor hem geschreven is, als afscheidscadeau.

Liefde en leed na de studententijd

Het nauwe contact tussen Jan van Heukelom jr. en Jan Kneppelhout blijkt bij Van Heukeloms huwelijk in 1838. Natuurlijk werd Kneppelhouts visitekaartje ontvangen op 11 oktober, bij het huwelijk zelf: daar ontbraken niet zo veel belangrijke figuren." Maar Kneppelhout hoorde ook tot het selectere gezelschap van vijftig personen, dat voor het "diner de fiancelles" in Huis Ten Deijl werd uitgenodigd, twee weken voor het huwelijk. En hij behoorde (met o.a. J.W. Enschedé en het echtpaar Hasebroek) tot de zeer weinigen die een visite bracht tijdens de bruidsdagen. Kortom: Kneppelhout behoorde werkelijk nog steeds tot de intimi van Van Heukelom.

Hermine van Heukelom-Hubrecht overleed al snel, op 30 maart 1840, spoedig na de geboorte van hun zoon Jan. Kneppelhout ontving een overlijdensbericht, en liet zijn medeleven blijken."

Jan van Heukelom hertrouwde in 1846 met Octavie Steenlack, een zus van de eerste en van de tweede vrouw van Hermine's broer P.G. Hubrecht. Ook ditmaal stuurde men Jan Kneppelhout — zelf het jaar daarvoor gehuwd met z'n nichtje Ursula de Gijsselaar — daarvan bericht, en ontving men van hem een brief."

Bleef het huwelijk van Jan Kneppelhout met Ursula kinderloos, Octavie en Jan van Heukelom kregen zeven kinderen in negen jaar tijds. Drie daarvan stierven echter bij de geboorte of in het eerste levensjaar.⁵⁸ Het zevende kind kostte Octavie in 1855 het leven.

Naar aanleiding van haar overlijden schreef Kneppelhout de volgende brief:"

"

Hemelscheberg 3 Oct. 1855

Waarde Vriend,

ik gevoel behoefte u te schrijven en weet inderdaad niet uit te drukken wat ik gevoel bij zoo'n diep treffende ramp. Dank voor het bericht er van. Hoe ontzette ik, toen ik het wapen herkende en den breiden rouwrand zag! Moest deze zware slag uw nieuw geluk, uwe lieve rust komen vernietigen! Maar toch te midden der uwen, van hen, die u achten en liefhebben en die u het naaste zijn. Thans

is het kwartiertje mij in de herinnering dubbel genoeglijk, dat ik nog **niet Zang** geleden **mrt** uwe brave vrouw doorbragt, toen ik Jan ook even zag; hij **met uw** pasgeborene, **twee** kinderen, die **hunne** moeder **niet zullen** gekend hebben. Uwe vrouw is vast weggerukt aan *dezelfde* kwaal als onze onvergetelijke Julie. Hoevelen **ontvallen** op die wijze aan den kring, waarin ze onmisbaar *schijnen*! Pas loopt de eene **'rouw** naar het einde of de andere begint. Ik had uwe moeder een gelukkiger ouderdom toegewenscht. Be smart *met hare omstandigheden*, al de redenen, welke haar mogelijk **nog** bitterder doen lijken, in al hare bijzonderheden te ontleden voor degenen, die **zich in zijne beproevingen** geene beschouwingen spaart, mankt den angel **van**, het verdriet zonder nut des te meer pijnlijk en scherp; wees echter verzekerd, dat **mijn** gemoed in alles komt en hartelijk en opregt **met u** lijdt. Ik **verlang door Louise, wie Ursula gisteren schreef, iets** naders te vernemen. Ik was **toen** wegens zware hoofdpijn tot niets in staat.

Geloof aan mijne onveranderlijke vriendschap.

J. Kneppelhout "

De genoemde Louise is Stephanie Louise, een oudere zuster van Jan van Heukelom, die ongehuwd bleef. Zij had na de dood van Jans eerste vrouw voor de kleine Jan gezorgd, en zou voortaan voor alle kinderen de moederrol op zich nemen. Blijkbaar correspondeerde Kneppelhouts vrouw Ursula met haar. Dat wordt ook in een andere brief bevestigd.“

Uit de brief spreekt een vriendschappelijke band tussen Van Heukelom en Kneppelhout. Het blijkt ook dat zij bij elkaar op bezoek gingen en niet alleen bij gelegenheid schreven. Opvallend is ook de aandacht, het medeleven dat Kneppelhout met de moeder van Jan van Heukelom heeft, de “*stemmige matrone*”, de “*vette moeder der jonge, stijve meisjes*” uit de Student-Leydenaar.

De betrokkenheid van Kneppelhout met de Van Heukeloms valt des te meer op, wanneer men beseft dat beiden elkaar niet zo erg vaak gezien konden hebben in de jaren 1848-1855. Kneppelhout had in 1848 in Oosterbeek het landgoed De Hemelsche Berg gekocht en geheel verbouwd en hij woonde daar een deel van het jaar. Jan van Heukelom was in 1849 helemaal uit Leiden verhuisd. Na de dood van zijn vader in 1847 had hij de lakenfabriek geliquideerd. Weliswaar richtte hij vervolgens in vennootschap met zijn moeder een wolspinnerij op, maar hij liet het beheer van het nieuwe bedrijf over aan de boekhouder, om zelf in Poederoyen in de Bommelerwaard een aardappelmeelfabriek te gaan leiden. Deze fabriek was voor een deel eigendom van een neef, Jan Rueb. Nadat deze fabriek in 1854 ten gevolge van de aardappelziekte moest sluiten, keerde hij terug naar Leiden.

Jan van Heukelom op middelbare leeftijd. Foto 1862. Coll. Gemeentearchief (Familiearchief Van Heukelom).

Maatschappelijke activiteiten

Terug in Leiden vernieuwde Van Heukelom de spinnerij grondig. Ook hervatte hij zijn maatschappelijke activiteiten. Voor 1849 was hij al diaken geweest en lid van de gemeenteraad. Na 1854 duikt zijn naam voortdurend op bij allerlei bestuurlijke, charitatieve, culturele en onderwijskundige instellingen en commissies. Hij werd lid van Provinciale Staten, lid van de Kamer van Koophandel, van het hoofdbestuur van de Leydsche Maatschappij voor Weldadigheid, van 't Nut, hij was mede-oprichter van de Hulpbank, bestuurslid van Mathesis Scientiarum Genetrix (ambachtsschool), van de vereniging van Fabrieks- en Handnijverheid, diaken van de doopsgezinde gemeente, secretaris van de liberale kiesvereniging "De Grondwet" enz. enz. Kneppelhout ontmoette hij – naast privé – wellicht bij de Leidse Afdeling van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, waar beiden lid van waren, of in zijn functie van lid van de Plaatselijke Schoolcommissie, waarin Van Heukelom in 1861 benoemd werd.

Kneppelhout was namelijk niet alleen actief als schrijver. De invloed van De Raadt uitte zich in Leiden in zijn initiatieven tot het oprichten van scholen. In 1856 werd zijn “Tussenschool voor minvermogenden” op de Pieterskerkgracht geopend. Hij blies de tekenacademie “Ars Aemula Naturae” nieuw leven in, en liet in 1861 (ook al op de Pieterskerkgracht) een gymnastiekschool bouwen.⁶³ Het waren stuk voor stuk bloeiende initiatieven. De gymnastiekschool verzorgde feitelijk het gymnastiekonderwijs voor alle Leidse scholen. Om de beurt volgden de leerlingen van de verschillende scholen daar hun gymnastieklessen.

In 1863 werd Van Heukelom door Thorbecke benoemd in de Staatscommissie die een onderzoek moest doen naar de fabrieksarbeid van kinderen. Van Heukelom had daar zo zijn ideeën over, en deze strookten niet erg met die van de voorzitter van de Staatscommissie, ir. De Vries Robbé. Deze was, net als Samuel Le Poole trouwens, erg geporteerd voor het Engelse systeem, waarbij kinderen, naast het fabriekswerk, een deel van de dag naar school gingen. Vaak waren dat fabrieksscholen. Van Heukelom was dat niet met hem eens. Aan de arts Coronel, die in 1863 een onderzoek verrichtte in Leiden naar de gezondheidstoestand in de Leidse wolfabrieken, schreef hij:

*“Ik ben verzekerd dat zoogenaamde **Fabrieksscholen** niets leveren en worde in die opinie versterkt door het getuigenis van bekwame en verstandige onderwijzers. Terwijl ook de ondervinding in Engeland daaromtrent schijnt te leeren dat mijne zienswijze zoo geheel verkeerd niet is.”*⁶³

Dezelfde visie klinkt door in het meerderheidsadvies van de Staatscommissie, die naar mijn mening sterk bepaald werd door Van Heukelom.

Een van Van Heukeloms bronnen in deze kan heel goed Kneppelhout geweest zijn. Deze had in 1860 een reis naar Engeland gemaakt en daarbij ook een bezoek gebracht aan diverse onderwijsinstellingen. Het daaruit resulterende boek, “Mijne zondagen in het Vereenigde Koninkrijk, Gemeenzame brieven uit Engeland, Wales en Schotland”, werd door een criticus als Busken Huet weliswaar gekraakt, maar de bladzijden gewijd aan een bezoek aan een factory-school in Manchester onderscheidden zich in diens ogen “zoowel door stijl als door wurm menschelijk gevoel”.⁶⁴ Kneppelhouts oordeel over deze vorm van onderwijs was vernietigend:

“Na de eene, die ik zag, had ik er genoeg van. Het was afschuwelijk. [...] Zie, het is eenvoudig te doen, om aan de wet te gehoorzamen. Of de kinderen inderdaad onderwijs krijgen en welk onderwijs, is den fabrikant volkomen onver-

schillig, als er muur eene school, hoedanig eene dun ook, is, waarop de kinderen dagelijks drie uren komen zitten, om aan de letter vun de wet le voldoen. ”⁶⁵

Kneppelhout beschreef de kinderarbeid in Engeland als een hel, vergeleek haar met slavernij. Het advies van Van Heukeloms commissie werd niet bepaald goed ontvangen door de bestrijders van deze vorm van uitbuiting in Nederland. Toch kan men veronderstellen dat op dit gebied Kneppelhouts observaties mede vorm hebben gegeven aan Van Heukeloms mening, en daarmee aan het advies van de Staatscommissie.

Kneppelhout vertrekt uit Leiden

In 1867 verhuisde Kneppelhout geheel uit Leiden naar zijn landgoed De Hemelsche Berg in Oosterbeek bij Arnhem. Volgens diverse schrijvers had zijn vertrek alles te maken met moeilijkheden rond zijn pedagogische activiteiten. Deze moeilijkheden betroffen niet de verschillende scholen in Leiden. Het draaide om zijn ondersteuning van een jonge knaap, de veelbelovende violist Jan de Graan. Kneppelhout had zijn opvoedkundige ideeën niet beperkt tot het oprichten van scholen. Vanuit zijn idee van opvoeding door vriendschap ontfermde hij zich regelmatig persoonlijk over veelbelovende jongens, teneinde hen te stimuleren. Andere bekende pupillen waren P.A. de Génestet en de schilder Gerard Bilders.“” Het schijnt echter dat het maecenaat van de jonge Jan de Graan met name in Den Haag en Arnhem in 1867 aanleiding gaf tot geruchten over een eventuele homoseksuele relatie.⁶⁷ Homoseksualiteit was indertijd nauwelijks bespreekbaar, laat staan geaccepteerd en daarmee dreigde een regelrecht schandaal rond Kneppelhout en zijn opvoedkundige activiteiten te ontstaan.

Uit de Leidse bronnen valt hierover niets af te leiden. In augustus 1867 bood Kneppelhout vrij plotseling de gymnastiekschool aan de gemeente te koop aan. Hij schreef dat de school anders per januari 1868 gesloten zou moeten worden: hij kon deze niet meer openhouden.⁶⁸ Het college van B & W voelde echter niet voor overname. Het een en ander leidde in de gemeenteraadsvergadering van 19 december 1867 tot enige discussie. Voornaamste deelnemers aan deze discussie waren P. Du Rieu (die voor aankoop was), C.W. Hubrecht (die vond dat Kneppelhout er te veel geld voor wilde hebben) en . . . Jan van Heukelom, die sinds 1866 weer in de raad zat. Tenslotte werd het afwijzende antwoord van B&W aangenomen: alleen Du Rieu en Van Heukelom stemden tegen. De school zou wel in 1868 nog op dezelfde wijze gebruikt kunnen worden.“” Van Heukelom stemde echter niet tegen, omdat hij per se wilde dat de gemeente Kneppelhouts school kocht. Integen-

Jan Kneppelhout op middelbare leeftijd. Coll. Gemeentearchief (Familiearchief Van Heukelom).

deel, ook hij was tegen overname, maar hij vond dat enkel gymnastiekonderwijs in deze ene school *“niets te beduiden”* had: er moest overal gymnastiekonderwijs gegeven kunnen worden.“

Het contact tussen Van Heukelom en Kneppelhout verdween niet met het vertrek van de laatste uit Leiden. Uit de brief die Kneppelhout Van Heukelom in 1869 zond bij het overlijden van diens moeder, heb ik hierboven al geciteerd. Kneppelhout beloofde daarin Van Heukelom dat hij, wanneer hij voor zijn vertrek naar Duitsland (drie weken later) nog in Leiden kwam, bij hem langs zou komen. Hij schrijft ook: *“Door deze treurige gebeurtenis zullen wij denkkelijk de hoop moeten **opgeven**, dat ge in onze buurt, bij Schreevoogt, komt;“*.

Blijkbaar bezocht Van Heukelom Schneevoogt vaker. Deze was arts, hoogle-
raar zelfs, en Kneppelhout raadpleegde hem zelf regelmatig in verband met
zijn pupillen.” Inderdaad had de student-Leidenaar tijdens zijn studietijd
meer vrienden voor het leven gemaakt, dan Klikspaan voorspiegelde. Schnee-
voogt, de Enschedé's, Kneppelhout zelf: 30 jaar later had Van Heukelom
nog geregeld contact met hen.

Kneppelhout zelf kwam nog regelmatig in het westen van het land, en
bezocht dan blijkbaar ook Van Heukelom. Daarnaast bleven contacten be-
staan via het Genootschap Noorthey.

Hulp gevraagd

In een brief van 29 oktober 1877 verontschuldigde Kneppelhout zich: “Ik
had gehoopt morgen met u te eten, maar een bronchitis komt tusschenbeide *en* oordeelt
nuttiger voor mij eenige ontberingen en kleine teleurstellingen.”⁷² De afzegging speet
hem des te meer, daar hij Van Heukeloms raad had willen vragen. Het betrof
hier een jonge Fransman, die door Kneppelhout onder z'n hoede was geno-
men.

Uit deze en een volgende brief blijkt dat Kneppelhouts coaching van jonge
knapen niet beperkt is gebleven tot artistiek begaafde personen, noch was
Jan de Graan (die in 1874 overleden was) zijn laatste beschermeling geweest.
In dit geval zocht Kneppelhout een plek voor een Franse jongen op een
Duits handelskantoor, zodat deze het Duits beter zou kunnen leren.

*“Voor een fransch jongmensch, vol ernst, vlijt en verstand, wier eene betrekking
in een handelshuis is beloofd, dat in lakens en wollen stoffen doet, in geval hij
Engelsch en Duitsch kent, zoek ik tegen 1 Maart e.M. ergens in Duitschland een
volontariaat. Het eenige doel is het verkrijgen der kennis van de Deutsche taal,
dus komt er het vak, den handel niet op aan, alleen dacht ik, als hij op een
kantoor dat in wol of wollen stoffen doet kan komen, sloeg hij twee vliegen in
één klap. En zoo leidde mijne gedachte mij tot u en herinnerde ik mij, dat ge
vroeger voor uwen zoon Daniel,⁷³ zeker wel met verschillende bedoeling, maar
toch ook weer eenigzins met zijn belang overeenkomende, eene plaats te Eupen
gevonden hadt, en ik zeide mij mijzelven: zou uw raad mij ook kunnen helpen?”*

Kneppelhout vervolgde met een korte levensbeschrijving van de jongen en
loofde diens karakter. Hij schreef ook dat hij zelf “*in den arm genomen*” was,
om iets voor de jongen te doen. Voorlopig ging de jongen naar een school
in Neuwied.⁷⁴ “Wil eens over het geval denken en zie of ge iets voor een ongelukkigen
jongen en een oud vriend doen kunt”, besloot hij zijn epistel.

Van Heukelom heeft Kneppelhout een antwoord gestuurd: helaas kunnen wij alleen vermoeden wat hierin stond aan de hand van een volgende brief van Kneppelhout, in november.

“Dank voor uw zeer verpligterend en uitvoerig antwoord. Ach! het is alweer mis! zoo als de vriend van de wed. v. Hoeken zei, als de geest niet komen wou. Nu heb ik hoop te Osnabrück. Ook heb ik al eens over een Duitsch huis te Rotterdam of te Amsterdam gedacht. Maar vooreerst mist men daar de zoo noodigen Duitschen dampkring, en dan zijn het daar ook zoo geene gesmeerde boterhammen. Het is een heele toer een jong mensch, al is hij bekwaam en wil hij werken, gecaseerd te krijgen. Uw relaties zijn door den tijd verlopen. Uit eigener ondervinding weet ik, dat dit zoo gaat. En de moffen van Eupen zie ik. Hetzelfde geval deed zich voor mij te Tilburg voor. Daar tiert datzelfde soort van lui. ”

Van Heukelom kon blijkbaar zijn (zaken)relaties niet gebruiken, aangezien hij in 1875 uit zaken was gegaan. Van de mensen in Eupen had hij kennelijk een negatief beeld geschetst. Dat gaf Kneppelhout aanleiding het een en ander te vertellen over een andere pupil, die hij enige jaren eerder naar Duitsland had gestuurd, nadat deze vanuit Frankrijk, waar Kneppelhout hem oorspronkelijk had geplaatst, naar Zwitserland was uitgeweken vanwege de Frans-Duitse oorlog. De jongen was geheel “vermof”, klaagde Kneppelhout:

“Zijn mooie karakter is gebleven, zijne bekwaamheden hebben zich zeer ontwikkeld, maar alle goede smaak is verloren, hij heeft en houdt de allures van een commis voyageur, gelukkig nog, dat hij geen Kneiper is geworden. ”

De beschreven jongeman is duidelijk Jan de Graan niet, maar Kneppelhouts bemoeienissen vonden wel plaats in de tijd dat deze ook met De Graan bezig was.

De brief laat zich verder niet uit over beide jongens. Kneppelhout stapte over op Van Heukeloms kwaal (doofheid) om snel op zijn eigen kwalen en kwaaltjes te komen (die hij in elke brief wel ter sprake wist te brengen). En passant feliciteerde hij Van Heukelom nog met de bevordering van diens zoon. De jonge Jan van Heukelom jr. was namelijk in oktober 1877 tot vice-president van de rechtbank te Rotterdam benoemd.”

Jan van Heukelom besteedde zijn laatste jaren “buiten zaken” tussen zijn “zoo geliefde, welvoorzien boekerij”.⁷⁶ Het was inderdaad een veelzijdige bibliotheek, met historische en andere wetenschappelijke werken, de meeste boeken van Dickens en andere buitenlandse literatuur, en vooral veel Nederlandse litera-

tuur en literaire tijdschriften. Naast een boek van Mej. E.J. Hasebroek uit 1838, een Camera Obscura uit 1840, veel Bosboom-Toussaints, Busken Huets, Vosmaers, Loosjes' etc, bevatte de boekerij vanzelfsprekend ook verschillende werken van Klikspaan. De Studenten-Typen vond men er zelf in tweevoud terug, een ervan in een oorspronkelijke zeldzame uitgave, een fraai exemplaar in linnen kافت.

Van Heukelom en Kneppelhout zijn vlak na elkaar geboren. Ze zijn ook vlak na elkaar gestorven: Kneppelhout in 1885, Van Heukelom in 1886. De Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde herdacht beiden in dezelfde ledenvergadering.

Slotopmerkingen

Ik hoop dat ik in het bovenstaande verhaal duidelijk heb gemaakt dat De Student-Leydenaar van Klikspaan, zo niet voor 100%, dan wel voor een zeer groot deel herkenbaar is als een reël historisch persoon: Jan van Heukelom jr. Op zich is dat niet zo vreemd, alleen Klikspaans eigen ontkenning bestrijdt iets dergelijks. Wanneer we Hasebroek mogen geloven, koos hij juist de studentwereld om over te schrijven, omdat de studenten het hem minder kwalijk zouden nemen, wanneer ze hun portretten zouden herkennen, dan de hoogleraren.” En is het vreemd, dat hij, toen hij voor het eerst probeerde op deze manier te schrijven, iemand nam die hij relatief goed kende? Zeker, hij was zelf een Student-Leydenaar, maar zijn onderwerp werd een figuur die hij vanaf zijn vroegste jeugd kende.

Hij gebruikte de werkelijkheid echter wel om iets anders te vertellen. Dat de werkelijkheid van de Student-Leydenaar, ondanks de vele feitelijke juistheden, overtrokken wordt voorgesteld, kan men reeds vanaf de inleiding van Studenten-typen bevroeden. Dat deze student-Leidenaar zeker geen “kul” was, bewijst zijn verdere leven. Dat hij welzeker goede vrienden heeft gemaakt onder zijn mede-studenten, was Klikspaan natuurlijk bekend. Het gaat echter in tegen de “tendenz” (om met A.J. Luyt te spreken) die Klikspaan in zijn werk wilde leggen: de vriendschap, geïdealiseerd binnen een ideale studentenwereld, te stellen tegenover de benepenheid van de burgermaatschappij. Terwille van die tendens overtrok Klikspaan ook die tegenstelling tussen studentenwereld en Leidse burgerij (bourgeoisie).

Het vervolg van de geschiedenis laat zien, dat deze herkenbare literaire karikatuur geen waarneembare gevolgen had voor de relatie tussen Kneppelhout en Van Heukelom. Tussen de schrijver en de industrieel bleef de vriendschap bestaan, een leven lang. Ook het “schandaal” rond Kneppelhout en de fysieke afstand tussen beiden hadden daarop weinig of geen invloed.

1. Klikspaan, *Studenten-typen*, (geannoteerde heruitgave van de eerste druk, Leiden 1976) 23 (verder genoemd *Studenten-typen*).
2. *Studnrtn-typen*, 23.
3. *Studenten-typen*, 29.
4. *Studenten-typen*, Voorberigt, XIII.
5. Dr. A.J. Luyt, *Klikspaan studentenschetsen, bijdrage tot de kennis van Kneppelhout als mensch en als schrijver* (Leiden 1910) 119.
6. De herkenning van het type blijkt met name uit een door Luyt aangehaalde reactie van Beets op de diplomaat (Luyt, 96).
7. Archief Van Heukelom (GAL), Port. 00. Waarschijnlijk zijn de foto's gegroepeerd door Jan van Heukelom (1840-1912), een zoon van Jan van Heukelom. Deze is waarschijnlijk ook verantwoordelijk voor de selectie van het bewaarde materiaal, en in ieder geval voor diverse toelichtingen en korte biografieën in het archief.
8. Er is geen sprake van een verzamelde correspondentie. De samensteller van het familie-archief heeft vooral bewaard: 1) brieven die de familieleden aan elkaar stuurden; 2) brieven, ontvangen bij speciale gelegenheden als huwelijk en overlijden; 3) selecties van brieven van bijzondere vrienden; 4) brieven die betrekking hebben op een bijzondere activiteit van de familieleden, en daarom wellicht interessant zijn.
De "briefcollecties" zijn verspreid door het archief te vinden. Tot op heden trof ik van Kneppelhout de volgende vier brieven aan: een bij het overlijden van Jans tweede vrouw (1855) (Van Heukelom, Port. C, IX); een bij het overlijden van Jans moeder (1869) (Van Heukelom, Port. B, VII); twee in een bundeltje onder de noemer "brieven van vrienden van Jan van Heukelom" (beide uit 1877) (Van Heukelom, Port C, XIV).
9. Klikspaan, "De Academiestad", in: *Studentenleven (augustus 1841 - februari 1844)* (Leiden 1861), 32.
10. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest, De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 424 e.v.
11. Luzac was een van de negen-mannen van Thorbecke en in 1848 korte tijd minister. Van 1841 tot 1861 was hij curator van de Leidse universiteit.
12. Namelijk het bankiershuis Stadnitsky-Van Heukelom. Jans achterneef en zwager Jan van Heukelom (1810-1879) was ook directeur van de Nederlandse Bank. Het bankiershuis Stadnitsky-Van Heukelom ging in 1891 op in de Nederlandse Bank. Zie met name geslachtenregister in Archief Van Heukelom (GAL).
13. Zie voor meer informatie: C.B.A. Smit, "De asem van Beëlzebub, de modernisering van de Leidse textielindustrie 1800-1865", in: J.K.S. Moes, B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden, zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht/Leiden 1991).
14. *Studenten-typen*, 23 resp. 24.
15. Luzac was in ieder geval een goede bekende van verschillende professoren, al vóór hij curator werd: vgl. W. Otterspeer, *a.w.*, 324.
16. *Studnrtn-typen*, 28.
17. Jans moeder en L.C. Luzac zijn kinderen van Etienne Luzac. C.J. Luzac is een van de kinderen van Jean Luzac (gehuwd met Van Persijn). Etienne en Jean zijn zonen van Jean Luzac.
- Overigens is L.C. Luzac ook rechter te Leiden (maar niet van instructie).
18. Interessant is dat zowel Jan Kneppelhout zelf als zijn moeder tot de eerste aandeelhouders van de Grofsmederij hoorden. Met drie aandelen à f 1.000,- behoorde moeder tot de grotere aandeelhouders.
19. *Studenten-typen*, 25.
20. *Studenten-typen*, 25.
21. Archief Van Heukelom (GAL), Port. B, map VIII, met name brief d.d. 25 februari 1857.
- Overigens wordt dezezelfde kleermaker ook genoemd door Piet Paaltjes in Immortellen (LX); in: Piet Paaltjes, *Snikken en Grimlachjes* (Bussum 1975) 27.
22. *Studenten-typen*, 27.
23. Archief Van Heukelom (GAL), Port. C, map 1, Oorkonde d.d. 30 januari 1832.

24. Passages m.b.t. het bezoek: *a.w.*, 24.
25. In Archief Siegenbeek-Van Heukelom (GAL), map CC; aanklacht 17/ 12/1837; roye-ment 20/2/1838.
26. Ibidem.
27. Archief Van Heukelom, geslachtenregis-ter, folio 32. P.C. Stadnitsky was geboren in 1811 en remonstrants. Daarmee wordt het on-waarschijnlijk dat Klikspaan hem voor ogen heeft gehad.
28. *Studenten-typen*, Voorberigt, XIV.
29. Archief Van Heukelom (GAL), Port. B, brief d.d. 12 juli 1869.
30. Veel van het onderstaande met betrekking tot De Raadt en Noorthey heb ik ontleend aan: *J. Kneppelhout, Opvoeding door vriendschap, Toegelicht door Marita Mathijssen en Frank Ligthoef* (Amsterdam 1980). De toelichting is eigenlijk het hoofdbestanddeel van deze uitgave. Verder aangeduid als *Opvoeding*.
31. P. de Raadt, *Noorthey in 1849* (Amsterdam 1849) 90.
32. Zie diverse stukken in Archief Van Heuke-lom (GAL), Port. EE.
33. Archief Van Heukelom (GAL), Geslach-tenregister, folio 52.
34. *Studenten-typen*, 6.
35. *Nederlansche belletrie 185 7-1876, kritieken van Cd. Busken Huet, Eerste bundel* (Amsterdam 1876) 102.
36. Van Utilitas Ergo is vrijwel niets bekend, constateerde ook Peter van Zonnerveld reeds in zijn noten bij het door hem uitgegeven dagboek van Beets (*Het dagboek van de student Nicolaas Beets. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Peter van Zonneveld* (Den Haag 1983), verder genoemd: *Dagboek Beets*). In het Archief Van Heukelom bevindt zich in ieder geval een voorstel tot statutenwijziging, van de hand van Gerrit van de Linde en Johannes Kneppel-hout, met betrekking tot een besluit in 1848 het vijftigjarig bestaan van Utilitas Ergo te vic-ren, wat zou betekenen dat het gezelschap in 1798 is opgericht. Archief Van Heukelom, Port. C, map 1, gedateerd 17 juni 1835.
37. Archief Van Heukelom (GAL), Port. C, map 1, uitnodiging 11/12/31; en diploma 16/12/31.
38. *Dagboek Beets*, 28.
39. Archief Siegenbeek-Van Heukelom (GAL), Port. C, map 1, diploma d.d. 17/6/34. Dit diploma bevat de handtekeningen van de genoemde personen, plus J.J. Alix, P. van de Brandelcr, W. Moll, J. de Kloppe en W.F.C. Lidth de Jeude.
- Een soortgelijk diploma van 7 november 1835 vermeldt slechts de namen van Van de Linde, Kneppelhout, Joh jr en J.W. Enschedé en Alix. Over de bijeenkomst op 17 juni bevat het dag-boek van Beets geen enkele aantekening, over die van 7 november wel: Beets hield die avond een verhandeling over Sterne voor "mijn Dis-puut". Zie *Dagboek Beets*, 110. Beets vermeldt Utilitas Ergo so wie so niet zo vaak in zijn dagboek: blijkbaar vond hij deze lang niet zo belangrijk als de Rederijkerskamer.
40. *Dagboek Beets*, 64.
41. *Dagboek Beets*, 72.
42. *Dagboek Beets*, 226.
43. Bijv. op 17 december 1835, *Dagboek Beets*, 216.
44. *Dagboek Beets*, 239.
45. Bijv. De Clerq in *De Gids*, 1844, aangehaald in A.J. Luyt, 98.
46. *Studenten-typen*, 24.
47. Archief Van Heukelom, Port. C, map I, diploma d.d. 30 september 1831.
48. Stukken hierover (inclusief intekenlijns-ten) in Archief Van Heukelom (GAL), Port. C, map 2.
49. Met name dankzij de rolverdeling die in het Archief Siegenbeek-Van Heukelom te vin-den is, Port. C, map 2.
50. Nicolaas Beets, "De Maskerade", in: *Dicht-werken* (Amsterdam 1878) 221/2.
51. Beets, *a.w.*, 223.
52. Zie o.a. *Opvoeding*, 12 en vooral ook 22, waar verteld wordt dat Kneppelhout wel naar Parijs reisde, om zich een nieuw kostuum aan te laten meten. Blijkbaar was Jongmans niet goed genoeg voor hem! Vergelijk ook Busken Huets opmerking m.b.t. geld en "fashion".
53. Wellicht moeten we "tussen de Socie-teit-Minerva en de Sociëteit-Amicitia" dan ook lezen als een verwijzing naar Duce Minerva, waar Van Heukelom en Kneppelhout lid van

waren, en niet als een verwijzing naar de sociëteit van het pas in 1839 opgericht Leidsch Studenten Corps. Zie *Studenten-typen*, 23, ook de noot 3 (blz. 4).

54. Zie o.a. *Opvoeding*, 39.

55. De volledige lijsten van ontvangen kaartjes, ontvangen briefjes en bezoeken etc. zijn bewaard door de familie: Archief Van Heukelom (GAL), Port. C, map IV.

Bricven met geschreven naam ontving het bruidspaar onder andere van Petrus de Raadt en echtgenote, J. Enschedé en P.I. Rijke (uit Maastricht, een voormalig lid van de Rederijkerskamer, later hoogleraar te Leiden).

56. Archief Van Heukelom, Port. C, map VII. Helaas is de betreffende brief niet bewaard: alleen is geregistreerd dat deze ontvangen is.

57. Archief Van Heukelom, Port. C, map VIII. Wederom bevat deze niet de brief zelf, wel werd genoteerd dat deze ontvangen was.

58. Bovendien bleken de beide overlevende meisjes geestelijk niet honderd procent: zij zijn later krankzinnig verklaard, Elisabeth Maria (1848-1896) in 1879, Hermine Sophie (1855-?) in 1883. De eerste jongen uit dit huwelijk werd Daniël Elisa Siegenbeek genoemd, naar Jans zwager Daniël Tieboel Siegenbeek. D.E. Siegenbeek Van Heukelom (1850-1900) volgde eerst opleidingen om zijn vader in de zaak op te volgen, ging op latere leeftijd medicijnen studeren, en werd hierin tenslotte hoogleraar te Leiden (1888).

59. Archief Van Heukelom (GAL), Port. C, map X.

60. Namelijk in de brief n.a.v. het overlijden van Van Heukeloms moeder in 1869, Archief Van Heukelom, Port. B, map VII. In de brief van november 1877 blijkt Louise ook Kneppelhout zelf te schrijven (Arch. Van Heukelom, Port. C, map XIV).

61. *Studenten-typen*, 23 resp. 24.

62. *Opvoeding*, 37.

63. Archief Van Heukelom, Port. D, IX, brief aan Coronel bij antwoord op enquête-vragen, 4 november 1863.

64. Busken Huet, a.w., 103.

65. Klikspaan, *Geschriften*, Deel VII (Leiden 1861) 201, 202.

66. Zie onder andere *Opvoeding*, 43 t/m 48.

67. Zie hierover de inleiding van Marijke Stappert-Eggen bij de heruitgave van Kneppelhouts veel geroemde biografie van Jan de Graan, *Een beroemde knaap* (Den Haag 1981) 33 t/m 35.

68. Volgens de notulen van Burgemeester en Wethouders over 1867, Archief secretarie na 1816, GAL, 787, 29v, 39v.

69. Verslag van deze vergadering in het *Leidsch Dagblad* d.d. 20 december 1867 (GAL)

70. Een raadslid onthield zich overigens van stemming: Kneppelhout van Sterkenburg, de broer van Jan Kneppelhour.

71. *Opvoeding*, 45.

72. Deze en volgende brief in Archief Van Heukelom, Port. C, XIV.

73. Daniël is D.E. Siegenbeek van Heukelom.

74. Volgens Beets was Schneevoegt in Nieuwied school gegaan: toeval?

75. Deze Jan van Heukelom zou zijn vele functies vooral in Rotterdam vervullen. In Leiden behoorde hij o.a. in 1866 tot de oprichters van de Leidse Broodfabriek.

76. Archief Van Heukelom (GAL), Geslachtenregister, folio 52.

77. Het Archief Van Heukelom bevat de catalogus van de veiling van de bibliotheek (Port. K). Aangezien in deze catalogus niet alleen boeken van Van Heukelom opgenomen zijn, maar ook van een hoogleraar Duits, past enige voorzichtigheid in een volledige reconstructie van Van Heukeloms bibliotheek.

78. Aangehaald in *Opvoeding*, 39.

V&D LEIDEN

“Een oud kleed past geen nieuwen mensch
elk jaartij heeft een eigen wensch”¹

door

Marjan Groot

Een warenhuis geldt als symbool voor de bereikbaarheid van een breed assortiment aan artikelen voor een groot publiek, waaronder veel voorwerpen die horen tot het gebied van de kunstnijverheid en industriële vormgeving. Het warenhuis presenteert de goederen aantrekkelijk en zonder koopverplichtingen, in een gebouw met vele afdelingen en verdiepingen. Als winkeltype heeft het zich in de 19de eeuw in West-Europa en de Verenigde Staten kunnen ontwikkelen door de gevolgen van de industrialisatie en mechanisering van het arbeidsproces. In Nederland zette deze industrialisatie vergeleken met Engeland en Frankrijk vrij laat door, in de periode 1895-1914.² Enkele gevolgen waren de grootschalige produktie van artikelen, de daling van prijzen, de toename van arbeidsplaatsen en bevolking, en het creëren van markten voor meer en nieuwe produkten. Voor produkten van kunstnijverheid, zoals ceramiek, glas en meubelen, betekende dit in vele gevallen een overstap naar grootschalige, machinale en seriële fabricage: produkten waarvan de vormgeving weliswaar nieuw en modern kon zijn, maar zeker tot in de jaren '20 van deze eeuw grotendeels op vroegere historische stijlen geïnspireerd bleef.”

De belangrijkste Nederlandse warenhuizen ontstonden onder andere als gevolg van de late industrialisatie vanaf 1914. Vroom & Dreesmann, tegenwoordig het grootste warenhuisconcern in Nederland, begon in de centra van veel middelgrote steden met kleine winkels die uitgroeiden tot de eerste warenhuizen in die steden. Zo ook in Leiden. In dit artikel wordt de geschiedenis van het Leidse warenhuis beschreven. Deze geschiedenis heeft vele kanten: is er enerzijds die van het ontstaan en de groei van het concern, ook de visuele uitdrukking ervan in de vorm van een monumentaal winkelpand, met zijn voor Leiden bijzondere architectuur, verdient aandacht. Maar noch het concern, noch het gebouw moeten los worden gezien van het assortiment, dat in het dagelijkse leven van Leidenaren het warenhuis allereerst zijn betekenis gaf. De vormgeving van industrieel gefabriceerde goede-

ren, zoals meubelen, bepaalde de materiële woencultuur van een grote groep mensen die vaste klant bij het warenhuis waren en waardoor het mede groot kon worden. In het artikel zijn de drie genoemde aspecten — geschiedenis, gebouw en assortiment — samengebracht, met als uiteindelijk doel het warenhuis te beschouwen in het licht van zijn betekenis voor de verspreiding van in massa geproduceerde voorwerpen voor de woencultuur.

Manufacturenmagazijn "De Zon," Vroom & Dreesmann: achtergronden

Van groot belang voor de ontwikkeling van de detailhandel en het warenhuis in Nederland was de immigratie van Duitsers uit Westfalen. Vanaf begin 19de eeuw vestigden veel rooms-katholieke kooplieden uit deze streek zich in Noord- en West-Nederland als marskramers met daarbij een vaste winkel in textielwaren. Ze probeerden hierdoor de Pruisische dienstplicht en/of discriminatie vanwege hun godsdienst te ontlopen.' Onder de eersten die naar Nederland trokken waren Bahlmann en Sinkel, die resp. in 1821 en 1822 een winkel aan de Nieuwendijk in Amsterdam hadden. In hun voetsporen vertrok ook Anton Dreesmann. Zijn familie kwam uit het dorp Haselünne, waar zijn vader een manufacturenzaak had. Willem Vroom was deels van Westfaalse en deels van Nederlandse afkomst. Waarschijnlijk kwam hij uit een landbouwersfamilie en brachten contacten met Duitse kooplieden hem tot de handel. Zowel de familie Dreesmann als de familie Vroom was streng katholiek.

De neven Willem Vroom en Anton Dreesmann richtten in 1887 hun eerste gezamenlijke manufacturenwinkel op, nadat zij elk al een aantal jaren een eigen zaak in Amsterdam hadden gehad.' Zij kochten een pand aan de Weesperstraat in Amsterdam en noemden de zaak "De Zon". Onder manufacturen werd algemeen verstaan (hand)geweven wollen, katoenen, linnen en zijden stoffen; de handgemaakte artikelen hiervan als beddegoed, (over) hemden, kinderjurkjes, nachtponnen en rokken; en furnituren als garen en knopen. In de winkels sprak men van manufacturen, gemaakte goederen en kleingood."

Na opening van de eerste zaak volgde spoedig uitbreiding, aanvankelijk in Amsterdam en vanaf 1892 ook in andere steden. In zo'n acht jaar tijd openden vestigingen in Rotterdam (1892), Den Haag (1893), Nijmegen (1895), Haarlem (1896), Utrecht (1898), Tilburg (1899), en Den Bosch (1900). In 1903 kreeg Leiden een filiaal van "De Zon". Deze snelle uitbreiding van Vroom & Dreesmann was mogelijk door de betrokkenheid bij het concern van Westfaalse manufacturiersfamilies uit het graafschap Lingen en omgeving, in de nabijheid van Haselünne.' Zij vestigden zich veelal na 1875 in

Afb. 1. Het pand van V&D op de hoek van de Aalmarkt en de Maarsmansteeg. Foto ca. 1930. Coll. V&D.

Nederland. Huwelijken bestendigten de zakelijke betrekkingen tussen de families en hielden de gemeenschap in Nederland bijeen. Familierelaties zijn dan ook belangrijk voor de expansie van V&D. Zo was Wilhelm Kerckhoff (1871-1951), de eerste directeur van de NV Vroom & Dreesmann Leiden, een volle neef van Anton Dreesmann. Kerckhoff had eerst een kleine tien jaar ervaring opgedaan in de Amsterdamse manufacturenwinkels van zijn neef, toen hij het directeurschap van het nieuwe filiaal in Leiden op zich nam. De stichting van V&D Leiden kreeg, zoals elk filiaal, de vorm van een Naamloze Vennootschap, met als aandeelhouders Dreesmann en Vroom (elk 25%) en de directeur van het filiaal, in dit geval Kerckhoff (50%) .⁸ De familie Kerckhoff bleef nauw met V&D Leiden verbonden. De zoon van de eerste directeur volgde in 1930 zijn vader op en bleef directeur tot 1970, toen de organisatie ingrijpend veranderde.

Van de manufacturenwinkels die in dezelfde tijd als V&D gevestigd waren, groeiden alleen de V&D winkels uit tot warenhuizen. Andere firma's, zoals Peek & Cloppenburg en Lampe die rond 1900 ook in Leiden waren gevestigd,

zijn later grootwinkelbedrijven in uitsluitend confectie geworden. De tijd waarin de fundamenteën van het warenhuisconcern werden gelegd, grofweg de periode 1880-1920, was gunstig voor de groei van het grootwinkelbedrijf in Nederland,” en V&D paste met de kenmerken van bedrijfsvoering uitstekend in de opzet van zo’n bedrijf. De belangrijkste van deze kenmerken betroffen de voorwaarden waaronder artikelen werden ingekocht en verkocht. Vooral hierin ligt volgens de bedrijfseconoom R. Miellet, die onderzoek deed naar het ontstaan van het grootwinkelbedrijf in Nederland, het vernieuwende van V&D in de Nederlandse detailhandel in textielwaren.” In grote hoeveelheden werd bij de bron, vaak de producent, tegen inkoopprijs ingekocht, zodat de tussenhandel, die de prijs meestal opdreef, kon worden overgeslagen. Hierdoor konden de V&D-zaken genoeg nemen met een matige winst op de lage prijzen om zodoende een vaste klantenkring op te bouwen die voor een hoge omzet zorgde, waardoor het winstresultaat over het geheel gezien weer interessant werd. Bovendien gaf V&D de zekerheid van vaste prijzen, contante betaling en ruiling van artikelen in een tijd waarin bieden en onderhandelen, en ook het kopen op krediet, nog gewoon was. Het succes van juist V&D temidden van evenzovele andere manufacturen- en kledingwinkels die dezelfde richting uit hadden kunnen gaan, moet dus hebben gelegen in de afstemming op elkaar van commerciële en financiële bedrijfsvoering, in combinatie met een snelle expansie en een vaste achterban.” Maar ook zal de grote vraag naar textielgoederen eind 19de eeuw in Nederland als algemene factor belangrijk hebben bijgedragen aan dit succes.”

“De Zon” Vroom & Dreesmann Leiden

Het magazijn “De Zon” Vroom & Dreesmann Leiden, Aalmarkt nr. 28 hoek Maarsmansteeg, werd op zaterdag 7 maart 1903 om zeven uur ’s avonds geopend.” Een gebruikelijk tijdstip, aangezien winkels in die tijd op zaterdagavond tot 23.00 uur en door de week tot 22.00 uur geopend waren.¹⁴ Zo konden de klanten na het werk inkopen doen. De openingsannonce in het *Leidsch Dagblad* vermeldde de verkoop van “manufacturen, gemaakte goederen, bedden, dekens, matrassen, tapijten, vloerzeilen, enz. enz.”. Alleen de parterre was ingericht als winkelruimte. Op de eerste verdieping woonde de directeur met zijn gezin en de tweede verdieping huisvestte het ongetrouwde, en daarom interne, personeel.

Evenmin als de eerste V&D-zaak in 1887 in Amsterdam, was het eerste filiaal van V&D Leiden in 1903 een bijzondere winkel. Winkels met textielgoederen, artikelen voor de woninginrichting, galanterieën of accessoires wer-

den rond 1890-1900 in het algemeen magazijnen of bazaars genoemd, en voerden zeer klinkende namen.¹⁵ Reclamemateriaal van manufacturenwinkels rond de eeuwwisseling is echter schaars – het archief van V&D vormt voor dit concern een gunstige uitzondering. Toch geven kranteadvertenties en adresboeken, die in zekere zin vergelijkbaar zijn met de huidige Gouden **Gids**, wel een indruk van de branche in Leiden en directe omgeving. In 1899 waren er al 58 manufacturenhandelaren, een aantal dat in 1900 inmiddels 64 bedroeg en in 1904 toegenomen was tot 70. Behalve de manufacturenhandelaren waren er in 1904 nog negentien “winkeliers in garen en band”, negentien “handelaren in gemaakte kleederen of confectiemagazijnen”, acht “handelaren in gemaakte goederen”, dertig “kleermakers tevens magazijnhouders”, acht “mantelmagazijnen” en veertien “beddenmakers”.¹⁶ De aantallen geven enigszins aan dat er een behoorlijke potentiële concurrentie bestond. Al deze winkels verkochten namelijk artikelen die tot het assortiment van V&D hoorden of er spoedig deel van uitmaakten.

Met hun advertenties in het *Leidsch Dagblad* lieten ten tijde van de opening van V&D Leiden vooral drie zaken van zich spreken.” N.C. Kuijper was eigenaar van “De Zon”, een magazijn van manufacturen, bedden en dekens aan de Haarlemmerstraat 172-181. Verwarrend, maar zeer gewoon, was het algemene gebruik van de naam “De Zon” door manufacturenzaken. Na de opening van “De Zon” Vroom & Dreesmann waarschuwde Kuijper dan ook voor de zekerheid in advertenties zijn klanten: “let vooral op het adres”. Een ander manufacturenmagazijn, “De’ Tijdgeest”, was gevestigd aan de Hogevoerd 41. En als derde was er de winkel in manufacturen van J.H.L. Vleeschhouwer aan de Haarlemmerstraat 45, die kort voor V&D op 31 januari opende en de aantrekkelijke naam “De Magneet” droeg. Vleeschhouwer was eerder chef van “De Tijdgeest” geweest, maar zag kennelijk meer brood in een eigen zaak. Daarnaast verkochten kredietmaatschappijen ook kleding en meubelen. Zij leverden deze goederen tegen aantrekkelijke betalingsregelingen in termijnen. Credietmaatschappij “De Bazar” adverteerde bijvoorbeeld met de verkoop van manufacturen tegen “concurrerende prijzen” en onder “billijke conditiën”.

De zaken van V&D “De Zon” in Leiden liepen direct goed. Uit verslagen van aandeelhoudersvergaderingen en balansrekeningen in de periode 1905 tot 1924, blijkt dat jaar in jaar uit winst werd gemaakt.¹⁷ Uitbreidingsplannen door verbreding van het assortiment kenmerken V&D Leiden dan ook vanaf de oprichting, geheel conform het patroon van de meeste V&D-vestigingen aan het begin van deze eeuw. Reeds na enkele jaren werd het naastgelegen pand Aalmarkt 27 erbij getrokken, waar de manufacturenhandel “De Vliet”

van J.F. Feld gevestigd was geweest. De verkoopruimte breidde hierdoor uit met een afdeling damesconfectie en er kwam een atelier bij de zaak voor de vervaardiging van kleding door arbeiders in loondienst.“ Maar ook daarna werd de expansie aan de Aalmarkt voortgezet. De handel van Gerner & Co. in “galanterieën en glaswerk”, Adlmarkt 26, en van J.L. Creighton in “lampen, gasornamenten, bad- en closetinrichtingen”, Aalmarkt 25, moest wijken voor die van V&D. In de jaren 1923-1925 werd een magazijnpand aan de Breestraat 82 tot verkoopruimte omgebouwd. Nu liep de winkel als een pijpenlade door vanaf de Aalmarkt tot aan de Breestraat. Ook in de Maarsmansteeg werd verder uitgebreid. In 1930 bezat V&D in de Breestraat eveneens het pand nr. 86, naast nr. 84 “In den Vergulde Turk”,²⁰ en de panden Aalmarkt 24-22.

Eind 1928 vond een min of meer grote verbouwing plaats.” Het vroegere winkelpand “De Vlijt” werd met het hoekpand tot een doorlopende gevel verenigd en als geheel met een verdieping verhoogd. Een foto uit ca. 1930 laat deze vernieuwing zien (afb. 2). Hoewel de verbouwing een deel van de winkel tot een enigszins ordelijk geheel maakte, bleef een ratjetoe van gevels bepalend voor het aanzicht aan de Aalmarkt. De V&D-panden werden aan deze zijde op de parterre bovendien gescheiden door de Vischpoort, die parallel liep aan de Maarsmansteeg. Hierdoor was de winkel verdeeld in twee grote stukken, die echter bij de verbouwing door een brug op de eerste verdieping met elkaar werden verbonden.

De plattegrond van de V&D-winkelpanden tussen Aalmarkt en Breestraat is rond 1930 zonder overdrijving een labyrint te noemen: een aantal door trappen en openingen met elkaar in verbinding gestelde panden, over het algemeen lang en smal van vorm en verschillend van niveau ten opzichte van de straat. Aan de Aalmarkt en de hoek van de Maarsmansteeg lagen grote etalages, en de Breestraat had voor een verdiept gelegen ingang een etalageportiek met in het midden een geheel vrijstaande zogenaamde eilandetalage. Er waren twintig etalages in totaal. In het pand Breestraat omvatte de winkel een parterre en twee verdiepingen. De verdiepingen liepen rondom twee lichthoven, kleine vides met een glazen dak, die zorgden voor daglicht in dit deel van de winkel. Zo’n lichthof was tot 1940 gebruikelijk bij winkels, omdat elektrisch licht op grote schaal het daglicht nog nauwelijks verving. Het hoekpand Aalmarkt-Maarsmansteeg had alleen op de parterre en eerste etage winkelruimte; op de tweede etage bevonden zich een kantoorruimte en een werkplaats van de behangerij en stoffeerderij waarmee de zaak inmiddels was uitgebreid. Deze ateliers voerden opdrachten uit voor de stoffering van de woning, maar ook die van ziekenhuizen of verenigingsgebouwen. Het laatste deel van de winkel, de panden rechts van de Vischpoort, had zowel op de parterre als op de eerste en tweede etage verkoopruimte.

Afb. 2. De panden van V&D aan de Aalmarkt. Foto ca. 1930. Coll. V&D.

Een deel van het interieur van dit complexe winkelpand is omstreeks 1929 vastgelegd op enkele foto's. Afb. 3 laat herenmodeartikelen, onder andere bretels, handschoenen en hemden zien. De smalle ruimte met aan weerszijden van een looppad dichte, houten toonbanken met vitrine en tegen de wanden hoge kasten waarin de koopwaar zichtbaar netjes opgestapeld ligt, is typerend voor oude manufacturenwinkels. Tussen en boven de toonbanken stonden rekken opgesteld waarover hemden en zakdoeken werden gehangen. De stoelen waren bestemd voor het comfort van de klant, die dan rustig zittend een keuze kon maken uit hetgeen de verkoper toonde.

Een nieuw warenhuis

Toen in 1930 ondanks de verbouwing de verzamelde ruimte eigenlijk nog steeds te klein bleek, vatte de directie van V&D Leiden het plan op voor de

Afb. 3. Het interieur rond 1929. Coll. V&D.

bouw van een groot nieuw pand.²² Nieuwbouw voor V&D-warenhuizen in andere steden, zoals Amersfoort, Enschede, Den Haag en Haarlem, stamt eveneens uit de jaren '30. Deze warenhuizen werden ontworpen door Jan Kuyt, een Amsterdamse architect die zich inspireerde op de architectuur van de Amsterdamse School. De directeur van V&D Leiden, de heer C. Kerckhoff, gaf echter de voorkeur aan bekende Leidse architecten, vader L. en zoon J. van der Laan. Jan van der Laan zette na zijn studie in 1922 het architectenbureau van zijn vader in Leiden voort.²³ Kerckhoff kende Van der Laan persoonlijk; zij hadden ook bij elkaar op school gezeten." En omdat het V&D-concern geen overkoepelend beleid ten aanzien van de warenhuisbouw voerde, kon Kerckhoff de architect nemen die hem het meest aansprak.

Jan van der Laan (1896-1966) kan beschouwd worden als een vertegenwoordiger van de Delftse school in de Nederlandse architectuur van de jaren '30, '40 en '50. Tijdens zijn studie in Delft had hij zich aangesloten bij een groep architecten rondom M. Granpré Molière, die de initiator en theoretici

cus van de beweging was. De school kenmerkt zich door een bewust gebruik van traditionele vormen, materialen en constructies, traditionalisme genoemd, maar combineerde deze kenmerken met een zakelijke vormgeving en rationele constructie. Vooral in het traditionalisme vond de school de architecten van het moderne functionalisme tegenover zich.” Aspecten van dit traditionalisme verwerkte Van der Laan in het warenhuis voor V&D Leiden, dat als bouwtype een uitzondering in zijn werk is. Het grootste deel ervan bestaat uit kerken, raadhuisen, scholen en ziekenhuizen. Van der Laan heeft eveneens privé voor de heer Kerckhoff gebouwd.

Naar verluidt leek het eerste ontwerp van Jan van der Laan voor het V&D-warenhuis op De Bijenkorf in Den Haag, ontworpen door Piet Kramer en geopend in 1926.“ Dit werd echter door de directeur afgewezen, waarna Van der Laan het ontwerp voor het uitgevoerde gebouw leverde. Met de bouw werd in 1934 begonnen. De gemeente keurde de sloop van oude panden aan de Aalmarkt en Maarsmansteeg, alsmede de nieuwbouwplannen snel goed. Er rezen alleen enkele onvoorziene problemen toen de fundering van het Waaggebouw, die door de bouwput van V&D gedeeltelijk bloot was komen te liggen, vergaan bleek te zijn.” Het warenhuis werd in twee fasen gebouwd, omdat de verkoop door moest gaan. Met dit doel werden gedurende de bouw ook tijdelijke etalages ingericht aan de Breestraat en Maarsmansteeg. Eerst werd de helft grenzend aan de Waag opgetrokken, deze kwam in juli 1933 gereed. Daarna bouwde men verder tot de Maarsmansteeg. In september 1936 was het gehele gebouw voltooid en werd “een prachtig winkelpaleis”, het eerste echte warenhuis van Leiden, officieel geopend.”

Het nieuwe warenhuis had een parterre en vier etages. De parterre en eerste drie etages waren bestemd voor de verkoop, op de vierde etage bevond zich dienst- en kantoorruimte en een dakterras aan de Aalmarkt dat hoorde bij het restaurant op de derde etage. In- en exterieur van het gebouw werden mede bepaald door het gebruiksdoel: grote verkoopvloeren, ingedeeld door betonnen kolommen die tevens de constructie van het gebouw vormden, en een gevel met veel ramen voor daglicht, opdat de koopwaar goed te zien was. De gevel aan de Aalmarkt werd bepalend voor de uitstraling van het exterieur van het warenhuis; aan de Breestraat werd geen nieuwe gevel opgetrokken.

De gevelarchitectuur van het Leidse warenhuis is overwegend strak en zakelijk. Kenmerken van Amsterdamse School-architectuur, waarvan de Haagse Bijenkorf als een laatste hoogtepunt geldt en die ook het aanzicht van de V&D-warenhuizen in onder andere Den Haag en Haarlem bepalen, ontbreken in Leiden. De gevel heeft een geordende indeling door de regel-

Afb. 4. Het pand van V&D hoek Aalmarkt-Maarsmansteeg na de verbouwing. Foto 1936. Coll. V&D.

matige plaatsing van drie rijen met tien dubbele vensters voor de drie verkoop-etages (afb. 4). De parterre vormt één groot etalagefront dat het aflopende niveau van de Aalmarkt volgt. Een luifel scheidt dit front van de verdiepingen. Materiaalaccenten benadrukken de opbouw van het gebouw en verlevendigen het. De gevel is van gele baksteen, met direct boven de luifel een strook bestaande uit grote blokken in beige/geel gevlamde zandsteen, die door enkele “speklagen” geleidelijk overgaat in de baksteen. In het zandsteen boven de luifel bevindt zich een rij smalle raampjes. De vierde verdieping, voor het grootste deel van glas, springt in en vormt door een licht hellend schilddak in zijn geheel als een “huis op een dak” de bekroning van het gebouw. Het markeringspunt in de gevel is de vierkante glazen toren bij de hoek Aalmarkt-Maarsmansteeg, die uit de gevel omhoog rijst en in totaal 25 meter hoog is. De toren wordt benadrukt doordat het smalle muurvlak

links ervan iets terugspringt. Bovendien is hij versierd met kalkstenen reliëfs die vliegende vogels verbeelden. Hoekstukken aan de Maarsmansteeg zijn boven de luifel eveneens bewerkt met reliëfs, waarop lachende mannen, vrouwen en kinderen.” De architect heeft geprobeerd de overgang naar de Waag vloeiend te laten verlopen door de gevel aan deze zijde met een smal deel te beëindigen. Dit deel heeft een andere vensterverdeling en -vorm, is lager en lijkt zo een aparte aanbouw, die echter door de overeenkomst van het materiaal toch wordt opgenomen in de gehele gevel. Bovendien is voor het zandstenen onderstuk de ingang van de Waag als voorbeeld genomen. Met deze oplossingen zou het Waaggebouw, dat voorheen als monumentaal pand het stadsgezicht aan de Aalmarkt bepaalde, niet geheel weggedrukt worden door het grote bouwlichaam dat de commercie van een nieuwere tijd vertegenwoordigde.

Het gebruik van baksteen, het “huis op het dak”, het benadrukken van de structuur van het gebouw door lichte steenblokken aan de kopse kant van de dakkap, de eenvoud en zakelijke uitstraling van het gebouw en ook de doorbreking van het gevelvlak door de toren, zijn aspecten die kenmerkend zijn voor het traditionalisme dat Van der Laan in zijn opleiding had overgenomen.”

In tegenstelling tot vele andere warenhuizen, werd het interieur van V&D Leiden niet gebouwd rondom een grote, centraal gelegen lichte hof die was overdekt met een kap van glas-in-lood. Het gebouw had geheel gesloten verkoopvloeren over alle verdiepingen, alleen door het trappenhuis aan de kant van het Waaggebouw werd de grote ruimte enigszins doorbroken. Dit trappenhuis liep rondom een kleine vide, die oorspronkelijk wel door een witglazen lichtkap was afgedekt. Hoewel de vide niet centraal lag, vormde hij vanaf de hoofdingang aan de Aalmarkt toch het oriëntatiepunt waar omheen de verkoopafdelingen zich naar drie zijden uitstrekten. Vanuit het trappenhuis kon men de etages overzien. In de hoeken en langs de balustraden van het trappenhuis waren vaste vitrines opgenomen, en ook leende de vide zich uitstekend voor versieringen tijdens feestdagen of bijzondere gebeurtenissen.” De fraaie achterwand van glas-in-lood ramen van dit trappenhuis was tevens het belangrijkste kunstwerk in het warenhuis. De ramen in Leiden zijn zeer bijzonder, omdat bij elk trapbord een figuratieve voorstelling is weergegeven.” Het glas-in-lood is ontworpen en uitgevoerd door de in de jaren ‘20 en ‘30 bekende glazenier Joep Nicolas (1897-1972). Nicolas was een Limburgse glasschilder, afkomstig uit een familie van glazeniers, die zijn opleiding kreeg aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. De directeur van V&D Leiden, wiens vrouw uit Roermond kwam, kende

Afb. 5. Detail van een van de glas-in-lood ramen van Joep Nicolas in het trappenhuis. Foto auteur.

de familie Nicolas en was onder de indruk van het werk van Joep Nicolas, reden om hem het glaskunstwerk te laten vervaardigen.” In een wand van ongekleurd glas met kleine, decoratieve gele en zwarte motieven, werden in vierkante en rechthoekige panelen tegen een gele achtergrond vier voorstellingen betreffende de handel in textiel weergegeven, voorzien van een motto (afb. 5). Een en ander voerde Nicolas uit in de door hemzelf ontwikkelde grisaille techniek, die het mogelijk maakte de scènes in zwart-grijze tekening zeer gedetailleerd en realistisch weer te geven. In de op rijm gestelde motto's bij de vier voorstellingen wordt verwezen naar het belang van de handel voor de levensvreugde van de individuele mens en voor de economische situatie in het algemeen. De klant werd aangespoord tot kopen, immers:

“Het welzijn van den geest
wordt door de stof gedragen
De stof dient stâag vernieuwd
om het menschdom te behagen”.:”

Voor de enigszins sobere en functionele aankleding van het interieur werd in de V&D-warenhuizen uit de jaren '30 marmer als accent gebruikt. In Leiden waren de kolommen in de verkoopruimte bekleed met zwartgeaderd wit marmer, en langs de trap liep een marmeren lambrizing van ca. 1 meter hoogte in dezelfde kleur (afb. 6). De zwarte trapleuning met witte aderen contrasteerde hiermee. Muren en plafonds waren in een lichte kleur gestuct,

en voor verlichting in de winkel zorgden glazen elektrische hanglampen. Geordende rijen houten toonbanken en kasten completeerden het interieur.

Opvallend bij het nieuwe warenhuis, en ook al opgenomen in de oude panden, waren de etalagepassages op de parterre. Deze passages vormden een groot deel van het oppervlak van de parterre in alle V&D-huizen uit de jaren '20 en '30. Ze zijn een indicatie voor het groeiend belang van etalage-opmaak en -vormgeving in deze tijd. V&D Leiden had parallel aan de Aalmarkt een passage vanaf de Maarsmansteeg met een vaste etalage en een aantal losse eilanden ervoor (zie afb. 4). Etalages, het waren er in totaal nu 46, bepaalden dus het aanzicht van het warenhuis op voetgangersniveau aan de Aalmarkt, de Maarsmansteeg en ook de Breestraat, waar een zeer grote etalagegang was gemaakt aan weerszijden van de entree.“ Dit was ook het belang ervan. Zo werd het publiek door de uitgestalde koopwaar in de etalagekasten aangetrokken en al kijkend het warenhuis binnengeleid, waar de verleiding tot kopen nog groter werd gemaakt. In reclaimedrukwerk profileerde V&D Leiden zich in de jaren '30 met de passages als “het modecentrum van Leiden”.“ De etalagekasten hadden veelhoekige vormen en het skelet was van mahoniehout en brons. Wanneer de winkel niet geopend was, werden de passagegangen door opengewerkte rolhekken afgesloten. Helaas werden passages vanaf de jaren '50 opgeofferd voor extra vloeroppervlak op de parterre. De passage in Leiden verdween vermoedelijk in 1967, toen de Vischpoort bij het warenhuis werd getrokken.

Het nieuwe warenhuis gaf de Aalmarkt een aanzien van stedelijke allure in een moderne tijd. Gevelverlichting benadrukte dit ook 's avonds en uit de toren scheen dan een draailicht. De gevel is kortgeleden geplaatst op een voorlopige monumentenlijst en wordt tegenwoordig dus beschouwd als waardevol onderdeel van het stadsgezicht.“

Van manufacturenmagazijn tot warenhuis

De uitstraling van het warenhuis ligt niet alleen in de architectuur; deze is eerst en vooral de belichaming van de handel die erin wordt gedreven en waaraan de klant van V&D Leiden wordt herinnerd door de ramen in het trappenhuis. Het motto in de wand van het bordes naar de derde verdieping luidt bijvoorbeeld:

“Wie goede waar verkoopt
die dient den gragen klant
maar steunt de voortbrengst ook
en helpt zoo 't gansche land”

Het is duidelijk dat V&D het eigenbelang met het algemene verstrengeld

Afb. 6. Interieur van de parterre. Foto 1936. Coll. V&D.

zag – de klantenkring was er inmiddels omvangrijk genoeg voor geworden. In zo'n twintig jaar tijd was V&D Leiden van een winkel in manufacturen uitgegroeid tot een warenhuis. Over het assortiment van V&D Leiden bestaat pas vanaf 1927 vrij uitvoerige documentatie, wanneer de winkel al de omvang van een warenhuis heeft. Maar van andere V&D-filialen in middelgrote steden zijn wel vroeger gedateerde voorraad- of artikelenboeken bewaard, en gezien de betrekkingen tussen de filialen geven deze ook een indruk van het Leidse assortiment.

Aanvankelijk leverde V&D artikelen die voorzagen in de primaire behoeften van de klanten om zich te kleden en hun woning met het meest noodzakelijke meubilair in te richten. Het assortiment ten tijde van de oprichting bestond derhalve uit manufacturen, stoffen, bedden, matrassen, wiegen en dekens. Uitbreiding hiervan kwam met de verkoop van confectie, modeaccessoires, meubelen, serviesgoed en zogenaamde luxe-artikelen na 1918. Textiel en meubelen zijn echter altijd de twee belangrijkste produktgroepen gebleven. Alvorens specifieker in te gaan op enkele meubelen als voorbeelden

van de smaak en wooncultuur van de klantenkring, wordt eerst een globale indruk van het assortiment gegeven.

De vroegste bewaarde reclamefolders van V&D-vestigingen met aanbiedingen uit het assortiment dateren van 1905,³⁹ maar pas na 1918 verschijnen folders frequenter. Ze werden uitgegeven voor een aantal min of meer vaststaande verkoopacties. Een belangrijke actie was die van de “witte weken” in februari, die de klanten aanspoorde het oude huishoudtextiel en linnengoed weer aan te vullen voor het begin van het voorjaar. Etalages werden aan de witte week-actie aangepast, maar vooral de lichthoven en interieurs van de winkels werden voor deze actie uitbundig versierd. Het winkelpersoneel bouwde decors op uit zakdoeken en andere doeken van witte textiel, vastgezet op een skelet of geregen aan draden. Een geliefde decoratie was een oosters geïnspireerd interieur, maar ook creëerde men reusachtige dieren of gebouwen die centraal in de winkel werden geplaatst. Dan waren er de acties van serie- of eenheidsprijzen, met aanbiedingen in vaste prijsklassen. Deze lijken te zijn opgezet om te concurreren met de HEMA, die als Hollandse Eenheidsprijzen Maatschappij zijn assortiment uitsluitend verdeelde in prijsklassen van f 0,25, f 0,50, f 0,75 en f 1,-.⁴⁰ Het is opvallend dat V&D na de oprichting van de HEMA in 1926 veel vaker serie- of eenheidsprijzenacties hield. Andere reclame-acties waren de zogenaamde 3+1 actie: vier artikelen voor de prijs van drie, of de 100 uren verkoop, waarbij gedurende 100 openingsuren van de winkel de prijzen steeds lager werden. En tenslotte waren er de belangrijke balansopruiming in januari, de zomeruitverkoop in juli en de door het hele jaar verspreid gehouden huishoudaanbiedingen.

Het eerste algemene reclametijschrift van V&D dat over een langere, aaneengesloten periode een indruk van het assortiment geeft, verscheen in 1927. Het heette *De Practische Huisvrouw*, en werd maandelijks gratis huis aan huis bezorgd (afb. 7). De inhoud van het blad deed de naam eer aan. Behalve vele aanbiedingen, waren verschillende rubrieken opgenomen die tips voor de huishouding gaven. Zo gaf het oktobernummer van 1927 onder de kop “mijn werk in november” een lijst taken die de huisvrouw te doen stond, en die een aardige indruk van haar beslommeringen geven, onder andere:

“Ramen en deuren van gewatteerde latjes laten voorzien om tocht tegen te gaan.

De inmaakflesschen nazien of ze alle goed gesloten zijn.

Den voorraad appels en peren nazien, dat er geen kunnen bederven.

Slobkousen, polswarmers en voetwarmers voor in bed haken of breien.

De surprises voor Sinterklaas bedenken en klaarmaken.

De wintergarderobe van het vorigjaar nazien, of er nog iets valt te verstellen.”

Bovendien bevatte elke aflevering van het blad een feuilleton, een handwerk-bladzijde en een rubriek met opvoedingskwesaties. Om op de hoogte te blijven van de nieuwste mode kon de huisvrouw eveneens korte beschouwingen lezen over de Parijse mode van het betreffende seizoen, die natuurlijk bij V&D verkrijgbaar was. Van V&D Leiden is *De Practische Huisvrouw* tot 1933 bewaard. Vooral de reclamefolders en vele afleveringen van *De Practische Huisvrouw* geven een levendige indruk van de materiële woon- en leefcultuur van de V&D-klant.

Tot 1913 bestond het assortiment hoofdzakelijk uit textiel en meubelen, met de grootste plaats voor textiel. “Aanvankelijk werden textielprodukten onder-

Afb. 7. Voorpagina van *De Practische Huisvrouw* van april 1932.
Coll. V&D.

verdeeld in manufactures, mantels en stoffen. Stof werd als stukgoed, dat wil zeggen per el, verkocht. Er was een grote keuze aan stoffen, zowel voor kleding als voor het interieur, en de soortnamen wijzen erop dat de sortering naar kwaliteit voor de klanten vanzelfsprekend was. De huisvrouw moet in de eerste decennia van deze eeuw zeer veel stof verwerkt hebben, elk jaar weer, voor haar huishouden, kleding en werkkleding. Grote hoeveelheden bombazijn voor voering en werkkleding, katoen of wol met ingeweven patronen als blokjes (vierkanten) en oogjes (ruiten) voor luiers, Engels leer voor werkkleding, jeans voor damespantolons, madapolam voor dameshemden en tijk voor kussens, werden in drukwerkreclame en balansboeken vermeld. Het betrof veelal katoenen weefsels. Mantels verkocht men kant en klaar gemaakt, in vele modellen en kwaliteiten en voor alle seizoenen, zoals pale-tots, korte manteltjes tot over de heup in verschillende modellen, en (wollen) regenulsters. Waarschijnlijk werden, indien gevraagd, de maten voor de klant door naaisters passend gemaakt. Andere kleding, de zogenaamde “gemaakte goederen”, die in het kleine naaiatelier boven de winkel werden vervaardigd, betrof rokken, pantolons en boezelaars. Daarnaast bevatte het assortiment de zogenaamde tricotgoederen, waaronder men gebreide textiel verstond zoals ondergoed, en ander huishoudtextiel als dekens en tafelkleden. De kledingaccessoires omvatten vooral dassen en handschoenen. Een bijzonder artikel was het damescorset. V&D adverteerde met het merk “Twilfit”, een afkorting van de geruststellende woorden “it will fit”. Vloerbedekking viel eveneens onder de textielgoederen en was in verschillende kwaliteiten verkrijgbaar. Karpetten en tapijten van onder andere koehaar, Axminster, Wilton, tapestry, lopers en matten van jute of rijst- (“Japan”) matten, en ook zeil hoorden tot de gebruikelijke vloerbedekking in het eerste decennium van onze eeuw en bleven dit, met uitzondering van koehaartapijt, tot 1940.⁴¹

Het assortiment textiel breidde spoedig uit met “wolgoed”, zoals jaegerondergoed, hoeden, kousen en sokken. Confectie werd naast de gemaakte goederen omstreeks 1908 een aparte afdeling en in 1913 onderscheide men reeds dames-, kinder-, heren- en jongensconfectie. Met de verkoop van linoleums en geknoopte smyrna en andere wollen tapijten in Perzische dessins, werd de keuze in vloerbedekking groter. Tevens werd het assortiment voor de woninginrichting met meubelen aangevuld. In 1907 kon de klant bij V&D al terecht voor kasten, ledikanten van hout en ijzer, stoelen en tafels, spiegels, ruststoelen, wastafels en bijbehorende artikelen als behangselpapier en franje. De eigen behangerij verwerkte bestellingen voor de woningstoffering. De werkzaamheden liepen uiteen van behangen tot het maken van gordijnen met garnituren van roeden en ringen. In een beddenmakerij kon men bedden en matrassen laten repareren en opnieuw vullen.

Voor na 1918 werd het assortiment constanter en breder.“ In folders werden meer modieuze en luxe-artikelen aangeboden: de nouveautés, waaronder vielen nieuwe mode-accessoires als ceintuurs, handschoenen, kanten en sjaals, en de reisbenodigheden als koffers en tassen, toiletartikelen, paraplu's, vulpotloden en portemonnaies. Glas en aardewerk deden hun intrede als losse aanbiedingen, maar in de jaren '20 gingen deze artikelen deel uitmaken van een permanente, omvangrijke huishoudafdeling, waarbinnen ook schoonmaakartikelen in aantal en variatie toenamen. Speelgoed werd omstreeks 1920 alleen nog maar in de zomermaanden en rond Sinterklaas verkocht, maar enige jaren later waren er al kleine vaste afdelingen die in juli en december werden uitgebreid. Vanaf midden jaren '20 was er elk jaar in december een tijdelijke afdeling met kerstartikelen en vanaf begin jaren '30 gingen levensmiddelen onderdeel van het assortiment uitmaken. Ook aanbiedingen van sportkleding, vooral tennis, en kampeerartikelen van het eigen V&D-merk kwamen vanaf 1925 regelmatig in de folders voor.

In 1927 had het Leidse warenhuis al veel afdelingen; een openingsfolder na de verbouwing in 1929 vermeldt een totaal van 38. Op de parterre Maarsmansteeg hoek Aalmarkt vond men de modeaccessoires voor dames en heren en stoffen voor japonnen en huishoudtextiel. Op de eerste etage vervolgens de bontafdeling, corsetten, dameshoeden, japonnen en kinderjurkjes. Het winkeldeel met de ingang aan de Breestaat was geheel bestemd voor de woninginrichting. Op de parterre bevonden zich gordijnstoffen en behangsels, op de eerste etage tapijten en op de tweede etage meubelen voor salon, huiskamer en slaapkamer. Het pand aan de Aalmarkt rechts van de Vischpoort huisvestte afdelingen met bébé-artikelen, kinderledikanten en wiegen, en dekens. Bovendien kon men hier terecht voor bijoux, parfums, toiletartikelen, jeugdboeken en speelgoed.“: Verder had ook V&D Leiden in de zomermaanden tijdelijke afdelingen met kampeer- en sportartikelen ingericht. Tot de service-afdelingen van de zaak hoorden omstreeks 1927 een beddenmakerij, een behangerij, een stoffeerderij en een afdeling verhuizingen.

In de loop der jaren reflecteerde het uitbreidende assortiment tevens de veranderende klantenkring: richtte men zich bij de vestiging van het bedrijf vooral op de arbeidersklasse, met de verkoop van sport- en kampeerartikelen en zelfs bont mag worden gesteld dat inmiddels de meeste klanten tot de middenklasse hoorden.

*Meubelen en interieuraccessoires: een smaakverkenning*⁴⁴

De toename van de variatie in het assortiment, vooral bij de afdelingen

woninginrichting en huishoud- en luxe-artikelen, maakt het interessant na te gaan welke meubelen V&D aan zijn klanten aanbood om een indruk te krijgen van hun wooncultuur. Door de winkelvorm verlaagde het warenhuis voor velen de drempel voor de aanschaf van nieuwe artikelen voor de woning. V&D Leiden richtte hiertoe modelkamers in op de tweede etage van het oude gebouw, en aan de Aalmarkt op de derde etage van het nieuwe gebouw. De toegang tot de modelkamers was vrij – dit werd in de folders benadrukt. Bovendien gaf de meubelafdeling gratis advies en begrotingen voor de inrichting van een woning. In de nieuwe modelkamers stonden, gescheiden door lage wandjes, verschillende soorten stijlmeubelen in woonsituatie opgesteld, “zoo verzorgd van kleur, karakter, sfeer en . . . prijs, dat de bezoeker onwillekeurig zucht: ‘zoo zou ik willen wonen’ ”.⁴⁵ Tussen de modelkamers en de tearoom lag in het nieuwe warenhuis ook een kunstsalon.“ Waarschijnlijk werden hier luxe artikelen, schilderijen en etsen voor de decoratie van de woning sfeervol gepresenteerd. Op de vierde verdieping bevond zich nog een showroom voor speciale tentoonstellingen van onder andere tuinmeubelen.

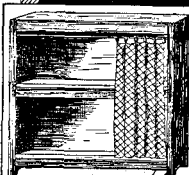
V&D voegde weliswaar steeds nieuwe artikelen aan het assortiment van de woninginrichting en -accessoires toe, maar een aantal veelgevraagde meubelmodellen was jarenlang achtereen verkrijgbaar. De meubelen onderscheidde men in salon-, huiskamer-, eetkamer- en slaapkamermeubelen. Gedurende de zomermaanden kwamen daar de serre- en tuinmeubelen in de aanbiedingen bij.

De vaste kern van salonmeubelen ging in de vormgeving terug op Nederlandse en Engelse meubelstijlen uit de late gotiek, de 17de en het begin van de 18de eeuw: het massief eiken, het eiken old finish, het gotisch eiken, het Jacobean, het Oudhollands en het Queen Anne.“ Dergelijke stijltermen werden allereerst vanwege hun gevoelswaarde gebruikt: ze zijn nostalgische verwijzingen naar een ver verleden, toen de modieuze meubelstijlen in de Nederlanden nog geen sterke invloed van Frankrijk ondergingen. Eiken old finish, Jacobean en Oudhollands beantwoordden aan algemeen gewaardeerde kwaliteiten als oud, degelijk, uit massief en goed materiaal (eikehout) vervaardigd en verwezen naar het voorkomen van laat-gotische en 17de-eeuwse renaissancemeubelen. De vormgeving had hoogstens enkele algemene kenmerken van meubelen uit de betreffende periode. Soms ook werden de termen Jacobean en Oudhollands voor hetzelfde meubel gebruikt. Het zogenaamde Jacobean meubel bij V&D was doorgaans een rechte, open armstoel met licht gebogen leuningen, gestoffeerde of gevlochten rug en zitting en met smalle sporten en poten (afb. 8). Het Oudhollands had enkele kenmerken van Noord- en Zuidnederlandse meubelen uit het midden

DENKT GUAAN? S: NICOLAAS? VLUG NAAR V&D

MEUBELN

*een blijvend
geschenk!*

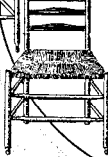

Eiken Wandkast, met gordijnje, extra voor-
deeh. 6,90
Postorder No. 514.

Moderne Dames Fau-
teuil, gepolit. en 14,75
geheel verend. ...
Postorder No. 515.

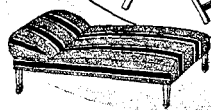
Oud Holland-
sche Roestafel
bladmaat 50xM.
diameter 7,00
Postorder
No. 516

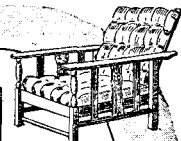
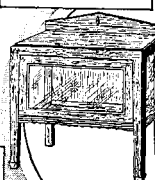
Oud Holl. Fau-
teuil, solide 6,50
uitvoering ..
Postorder No. 517.

Oud Holl. Stool,
met haken 4,50
zitting.....
Postorder No. 518.

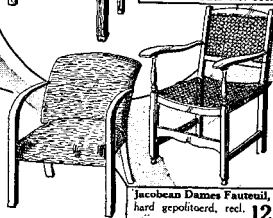
Divan, met land-
huistof bekl. 9,90
reclame prijs.
Postorder No. 519.

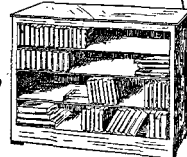
Eiken Moderna Thee-
meubel, volgens 9,90
teekening
Postorder No. 512.

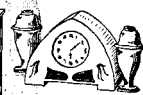
Roekfauteuil, massief eiken
met damast kussens. 9,90
compleet
Postorder No. 513.

Jacobean Dames Fauteuil, glas-
hard gepolitoerd, recl. 12,50
prijs
Postorder No. 520.

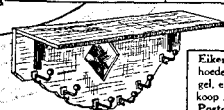

Eiken Boekenkast, afmetin-
gen 115 x 100 x 27 19,75
Postorder No. 522.

Gebraad Koperen
Klokstel, prima 7,40
uurwerk
Postorder No. 521.

Staaende Werkzaak, mas-
sief eiken met mo-
derne cretonne tuk. 1,70
Postorder No. 523.

Eiken Kapstok, met
hoedenplank en spie-
gel, extra goed. 7,90
koop
Postorder No. 524.

VROOM EN DREESMANN — LEIDEN

Afb. 8. Sinterklaasadvertenties in De Practische Huisvrouw van december 1931. Coll. V&D.

van de 17de eeuw: gedraaide sporten en poten, en biezen zittingen. Complete ameublementen, hoektafeltjes en de jarenlang populaire rookfauteuil werden in het Oudhollands aangeboden: De rookfauteuil met dikke, losse kussens als bekleding lijkt echter vooral een populaire versie van de comfortabele "Morris chair", een meubel uit ca. 1880 dat de naam draagt van de 19de-eeuwse Engelse ambachtskunstenaar William Morris. Queen Anne-stijlmeubelen, met vanaf de zitting karakteristieke, licht naar buiten gebogen poten, waren in de collectie opgenomen voor complete ameublementen met gestoffeerde fauteuils en armstoelen, theemeubels en zogenaamde rijgfauteuils, waarvan de rug met een geregen koord aan het rugraam bevestigd was. Deze meubelen vertonen echter weer nauwelijks overeenkomsten met de stijl die in het eerste decennium van de 18de eeuw in Engeland in de mode was.

Maar salonmeubilair was niet alleen in historische stijlen verkrijgbaar. Ook modern vormgegeven meubelen maakten deel uit van het assortiment. Zo waren bij voorbeeld in de jaren '20 en '30 divans en couches met bijbehorende divankleden en kussens in de nieuwste dessins erg populair, evenals (imitatie) leren clubfauteuils en crapauds van massief eiken, met dikke velours bekleding. Dressoirs, boekenkasten, wandkastjes en spiegels kenmerkten zich door massieve geometrische vormen en volumes, waaruit een verwerking van de Art Deco stijl in een populaire vorm blijkt. Lampekappen van glas, perkament en zijde met een rand franje, waren bij een interieur in deze stijl een onmisbare accessoire. Een omslag van *De Practische Huisvrouw* toont een echtpaar in zo'n modieus interieur.

Het vrij tijdloze en sober vormgegeven meubel, strak, hockig en zonder overbodige versieringen, dat in de ogen van kunstenaars/ontwerpers zou beantwoorden aan de eisen van een "goed" ingericht middenklasse-interieur,⁴⁸ was bij V&D in een anonieme uitvoering naast de stijlmeubelen en moderne meubelen te koop. Het werd alleen aanbevolen voor de huis- of eetkamer; in de salon vond men zwaarder en gestoffeerd meubilair in een moderne of historische stijl passender. Leverbaar in de categorie zakelijke meubelen waren onder andere ameublementen bestaande uit een dressoir, uittrektafel, twee armfauteuils en vier stoelen bekleed met kunstleder, en boekenkasten van eiken en noten. Ook hoorden hiertoe de "M'eener stoelen" van de beroemde firma Thonet, "uiterst solide, gelijmd en geschroefd", één van de allereenvoudigste rechte modellen uit de jaren '20."

Stalen buismeubilair, de vernieuwing in de meubelkunst van midden jaren '20, was als salon- of huiskamermeubel niet bij V&D in de collectie. Daarvoor werd het te kil en ongezellig gevonden. Het werd vanaf eind jaren '20 in *De Practische Huisvrouw* uitsluitend aanbevolen voor de slaapkamer, en V&D leverde bedden, fauteuils, nachtkastjes en tafels opgebouwd uit rondgebogen

stalen buizen. Een en ander naast het massief eiken slaapkamermeubilair dat ook verkrijgbaar was.

Uit een enkel bewaard gebleven orderboek van omstreeks 1937 blijkt dat V&D de stijlmeubelen bestelde bij zeer veel Nederlandse fabrieken door het hele land. Van de fabrieken die ook het sobere meubel voor de middenklasse fabriceerden, is van V&D alleen een bestelling terug te vinden bij “de Gennep Molen” uit Gennep, hoewel het eiken old finish meubelen betreft. Daarnaast is uit een fabrieksorder bekend dat V&D stoelen bestelde naar ontwerpen van P. Klaarhamer, die als voorbeelden golden van de sobere en verantwoord vormgegeven meubelen voor deze doelgroep.”

Op bijzondere accessoires en luxe artikelen in de collectie werd in de weken voor Sint Nicolaas de aandacht gevestigd. Uit Japan geïmporteerd ceramiek en lakwerk werd in 1927 in de folders aangeprezen. Fruitschalen, gemberpotten, theeserviezen en wandborden waren volgens de aanbiedingen geïnspireerd op enkele van de belangrijkste Japanse ceramiekstijlen: het vroeg 17de-eeuws blauw-witte Arita porselein, het laat 17de-eeuws kleurige en rijk gedecoreerde Imari porselein, en het vanaf 1850 voor de export geproduceerde bonte Satsuma aardewerk met onder andere gouddecoratie. In lakwerk uitgevoerd verkocht men lepelkistjes, theebladen, theekistjes en waaiers. Kamerschermen met een modern gedessineerde, katoenen stof of een Japans geïnspireerde bespanning waren verkrijgbaar als accessoire voor de woning. Vanaf hun introductie keerden Japanse serviezen en tafelkleden regelmatig bij de aanbiedingen terug. Maar ook moderne Hollandse ceramiek werd bij V&D Leiden verkocht, aardewerk van bekende producenten uit Gouda en Maastricht bijvoorbeeld. In 1933 was op de huishoudafdeling een expositie van Gouda-aardewerk serviezen en plasticen “in ‘t betere genre” te zien.” Tentoongesteld waren onder andere siervazen met grote decors en boekensteunen in de vorm van dierfiguren van het muvelee aardewerk. Dergelijke accessoires van ceramiek mochten op een modern dressoir in de jaren ‘30 niet ontbreken.

Zo bood het assortiment van de meubelafdeling voor elk wat wils en kon het interieur van de woning tot in detail worden afgerond met passende accessoires en stofferingen, alles verkrijgbaar onder één dak.

Conclusie

Aanvankelijk een bescheiden winkel in manufacturen, eiste het warenhuis van Vroom en Dreesmann Leiden na de bouw van een monumentaal pand wat betreft omvang in het Leidse stadsbeeld zijn plaats overduidelijk op. Niet

alleen het gebouw vertegenwoordigde een nieuwe tijd, de groei van de consumptiemaatschappij, maar ook dat waarvoor het was gebouwd: een steeds groter wordend assortiment aan artikelen. Voorwerpen en meubelstijlen uit de kunstnijverheid werden geleidelijk gemeengoed in de wooncultuur van een grote middenklasse. De nieuwe mens uit het midden van de jaren '30, zoals die wordt opgevoerd in de titel van het artikel, kon kiezen wat hem beviel tegen een aantrekkelijke prijs. Hij kon eigenlijk niet meer om het warenhuis heen!

NOTEN

Gebruikte afkortingen

GAA: Gemeentearchief Amsterdam

GAL: Gemeentearchief Leiden

V&DA: Bedrijfsarchief V&D, Amsterdam

1. Motto glas-in-lood ramen bordes eerste verdieping trappehuis V&D Leiden.
2. A.W.J. Camijn, *Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland, 1814-1914* (Utrecht 1987) 19-25, 27-30, 35-38. Voor soortgelijke ontwikkelingen in Duitsland: S. Gerlach, *Das Warenhaus in Deutschland. Seine Entwicklung bis zum ersten Weltkrieg in historisch-geographischen Sicht* (Stuttgart 1988) 15-20.
3. In de catalogus *Industrie en Vormgeving in Nederland, 1850-1950* (Stedelijk Museum, Amsterdam 1985) worden de productie en vorm van artikelen van kunstnijverheid in relatie tot de industrialisatie in verschillende bedrijfstakken onderzocht en beschreven. Aandacht wordt vooral besteed aan bedrijven en fabrieken die kunstenaars inschakelden bij de ontwikkeling en vormgeving van hun producten.
4. R. Miellct, "Westfaalse ondernemers en de opkomst van het Nederlandse grootwinkelbedrijf tot ca.1920", *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijven techniek*, III (1986) 139-143, 148-153. Latere grootwinkelbedrijven in confectie als C&A, Kreymborg, Lampe, Peek & Cloppenburg, Voss, zijn eveneens door Westfaalse immigranten gesticht. Een andere belangrijke groep detailhandelaren in Nederland had een Duits-Joodse of Frans-Joodse achtergrond, bij voorbeeld Maison de Bonneterie en de Grand Bazar Francais, later Galeries Modernes. In het algemeen speelden Belgen, Duitsers en Engelsen een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Nederlandse nijverheid in de 19de eeuw. Zie Camijn (op. cit. noot 2), 33-34.

5. 1887-1987. 100 Jaar Vroom & Dreesmann. Speciale uitgave *V&D Magazine* samengesteld door J. Kok, R. van der Pauw en A. van Woerkom, 2 (mei 1987) 3-11.
6. Balans *V&D Haarlem manufacturenwinkel 1904-1908* (V&DA)
7. N.A. Hamers, *Samenvatting van de genealogieën der geslachten verbonden met het concern Vroom & Dreesmann* (Nijmegen 1967) 9-12, 114-121.
8. *Notulen aandeelhoudersvergaderingen V&D Leiden, 1905* (V&DA)
9. Miellct (op. cit. noot 4), 135
10. R. Miellct, *Een eeuw Vroom & Dreesmann 1887-1987. Van De Zon naar Vendex International* (ongepubl. 1987) 4-6, 12 (V&DA); Miellct (op. cit. noot 4), 142.
11. Miellct (op. cit. noot 10), 13-14.
12. Camijn (op. cit. noot 2), 97-100.

13. *Leidsch Dagblad* 6/3 en 7/3 1903; *Herinneringen, opgetekend ter gelegenheid van het 50-jarig beslaan V&D Leiden* (V&DA)
14. Magazijn "De Magneet" aan de Haarlemmerstraat opende op zaterdag 31 januari om 19.30 uur zijn deuren, en Gerner & Co., een firma in galanterieën en glaswerk aan de Aalmarkt en de Madrmansteeg, begon een opruimingsverkoop om 19.00 uur. *Leidsch Dagblad* 17/1, 31/1 en 9/2/1903.
15. Het GAA bezit een collectie folders en catalogi van dergelijke winkels waaruit de veelheid aan namen en soorten winkels blijkt, b.v. Magazijn "Dc Beurs", Au Bon Génie, De Bazar, Magazijn "De Amstel", Grand Bazar de la Bourse, Credictinrichting "De Goede Bron", Bazar "Vergeet mij niet". GAA N62.03.003, N67.06.003, N68.02.001-8. Het GAL heeft volgens mededeling geen (geordend) materiaal van deze aard.
16. *Ijdo's adresboek van Leiden en van Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude* (Leiden 1899) 509, 317, 525-526; Id. (1900) 678; Id. (1904) 514, 518, 526-528, 529-530, 538, 549-550. Ter vergelijking van de aantallen: in 1904 stonden 42 handelaren in boter en kaas en 124 handelaren in groente met hun adres vermeld.
17. *Leidsch Dagblad*, onder andere 3/1, 7/1, 10/1, 17/1, 24/1, 6/2, 7/2, 14/2, 27/2, 14/3, 23/3, 24/4, 16/5/1903.
18. *Notulenboek filiaal Leiden* (V&DA)
19. *Herinneringen* (op. cit. noot 13); GAL, PV 3309. Daarnaast liet V&D Leiden ook kleding vervaardigen door thuisnaaisters; foto's filiaal Leiden, (V&DA).
20. V&D kocht dit pand in 1962 en trok de ruimte bij de andere winkelpanden. De gevel werd in 1980 gerestaureerd. Over de geschiedenis van het pand: A.J. Elen, "De restauratie van de gevel van het pand Breestraat 84 'van outs genaamt de Vergulde Druyff doch tegenwoordig bekend als In den Vergulden Turk' ", *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden* p.o., 74 (1982) 86-113, i.h.b. blz. 100, 102-107.
21. *De Practische Huisvrouw* januari 1929 (V&DA).
22. *Herinneringen* (op. cit. noot 13).
23. P. Fenmers, "In memoriam 1. van der Laan", *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland, levens orgaan van de vereniging "Oud-Leiden"*, 35 (1943) 59-62; Granpré Molière, "Architect Jan van der Laan. Studentikoze aartsvader 70 jaar", *De Volkskrant* 4/5/1966; "Architect Jan van der Laan †", *De Leidse Courant* 25/8/1977.
24. Mededeling van de heer C.A.A. Kerckhoff, februari 1991.
25. G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* (Den Haag 1981) 172-177. Voor een uitgebreide beschrijving van traditionalistische architectuur: H. Ibelings, "Het andere modernisme. Traditionalistische architectuur in Nederland 1900-1960", *Archis*, 6 (1988) 36-51.
26. Mededeling van de heer C.A.A. Kerckhoff, februari 1991. Voor De Bijenkorf: *De Bijenkorf's Gravenhage. Ter herinnering aan de opening op 25/3/1926* (Den Haag 1926).
27. Stadsbouwhuis Leiden, dossiers 1.1778-51 1 BV 1394, 1400, 1763. Goedkeuring B&W Leiden 4 juli 1934.
28. *Leidsch Dagblad* 30/9/1936.
29. Het is mij onbekend wie de maker van de reliëfs is.
30. Ibelings (op. cit. noot 25), 36-38, 45-49. Het belastinggebouw van G. Friedhoff aan de Wibautstraat te Amsterdam, door Ibelings als een standaardvoorbeeld en tevens eindpunt van het traditionalisme beschouwd, heeft, hoewel het 20 jaar later gebouwd is, duidelijke stijlovereenkomsten met V&D Leiden; Friedhoff hoorde in zijn studententijd tot een kring van "bezielde medestudenten" rondom Van der Laan, *De Leidse Courant* 25/8/1966.
31. Gegevens ontleend aan een gesprek met de heer E. Lucas, etaleur van V&D Leiden in de jaren '60 en '60, februari 1991. Voor de kerstdagen werd bijvoorbeeld op een platform in de vide een levensgrote kerststal of een scène rondom de geboorte van Christus opgemaakt. Zie ook *Leidsch Dagblad* 30/9/1936.
32. Onder andere in de V&D-warenhuizen te Amersfoort en Haarlem bevinden zich nog trappehuizen met de oorspronkelijke glas-in-

lood ramen die bestaan uit verschillende kleuren glas in geometrische patronen.

33. Mededeling van de heer C.A.A. Kerckhoff, februari 1991. Voor Joep Nicolas zie T. Eliëns, "De Limburgse glasschilderkunst tijdens het interbellum", in C. Hoogveld (red.), *Glas in lood in Nederland 1817-1968* (Den Haag 1989) 142-163, i.h.b. blz. 143, 150, 156-158. De (gesigneerde) ramen van V&D Leiden worden hierin overigens niet vermeld.

34. Motto glas-in-lood ramen, bordes parterre trappehuis V&D Leiden.

35. Stadsbouwhuis Leiden, Dossier BV 1400.

36. *De Practische Huisvrouw* juni 1934 (V&DA).

37. *Leidsch Dagblad* 22/2/1991. Ironisch is het dat noch de gemeente, noch V&D in 1976 met de afbraak van het Van Nelle-pakhuis uit 1925 aan de Aalmarkt, gebouwd door Brinkman en Van der Vlugt, begrip voor het belang van dit gebouw toonde. Zie J.F. Heijbroek, "Het gat in de Aalmarkt", *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden e.o.*, 67 (1984) 104-116.

38. Dit zijn een geïllustreerde prijscourant van V&D Rotterdam uit 1905 en een catalogus voor damesmode uit 1906. Van andere vestigingen zijn pas na 1910 catalogi of prijscouranten bewaard gebleven (V&DA).

39. R. Miellet, *Zestig jaar HEMA* (ongepubl. 1986) 2-3. Dit is een economisch-historische studie, gebaseerd op materiaal uit het bedrijfsarchief van de HEMA in Amsterdam (GAA).

40. Balansboeken filiaal Haarlem, folders 1887-1914 (V&DA).

41. Axminster en Wilton zijn dichte, machinaal gewoven pooltapijten. De namen verwijzen naar 18de-eeuwse Engelse tapijtfabrieken. Voor een precieze beschrijving van de tapijttechnieken M. Simon Thomas, "Geschiedenis", *Industrie en Vormgeving* (op. cit. noot 3), 86-90.

42. Folders 1917-1923 en 1923-1930 (V&DA).

43. *De Practische Huisvrouw* V&D Leiden december 1929, 1931 (V&DA).

44. Zonder nadere verwijzing is de informatie afkomstig uit *De Practische Huisvrouw* V&D Leiden 1927-1933 (V&DA).

4.5. *Filiaal Leiden, openingsfolder 1/1 0/1936* (V&DA)

46. Stadsbouwhuis Leiden, dossier BV 1400 no. 316 blad 5, maart 1934.

47. Het is duidelijk dat dit algemeen populaire meubelstijlen waren, zie bijvoorbeeld H. Martens, M. Teunissen, "Geschiedenis," *Industrie en Vormgeving* (op. cit. noot 3) 250-260, i.h.b. blz. 256.

48. Zie bijvoorbeeld H. Martens, M. Teunissen "Geschiedenis", *Industrie en Vormgeving* (op. cit. noot 3) 254; K. Gaillard, "LOV", *Industrie en Vormgeving* (op. cit. noot 3) 264-267, i.h.b. blz. 266; en G. Vreeburg, "De Gennepers Molen", *Industrie en Vormgeving* (op. cit. noot 3) 279-281.

49. Voor Thonet zie: A. von Vegesack, *Das Thonet Buch* (München 1987)

30. Zie noot 48.

51. Zie M. Benders, "Zuid Holland", *Industrie en Vormgeving* (op. cit. noot 3) 170-173.

Grafsteen van Jan van de Boekhorst en Elizabeth van Alkemade, thans in de Grote of Jeroenskerk.

NOORDWIJK IN DE MIDDELEEUWEN

Een dorp apart

door

Geertruida de Moor

Reeds zeer vroeg in de middeleeuwen nam Noordwijk in de omgeving een uitzonderingspositie in. Dit was toe te schrijven aan verschillende oorzaken, namelijk de geschiedenis, het bestuur en het feit dat het dorp een bedevaartsplaats was, zoals uit het volgende zal blijken.

We zullen eerst het bestuur van Noordwijk behandelen en vervolgens de historische gebeurtenissen. Daarbij zullen de *“Enquete”* van 1494 en de bede van 1496, de *“Informacie”* van 1514, de dorpsbede van 1536, de tiende penningheffingen van 1543 en 1553 ter sprake komen. Tenslotte wordt aandacht geschonken aan Sint-Jeroen en de aan hem gewijde kerk, het begijnhof en het Sinte-Barbara-en-Catharinaklooster.’

Het bestuur van Noordwijk in de middeleeuwen

Reeds in 1231 was Noordwijkerhout van Noordwijk afgesplitst. Het eerste dorp werd toen door Willem van Northeke bestuurd; het tweede door zijn broer Gerard.’ Na Gerard kwam Albrecht van Velsen in het bezit van Noordwijk. Zijn zoon, Gerard 1 van Velsen, verloor in 1296 al zijn goed, daar hij tot de moordenaars van Floris V behoord had. Deze goederen kwamen aan de graaf van Holland terug en gingen nu, los van Kennemerland, het baljuwschap Wijk vormen, waartoe behalve Noordwijk Wijk aan Zee en Beverwijk hoorden.’

Het gewest Holland was namelijk verdeeld in baljuwschappen en die weer in ambachten. De baljuw, belast met de rechtspraak, werd meestal door de landsheer aangesteld. De ambachten heetten ook wel parochies of kerspelen, doordat de kerkelijke en wereldlijke territoria meestal samenvielen. Aan het bestuur van beide en bovendien aan de rechtspraak van het wereldlijke gezag namen de inwoners van het dorp of uit hen gekozen vertegenwoordigers deel.

De parochie stond onder leiding van de pastoor en onder toezicht van de bisschop. In de wereld berustte de ordehandhaving bij de schout. Hij kreeg als inkomsten een deel van de boetegelden. In Noordwijk bedroegen deze

1/3 van de boetes, die de baljuw oplegde.' De schout was ook verplicht herberg te houden, zodat reizigers niets te kort kwamen. Dit deed in 1496 schout Bouwen, bastaard van Treslong misschien, want hij werd in de belasting aangeslagen voor het brouwen van 102 vaten bier. Het kan ook zijn dat schout Bouwen alleen maar een herberg hield en geen overnachtingsgelegenheid exploiteerde. In dorpen en kleine steden werden bij belangrijke beslissingen de ingezetenen, dat wil zeggen alle gegoeden, opgeroepen. Op het platteland bleef deze democratische wijze van besluitvorming veel langer bestaan dan in de grote steden.⁵

In de middeleeuwen was de overheid zeer terughoudend. Dit blijkt bij voorbeeld uit de slechts één tot twee schelling per jaar, nauwelijks een dagloon van een ongeschoolde, die de dorpsoverheid aan papier en inkt besteedde. Er was in de middeleeuwen ook geen "dorpshuis" in Noordwijk. De weinige keren dat de dorpsoverheid bijeenkwam, deed men dat bij één van de leden thuis of in de beste herberg van het dorp. In de zestiende eeuw kwam het dorpsbestuur bijeen in "De Zwaan", in de tegenwoordige Voorstraat. Met openbare werken hield het dorpsbestuur zich meestal niet bezig, behalve dat het lantaarnopstekers voor de verlichting aanstelde en putten liet slaan. In 1540 betaalde Noordwijk mee om de watering bij Warmond 977 roe (ongeveer 13.500 m²) uit te diepen, terwijl in 1544 180 pond neergeteeld werd om een brug te laten slaan. In de winter van 1545 werd er op kosten van de dorpsoverheid sneeuw geruimd. Bij de leiding van het dorp berustte ook het toezicht op maten en gewichten. De bestuurders, die voor hun werk niet betaald werden, hadden een dorpsbode en iemand voor het schrijfwerk als part-timekrachten op de loonlijst. In 1536 begon in Noordwijk de sociomedische zorg, want toen werd er van dorpswege een vroedvrouw aangesteld.⁶ Vanaf 1545 verleende het dorp subsidie aan de rederijderskamer "De *Leliken* onder den Doornen",⁷ hetgeen dus zorg voor de cultuur betekende.

De geschiedenis van het dorp Noordwijk tot het eind van de vijftiende eeuw

Noordwijk bestond reeds vóór ± 860.⁸ Graaf Willem III (1304-1337) beleende in 1308 zijn broer Jan van Henegouwen, heer van Beaumont, met de ambachtsheerlijkheid Noordwijk." Jan bezocht het dorp, zover we weten, in 1317 en in 1345. In 1322 blijkt dat hij er een stenen huis bezat." Toen hij op 11 maart 1356 was overleden, kwam Noordwijk op 11 maart 1358 officieel aan zijn kleinzoon Jan van Blois. Deze bestuurde ook Gouda en Schoonhoven."

Toen hij in 1380, zonder wettige kinderen, overleed, werd hij opgevolgd door zijn broer Guide, die eveneens zonder wettige erfgenaam bleef, doordat

Voorstelling van St. Jeroen, als priester met valk en zwaard. Schilderij Jan van Scorel.

zijn zoon vóór zijn dood al overleden was. Daardoor vielen na Guides dood in 1397 deze zogenaamde “*Bloise lenen*” weer terug aan de graaf van Holland, toentertijd hertog Albrecht van Beieren.”

Ter gelegenheid van deze machtswisseling probeerde een aantal Noordwijkers van de nieuwe heer in 1398 stadsrecht te verkrijgen, wat hun gelukte. Maar door de protesten van de adellijke inwoners van Noordwijk, die vreesden voor de aantasting van hun privileges, werd dit stadsrecht reeds in het jaar daarna ingetrokken.”

Toch bleef men er zich terdege van bewust dat Noordwijk niet zomaar een dorp was, want tot aan het eind van de vijftiende eeuw werd Noordwijk door de grafelijkheid weliswaar soms als dorp, maar andere keren als stad ter dagvaart opgeroepen, zowel tijdens het bestuur van Filips de Goede (1433-1467) als tijdens dat van zijn zoon Karel de Stoute (1467-1477) en diens schoonzoon Maximiliaan (1478-1494).¹⁴

De hoge bijdragen aan de bedes, die door de graaf van Holland van Noordwijk geëist werden, spreken in deze ook duidelijke taal.”

Noordwijk en het conflict tussen Jacoba van Beieren en Filips van Bourgondië

In het conflict tussen Jacoba van Beieren en haar neef Filips van Bourgondië,

die het bestuur over Holland en Zeeland aan zich wilde trekken, bleef Noordwijk neutraal. Margaretha van Bourgondië stond aan de kant van haar dochter Jacoba en we kunnen wel zeggen dat de Noordwijkers meer op hadden met de wettige landsvrouw dan met de indringer Filips van Bourgondië. De inwoners van Noordwijk waren al eerder, in 1423, bepaald niet vlot geweest met het betalen van belasting aan Jacoba van Beierens oom, Jan van Beieren” en in 1427 werden zij, met de vertegenwoordigers van een paar andere dorpen, door de hertog in Haarlem ontboden om hun neutraliteit te bewijzen.” Ongetwijfeld hebben veel Noordwijkers, zo niet direct dan toch indirect, onder het conflict geleden, want door de oorlog waren de prijzen erg gestegen.”

In hoeverre de Sint-Jorisschutterij, die in 1410 al vermeld wordt als pachter van Leeuwenhorst, bij de oorlogvoering werd betrokken, weten we niet. Wel weten we dat Noordwijkse kooplieden, samen met inwoners van Leiden, Delft, Amsterdam, Den Haag en Katwijk de Keulse kooplieden Johann en Pieter Vlemynck schade hadden toegebracht als gevolg van de oorlog tegen Jacoba van Beieren.”

In 1431 was in Noordwijk de toestand echter stabiel, want toen kreeg Jan van Heemstede van Filips van Bourgondië toestemming om opstandige inwoners van de heerlijkheid Benthuisen gevangen te zetten in Heemstede en Noordwijk.” In dit laatste dorp bezat Jan een versterkt huis, dat tussen de toenmalige Herestraat en de Heilige Weg lag.”

Toen Jacoba van Beieren in de nacht van 8 op 9 oktober 1436 op het slot Teylingen in Voorhout was overleden, werd haar erfenis in Noordwijk afgewikkeld. Ook dit laatste wijst erop, dat zij Noordwijk niet slechtgezind was:” zo’n boedelscheiding regel je bij voorkeur niet in een vijandig dorp. De hele gang van zaken zal de Noordwijkers extra inkomsten opgeleverd hebben. Bovendien zal meegespeeld hebben dat aan Jacoba (bij de Zoen van Delft in 1428, toen de vrede tussen haar en Filips van Bourgondië getekend werd) was beloofd dat zij na de dood van haar moeder onder andere vrouwe van Noordwijk zou worden.” Door Jacoba’s vroege dood gebeurde dit evenwel niet.

De familie Van Noordwijk (Van de Boekhorst) en de verhouding tot de Bourgondiërs

Volgens Melis Stoke sneuvelde Everhard van Noortich op 22 januari 1168 als leenman van graaf Floris III in de strijd tegen de West-Friezen.” Van een Hugo van Noordwijk, die in 1203 als grafelijk leenman in Kennemerland wordt genoemd, hebben we een document uit de tijd zelf.”

In 1273 verkocht graaf Floris V de hofstede Boekhorst bij Noordwijk als

erfelijk leen aan Boudewijn van Noordwijk, getrouwd met Aleid (dochter van Otto III, bisschop van Utrecht, neef van de graaf). Hieruit is te verklaren dat de leden van de familie Van Noordwijk zich ook Van de Boekhorst gingen noemen. Om hun relatie met de graaf van Holland te benadrukken gingen zij ook diens wapen voeren. Het oudst bekende zegel met dit wapen is van Jan van Noortich, commandeur van de vestiging van de Duitse Orde in Leiden (Pieterskerk), toen hij op 22 februari 1293 zijn zegel hing aan een schenking van zijn moeder.“ Het wapen van de familie Van de Boekhorst ging over op het dorp Noordwijk en werd in 1816 door de Hoge Raad van Adel in ‘s-Gravenhage bevestigd.” Leden van de familie Van de Boekhorst kwamen soms in conflict met hertog Albrecht van Beieren. Jan Jansz. van de Boekhorst verzoende zich op 17 februari 1380 met hem als één van *“die van Haarlem welken misdaen hebben”*. Zij waren betrokken geweest bij de doodslag op Dirk Jansz. van den Berghe.“ In 1393 had Jan van de Boekhorst senior opnieuw problemen met hertog Albrecht. Hem en zijn zoon Jan junior werd namelijk bevolen zich *“op lijf en goed”* in gijzeling in Medemblik te begeven wegens het stelen en slaan van de windhonden van hertog Albrecht en het knevelen van zijn knechten.“ Op 9 mei 1387 waren de goederen van Jan seniors neef, Willem van de Boekhorst, baljuw van Rijnland, wegens diefstal in beslag genomen.“

In 1427 kreeg Jan van de Boekhorst junior de hoge heerlijkheid Noordwijkerhout van de hertog van Bourgondië in leen. Dit wijst erop dat Jan op dat ogenblik geen conflict meer met hem had. Leden van de familie Van de Boekhorst hadden met Margaretha en haar dochter Jacoba, nadat in 1428 met de *“Zoen van Delft”* de vrede was getekend, een goede verhouding. In 1429 beleende Margaretha de reeds genoemde Vrank van de Boekhorst met een hofstede in het dorp Noordwijk. Bovendien gaf zij hem in 1430 de heerlijkheid Offem in leen en verpachtte zij hem een molen in Noordwijk.“

Vrank van Borselen, heer van Zuilen, de echtgenoot van Jacoba van Beieren, gaf in 1431 aan Floris van de Boekhorst, de neef van Vrank van de Boekhorst, de inkomsten uit de hofstede in Noordwijk in leen.“

In 1439 beleende Margaretha van Bourgondië Jan van de Boekhorst *“om gedane en nog te verlenen diensten”* met de ambachtsheerlijkheid Noordwijk. Filips van Bourgondië vocht deze belening aan, omdat volgens hem Margaretha daarmee haar bevoegdheid te buiten was gegaan. Filips won, want in hetzelfde jaar nog beleende hij zelf Jan van de Boekhorst met Noordwijk. Jan overleed op 10 februari 1450 en werd begraven in het klooster Leeuwenhorst, waar zijn dochter Agnes was ingetreden. Op 31 oktober 1479 werd zijn tweede vrouw, Elizabeth van Alkemade, daar ook bijgezet. Na de Reformatie werd de zerk overgebracht naar de kerk in Noordwijk.

Jans zoon, Jan van Noortich tot Noortigerhout, was een aanhanger van hertog Filips van Bourgondië. Toen die in 1451/52 de stad Gent, die zich niet naar hem wilde schikken, gewapenderhand onderwierp, kreeg hij hierbij steun van onder andere Jan van Noortich. Als beloning voor de financiële offers en de betoonde trouw aan de hertog bekrachtigde deze in 1456 Jans opvolging in de heerlijkheden Noordwijk en Noordwijkerhout.

Jan stierf in 1502 kinderloos en hoewel hij het in zijn testament had bepaald, werd hij niet in de door hem in de Noordwijkse kerk gestichte Heilig-Kruiskapel begraven. Daarna gingen de heerlijkheden Noordwijk en Noordwijkerhout via de familie Van Woerden/Van Vliet over op het geslacht Van der Does.

Behalve Jan van Noortich tot Noortigerhout, de laatste uit de familie Van de Boekhorst die ambachtsheer van het dorp was, werd ook het middeleeuwse Noordwijk ten grave gedragen.

Gezicht op Noordwijk-Binnen. Tekening A. van Buchel 1620. Foto Universiteitsbibliotheek Utrecht.

De crisisperiode na de dood van Karel de Stoute in 1477, de "Enquete" van 1494 en de bede van 1496

Na de dood van Karel de Stoute in 1477 brak er voor Holland in het algemeen en voor Noordwijk in het bijzonder een slechte tijd aan. De prijzen liepen op, er brak oorlog uit tussen keizer Maximiliaan van Oostenrijk, die Karels dochter Maria had getrouwd, en de Franse koning Lodewijk XI, die ook op de bruidsschat uit was geweest. De omvang van de vissersvloot liep door de strijd met de Fransen terug tot twee buizen voor de haringvangst en vier andere grotere schepen; van de kleine schepen waren er vier verloren gegaan en waren er nog veertien over. Lodewijk XI liet de havens blokkeren om zodoende de haringprijzen op te drijven.³³ Hierdoor kwamen met name de inwoners van Noordwijkerhout zonder inkomsten te zitten. Evenals overal elders had men te lijden van koude winters en natte zomers, die ook invloed hadden op de prijzen.“ Hier kwam nog bij dat rondom Leiden door het opnieuw uitbreken van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, burgeroorlog woedde,“ waardoor men daar ook van rondzwervend krijgsvolk te lijden had. In 1491-1492 kwamen de Kennemers onder de naam Kaas-en-Broodvolk in opstand tegen het centrale gezag in Brussel. Noordwijk koos de kant van de rebellen.“ Hendrik, Jacob en Willem van de Boekhorst, verwanten van de ambachtsheer, sloten zich bovendien aan bij de Hoekse opstandelingen, die onder leiding stonden van Frans van Brederode.“ Toen de opstand was bedwongen, moest het dorp een boete van ruim 67 pond aan de stadhouder van Maximiliaan van Oostenrijk in Den Haag betalen. En tenslotte moest er voor de Noordwijkers die door de Fransen en de Hoeken gevangen genomen waren, een losgeld van 8.000 pond worden opgebracht.

Toen in 1494 de toestand weer gestabiliseerd was, werd er op last van de overheid een onderzoek ingesteld naar de economische toestand in Holland en West-Friesland, de zogenaamde *“Enquete”*.³⁸ Daartoe moesten de 144 Noordwijkse weerbare mannen, namelijk zij die tussen de 20 en 60 jaar oud waren, naar Leiden komen om een eed van trouw aan het landsheerlijke gezag af te leggen. Deze 144 Noordwijkers, die in staat waren om wapens te dragen, vormden een veel uitgebreider gezelschap dan de 53 leden die de Sint-Jorisschutterij in 1477 had geteld,“ maar daarvan waren slechts de voor-aanstaande inwoners van het dorp lid. Sinds de dood van Karel de Stoute in 1477 was het inwonertal van Noordwijk door de slechte tijdenjuist behoorlijk teruggelopen, mede doordat, volgens de verklaringen van de dorpsleiding tegenover de afgevaardigden van de overheid, een groot deel van de rijke inwoners uitgeweken was naar de steden, waar de belastingen lager waren. Waren er in 1477 in Noordwijk 370 haardsteden – in 1494 waren er nog

maar 290 huizen, waarvan er 60 niet bewoond waren. Aan de bede die in 1494 betaald moest worden droegen 275 personen bij. Adel en geestelijkheid betaalden in deze tijd geen belasting. Armlastigen betaalden natuurlijk ook niet. Het blijkt dat er slechts een paar welgestelden in Noordwijk woonden, die veel betaalden en dat het resterende bedrag door kleine bijdragen van velen werd opgebracht. Men werd onder meer aangeslagen voor het bezit van vee en uit de bedragen kunnen we afleiden dat er in Noordwijk in 1494 meer koeien dan gezinshoofden waren.

Wanneer we de leden van de geestelijkheid en de adel, bedeplichtigen en armen in 1494 in totaal stellen op 350 en aannemen dat er achter deze mensen gemiddeld $3\frac{1}{2}$ gezinsleden stonden,“ dan had Noordwijk in 1494 ongeveer 1.500 inwoners. Dit was aanmerkelijk méér dan in veel toenmalige steden in de Nederlanden. Noordwijk stond voor wat betreft het inwonertal ongeveer op één lijn met steden als Beverwijk, Brielle, Heusden, Naarden, Oudewater, Tiel, Vianen, Wijk-bij-Duurstede, Woerden en Zaltbommel.⁴¹

In 1496 moest er door Noordwijk opnieuw een bede betaald worden. Deze keer door 262 mensen. Maar nu werden de twintig paupers, waaronder vier alleenstaande vrouwen en vier weduwen, met name genoemd. In 1496 was de bevolking ten opzichte van het jaar ervóór waarschijnlijk iets afgenomen.

Daar de inwoners van Noordwijk en Noordwijk aan Zee ook voor het brouwen van bier werden aangeslagen, zijn we vrij nauwkeurig op de hoogte van de consumptie van deze drank door de inwoners. Het valt op dat de inwoners van het laatste dorp veel meer bier brouwden dan degenen die in Noordwijk Binnen woonden. Dit ondanks het feit dat in 1490 Maximiliaan van Oostenrijk als regent voor Filips de Schone het privilege had verleend dat weliswaar voor ingevoerd bier per vat 10 groten Vlaams of 80 denieren moest worden betaald, maar dat het bier dat tijdens de haringvangst werd gedronken, onbelast bleef.- Hierdoor kunnen we aannemen dat het bierverbruik in Noordwijk aan Zee nog groter was.

De “Informacie” van 1514

In 1514 vond er weer een onderzoek plaats naar de kredietwaardigheid van de inwoners van Holland, dat de naam “*Informacie*” kreeg. Bij deze “*Informacie*” was het aantal haardsteden in Noordwijk gestegen tot 310, waarvan er 16 door priesters en edelen, die niet belastingplichtig waren, en 63 door armen, die niet konden betalen, waren bewoond. Het fiscale draagvlak van het dorp bestond dus uit 231 gezinnen (vergelijk de 275 in 1494). De oppervlakte van het dorp bedroeg 1.025 hectare. Volgens de opgave van kapelaan Simon van Haarlem, die, naar hij in 1514 verklaarde, al twintig jaar in Noordwijk stond,

had in 1504 het aantal communicanten (personen boven een zekere leeftijd die tot het ontvangen van de heilige communie waren toegelaten) méér dan 1.000 bedragen, maar gedurende de laatste vier tot vijf jaar waren er 400 overleden.¹³ Misschien was dat ten gevolge van hongersnood, maar het is ook mogelijk dat er veel slachtoffers te betreuren waren van de pestepidemie in 1510. Desondanks kunnen we zeggen, als we naar het aantal haardsteden kijken, dat de bevolking van Noordwijk toch enigszins was gegroeid tot ongeveer 1.600 mensen.

De tiende penning van 1543 en van 1553

In 1543 moesten de Noordwijkers bijdragen aan de tiende penning. Deze belasting van 10% werd geheven op de huur- of pachtwaarde of betaalde pacht van huizen en grond.

We tellen in 1543 in totaal 264 mensen die bijdroegen. Waarschijnlijk werd er nu een ander criterium van betaling gehanteerd dan bij de dorpsbede van 1536, want toen hadden maar 168 gezinshoofden bijgedragen aan de “*ommeslagh*” die de dorpelingen op tafel moesten leggen. Het lijkt immers nietwaarschijnlijk dat in zeven jaar, zonder aanwijsbare oorzaak, de bevolking van Noordwijk zozeer zou zijn afgenomen. Waarschijnlijk moesten ook bewoners van andere dorpen, die in Noordwijk grond bezaten, aan de tiende penning betalen. Van de Noordwijkse gezinshoofden waren er vijf, waaronder twee weduwen, die geen eigen huis bewoonden. We weten weliswaar niet hoeveel paupers er waren, maar we kunnen wel zeggen dat de bevolking in vergelijking met 1494 en 1495 kleiner was geworden, want onder die 264 ressorteerden deze keer ook leden van de geestelijke stand.

Er waren na 1514 slechte tijden aangebroken, veroorzaakt door de oorlog tussen de Habsburgers en de Franse koningen, die steun kregen van Karel van Gelre. Al in 1512 hadden de Noordwijkse dorpelingen voor zeventien ridders, die in Woerden lagen, ruim 113 pond moeten betalen. Behalve van hoge prijzen en belastingen had het dorp te lijden van landlopers.” Dat de Noordwijkse economie er in 1520 slecht voorstond, kan worden afgeleid uit de omstandigheid dat het dorp, samen met Zwammerdam, Ketel, Graft, Zuid-Schermer en Schagen van Karel V voor een deel belastingvrijstelling kreeg. Maar in 1523 moesten de dorpelingen het niet geringe bedrag van ruim 2.500 pond afdragen en had men last van soldaten die moesten worden afgekocht.

Maarten van Rossum, een aanhanger van de Gelderse partij, richtte in 1328 in Noordwijk schade aan. In 1529 vielen er veel slachtoffers van de zweetziekte, waaronder we een soort griep moeten verstaan.’? De Noordwijk-

kers zullen zeker ook de nadelige gevolgen hebben ondervonden van de plundertocht die de afgezette Deense koning Christiaan 11 in 1531 op het Hollandse platteland hield.

Tussen 1536 en 1538 woedde opnieuw oorlog tussen de Spanjaarden en de Fransen. Ook nu was er gevaar voor de Noordwijkse vissersvloot, die bij Scheveningen lag. Degenen die daar de wacht hielden werden van dorpswege van buskruit en bier voorzien.

In 1544 bedreigde de Franse marine de haringvloot dusdanig, dat de keizer de vissersdorpen een heffing oplegde om de schepen te kunnen beschermen. Noordwijk moest 61 pond 12 schelling 7 denier opbrengen en bovendien een pond voor bier. In 1545 zette men uit angst voor een landing van de Fransen, net als twintig jaar eerder, op de toren een uitkijkpost, die men van een ratel voorzag om daarmee alarm te slaan. De koster van de kerk, die het contact met de wachters moest onderhouden en mede toezicht gehouden had, kreeg als vergoeding een paar schoenen. Om zwervend krijgsvolk onder dak te brengen beschikte men in deze jaren in Noordwijk zelfs over een "sleep-in". In 1546 vonden met afgevaardigden uit Noordwijk in Den Haag besprekingen plaats om de haringvloot veilig te stellen, die tot gevolg hadden dat het jaar erna een oorlogsschip hiertoe werd uitgerust, waarop men bij nacht onder het genot van bier waakte.

Eén van de gevolgen van de oorlog tegen Frankrijk was, dat rond 1530-1540 een aantal rederijen, uit angst voor de Franse vloot, zich van de zuidelijke kust van de Noordzee naar Enkhuizen verplaatste.¹⁷ Dit was erg nadelig voor de werkgelegenheid in Noordwijk aan Zee, waar ook mensen werkten in toeleveringsbedrijven voor de visserij, zoals scheepsbouw en -reparatie, nettenboeterijen en kuiperijen. Ook na 1540 nam de visserij in Noordwijk aan Zee af. Betaalden in 1546 nog 71 haring- en scholvisser 112 gulden aan de Noordwijkse kerk, in 1564 was dit aantal teruggelopen tot 48, die 25 gulden opbrachten. Het zal waarschijnlijk aan de slechte tijden te wijten zijn geweest dat vier jaar later, in 1568, 38 vissers véél méér, namelijk 110 gulden op tafel moesten leggen.¹⁷

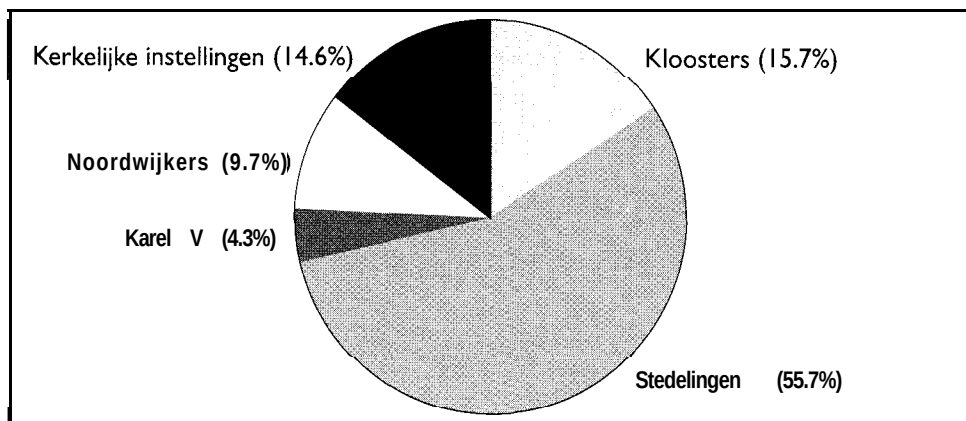
In totaal was er in 1543 1.060 hectare cultuurgrond in Noordwijk. We weten al dat het dorp in 1514 1.025 hectare groot was. Men was er na 1514 dus in geslaagd om ruim 35 hectare te ontginnen.

Toen in 1551 opnieuw de oorlog tussen Frankrijk en de keizer ontbrandde, schafte het dorp brandstof aan om die in geval van nood op de vuurbaak te kunnen ontsteken.

Reeds in 1552 werden de gevolgen van de oorlog in Noordwijk zichtbaar, want het dorp betaalde 65 gulden 6½ stuiver aan Jan Pietersz. Luick (die in

Noordwijk aan Zee woonde) om uit Luik afkomstige ruiters en marketentsters van voedsel te voorzien. Sommigen van de soldaten waren ingekwartierd bij Elizabeth, de vrouw van koopman Maarten uit Noordwijkerhout, die daar 3 gulden 3 stuiver vergoeding voor kreeg. Door een overeenkomst in de herberg “De Zwaan” tussen de ambachtsheer van Noordwijk, Warnaar van der Does, en de hopman van de soldaten, slaagde men erin deze te bewegen via Noordwijkerhout naar Brielle weg te trekken. Reizen naar de bevelhebber van Brielle en naar Den Haag om teruggave van de kosten te verkrijgen waren vergeefs. Voor een ander deel van de militairen, dat bij Klaartje van Poelsant, de vrouw van Herman Woutersz., van voedsel voorzien was, betaalde het dorp 20 gulden. Zij had hun ook kost voor hun tocht naar Zandvoort, Wijk, Egmond en Petten moeten meegeven. De thesaurier van de Noordwijkse rederijderskamer, Lenaart Stoffelsz., die kuiper was¹⁸ en er een boerenbedrijf op na hield, bracht de soldaten en hun tros met een boerenwagen naar die plaatsen. Bovendien werd er door de dorpsoverheid lastgeld geheven op de gevangen haring, wat zijn nadelig effect op de prijs van dit volksvoedsel had.

Nog een van de gevolgen van deze oorlog was, dat in 1553 Noordwijk, net als andere Hollandse steden en dorpen, alweer aan een tiende penning mee moest betalen. Als criterium werd net als in 1543 10% als pacht- en huurwaarde-forfait gehanteerd. Er werd nu aangegeven hoeveel iemand aan pacht en huur betaalde, terwijl de waarde van de eigen grond en huis getaxeerd

Grafiek van de bezitters van pachtgrond in Noordwijk in 1553.

werd. Bovendien vermeldde men waar iemand precies in Noordwijk woonde. De grafiek geeft aan wie er in Noordwijk grond bezaten. Geestelijkheid en adel moesten nu ook betalen en waarschijnlijk werden zelfs ook de paupers aangesproken, al zette dat niet veel zoden aan de dijk. Er waren nu meer mensen die een huurhuis bewoonden. In een paar gevallen woonden er zelfs twee families in één huis. Hieruit kunnen we afleiden dat veel Noordwijkers, gedwongen door de slechte tijden, hun huisje hadden moeten verkopen. Van de 116 Noordwijkers, die in totaal 1.272½ hectare grond bewerkten, waren er maar 81 in het bezit van een eigen huis. Verder woonden er in het dorp nog 97 gezinnen die geen grond in bewerking hadden. In totaal komt dit neer op 213 gezinnen. Vooral als we in aanmerking nemen dat adel, geestelijkheid en paupers nu ook over de brug kwamen, kunnen we zeggen dat de bevolking van Noordwijk weer was afgenomen. Waarschijnlijk vond er ook elders in Holland een uitstoot van mensen op het platteland plaats. Deze mensen trokken deels naar de steden en sloten zich voor een ander deel aan bij zwerversbenden.

Behalve de 1.273 hectare, die de Noordwijkers zelf bebouwden, waren er nog 137 hectare in gebruik bij mensen uit de naburige dorpen. Dat men nu opgaf, dat Noordwijk 1.410 hectare groot was, zal komen doordat men de woeste (duin)grond meetelde en/of misschien de grond ook nauwkeuriger opmat. Op kosten van het Noordwijkse dorpsbestuur werd namelijk door Boen de Landmeter een kaart getekend om precies te weten waar de percelen lagen. Helaas is deze kaart nu niet meer te vinden. Vanaf 1547 was onder toezicht van de houtvester begonnen met de duinaanplant, waartoe in 1548 aan de rentmeester van de “wildernis” (iemand die de zorg had voor de bossen in dit gebied), Gerrit Witte, 48 gulden voor helmplanten betaald werd. Waarschijnlijk was deze “groenvoorziening” in 1.551 nog niet in orde, want toen is aan de koddebeiers bijna 2 pond smeergeld betaald, opdat ze de inspectie ~~wat~~ “lichtelik” zouden houden. In 1554 bezocht de houtvester van Holland, Reinoud 111 van Brederode, op doorreis Noordwijk. Hij werd in de herberg “De Zwaan” door de dorpsbestuurders op het nodige getrakteerd.” In 1562 vond opnieuw een schouw door de houtvester plaats. Er werd toen door Hubrecht Jacobsz. in Langeveld 13 pond 6 schelling 4 denier in rekening gebracht voor zijn vertering. Mogelijk was de versterking van de zeewering nu klaar.

De landing van de watergeuzen in 1571 in Noordwijk en de protestantisering van het dorp

Met Pasen 1571 deden de watergeuzen een landingspoging bij Noordwijk,

die mislukte.“” Toen zij op 1 april 1572 bij Brielle er wel in slaagden voet aan wal te zetten, was dit het begin van een nieuwe periode.

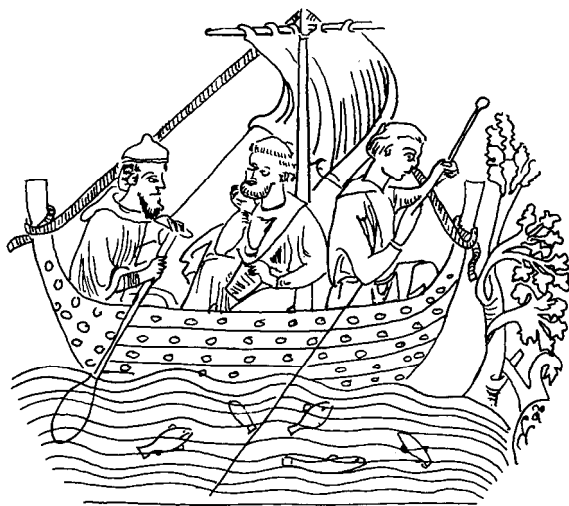
Tijdens de troebelen die vooral ten gevolge van het beleg van Haarlem in 1573 en dat van Leiden in 1574 plaats vonden, leed het platteland in de regio grote schade. Op 23 juli 1573 noteerde de uit het klooster Stein bij Gouda naar Amsterdam gevluchte monnik Wouter Jacobsz. in zijn dagboek dat Noordwijk door brand zwaar geteisterd was en op 1 september 1574 vermeldde hij dat, nadat de dijken doorgestoken waren om Leiden te ontzetten, er ongeveer 1.000 stuks vee in Noordwijk, dat hoger gelegen was, in veiligheid gebracht waren. Op 31 oktober 1576 noteerde hij dat er onder meer in Noordwijk twintig vendels soldaten lagen, die grotendeels bestonden uit “*rabauwen*”, Schotten en Walen. Zij aten het land helemaal kaal. Er gingen op 3 november 1576 in Amsterdam geruchten, dat de geuzen Noordwijk bedreigden, maar het kwam er niet van. Een dag later namelijk liet Janus Douza per brief aan de inwoners van Amsterdam weten dat de Pacificatie van Gent gesloten was, waarbij vastgesteld was dat in Holland en Zeeland de katholieke godsdienst gehandhaafd zou blijven.“”

Dit bleek in de praktijk toch anders, want in Noordwijk werd de Sint-Jeroenskerk een protestants bedehuis. Omdat er geen bedevaarten naar Sint-Jeroen meer gehouden werden, verloor het gasthuis zijn functie en werd nu als weeshuis ingericht. De bezittingen van het verwoeste Sinte-Barbara-en-Catharina-klooster werden in beslag genomen, maar de nog overgebleven religieuzen kregen een uitkering. Van de opbrengsten van de kerkelijke goederen werd onder meer de opleiding van dominees aan de Leidse universiteit gefinancierd. De middeleeuwen waren voorbij.

In het grotendeels katholiek gebleven Noordwijk was men evenwel toleranter dan in veel andere steden van Holland. Dit is waarschijnlijk te danken aan de invloed van twee humanisten, die in de zestiende eeuw in Noordwijk woonden: Janus Douza en Sartorius; zij waren bepaald niet fanatiek.

Het leven van Sint-Jeroen

De oudste vermeldingen van Noordwijk komen, zoals boven al gezegd is, voor in kronieken en afschriften daarvan die uit veel later tijd stammen; zo ook de optekeningen over Sint-Jeroen. In de twaalfde eeuw kreeg monnik Fredericus van zijn abt in het klooster Egmond opdracht de levens van Sint-Adalbert en Sint-Jeroen te beschrijven. Fredericus putte uit heiligenlevens in het Latijn, die sinds de tiende eeuw in Egmond aanwezig waren. Het geschrift van Fredericus is verloren gegaan, maar de latere verhalen over Sint-Jeroen gaan daarop terug.

*Landing van St. Jeroen naar een middel-
eeuwse voorstelling. Uit: W. van Hillen,
Noordwijk als bedevaartplaats.*

Jeroen, die uit een adellijk Schots of Engels geslacht zou stammen, werd in de eerste helft van de negende eeuw geboren. Hij kreeg een christelijke opvoeding en voelde zich van jongs af aan aangetrokken tot studie en meditatie. Tegen de wens van zijn ouders, die voor hem een leven als edelman in de zin hadden, werd hij priester. Na zijn wijding besloot hij als missionaris te gaan dienen in het nog weinig gekerstende gebied dat nu West-Nederland is. Hem zou Noordwijk als standplaats aangewezen zijn. In 856 zou hij tijdens een inval van de Noormannen, na een hevige marteling, gedood zijn.“

Volgens de Rijkroniek van Melis Stoke, die kort na 1300 tot stand kwam, zouden de inkomsten uit de kerk van Noordwijk door de Hollandse graaf Dirk 11 (die tot 988 Holland bestuurde) aan de benedictijnerabdij in Egmond zijn geschonken;“ volgens anderen zou dit pas onder zijn opvolger, graaf Arnulf (die in 995 stierf), zijn gebeurd. In het tweede kwart van de tiende eeuw zou bovendien, in overleg met de Utrechtse bisschop Balderik, Jeroens gebeente naar hetzelfde klooster Egmond zijn overgebracht. Pelgrims konden daar toen niet alleen de relikwieën van de heilige Adalbert, maar ook die van Sint-Jeroen vereren.

Het staat wèl vast dat omstreeks 1080 de abt van Egmond de priesters in Noordwijk mocht aanstellen. Op een zeker ogenblik waren dat er zelfs acht.⁵⁴ Priesters waren in de middeleeuwen vrijwel de enigen, die lezen en schrijven

konden en zij waren behalve voor godsdienst ook verantwoordelijk voor onderwijs en cultuur.

De aan Sint-Jeroen gewijde kerk in Noordwijk

In 1303 was de kerk in Noordwijk in grote financiële moeilijkheden gekomen en daarom kregen de kerkmeesters, kapelaan Johannes, koster Willem, Dirk Siec en Dirk Gisekijnsz. van de Utrechtse bisschop toestemming om de helft van haar bezittingen van de hand te doen. Dit had tot gevolg dat zij aan het klooster Leeuwenhorst voor 18½ pond grond verkochten. Floris van de Boekhorst, die als tussenpersoon tussen de kerk en de bisschop opgetreden was, en Hugo, pastoor van Noordwijk en kanunnik van Sint-Jan in Utrecht, hechtten hun zegel aan deze overeenkomst.“

Het zal de kerk van Noordwijk beslist geen windeieren gelegd hebben, toen kort hierop, in 1311, door een Noordwijkse boer en zijn paarden op miraculeuze wijze het hoofd van Sint-Jeroen werd gevonden, dat geneeskraft bleek te bezitten. Sommige zieken die dit hoofd aanraakten, werden genezen. Zodoende werd Noordwijk een bedevaartplaats. Ongeveer tegelijkertijd, namelijk in 1310, schonk Mone van den Houte, met medeweten van zijn zoon Jan, aan de abt van Egmond 10 hectare land. De inkomsten hieruit moesten ten goede komen aan een niet nader aangeduide vicarie in de kerk in Noordwijk, waarbij het collatierecht werd voorbehouden aan Mone en zijn erfgenamen;“ dit betekent dat hij de priester mocht aanstellen.

Nu werd er opnieuw over Sint-Jeroen geschreven en wel door de Egmondse monnik Johannes van Beke, die zijn werk in 1346 voltooide.” Beke's niet met name bekende opvolger voegde aan het verhaal van Jeroens marteldood toe, dat hij onthoofd was.“ Dit kan gebeurd zijn om een verklaring te geven voor het feit dat het hoofd van de martelaar in Noordwijk werd gevonden en overige relikwieën in het klooster Egmond waren.

Waarschijnlijk heeft de devotie voor Sint-Jeroen in deze tijd een nieuwe impuls gekregen. In 1340 schonk Albrecht Terninc, die op dat ogenblik pastoor van Voorhout was, zijn goederen in Maasland aan het door hem in Noordwijk gestichte gasthuis voor de Sint-Jeroenspelgrims. Dit hospitaal, dat gewijd was aan de heilige Maagd en Sint-Thomas, bevond zich in de tegenwoordige Kerkstraat tegenover de oude Sint-Jeroens-, nu hervormde kerk; in de nabijheid hiervan lag ook een kruidentuin. Aan de abdis van het vlakbij in Noordwijkerhout gelegen klooster Leeuwenhorst werd het toezicht toevertrouwd over deze religieuze instelling, waaraan een kapelaan en een gasthuismeester verbonden waren. Ook aanzienlijken pelgrimeerden naar Sint-Jeroen in Noordwijk, zoals graaf Albrecht van Beieren en zijn vrouw. Toch

bleef de verering van de heilige Jeroen een lokaal gebeuren, want behalve in de kloosters Egmond, Rijnsburg en Leeuwenhorst treffen we hem alleen op de heiligenkalender van de stad Leiden aan.

In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw werd aan de Noordwijkse kerk verder gebouwd, wat blijkt uit het feit, dat in 1389 de natuurlijke zoon van Floris van de Boekhorst, Masijn Agniezenz., inkomsten uit waardepapieren en grond voor uitbreiding van de kerk en het gasthuis legateerde. En in 1415 droeg Leeuwenhorst 16 pond bij, toen er een begin werd gemaakt met de bouw van het kerkkoor. Het is aan te nemen dat meer mensen de kerkbouw bevorderd hebben.

In 1427 gingen de Leeuwenhorster leidinggevende zusters Machteld van der Does en Wilhelmina van der A naar Leiden. De bisschop van Utrecht, Zweder van Culemborg, eiste namelijk een bijdrage voor de verheffing van Noordwijk tot kerkelijk goedgekeurde bedevaartplaats. En blijkbaar gingen de zusters op die eis in, want op 15 november 1429 kreeg deze verheffing zijn beslag.

In 1405 was er in de Noordwijkse parochiekerk, naast het hoofdaltaar, een altaar aan Sint-Jeroen gewijd. Bij dit laatste altaar zal het Sint-Jeroensgebedsgilde, dat we sinds 1424 aantreffen, actief zijn geweest.

De brand van Noordwijk in 1450

In april 1450 brak er in Noordwijk brand uit. Een groot deel van het dorp ging in vlammen op. Waarschijnlijk zullen veel Noordwijkers deze ramp opgevat hebben als een straf van God. Immers, het jaar ervóór was het asielrecht (de mogelijkheid om zich aan vervolging en bestraffing door de overheid te onttrekken) geschonden. Twee misdadigers, die in mei 1449 in de kerktoren waren gevlucht, werden hier door baljuw Lodewijk Blois van Treslong uitgehaald. Stadhouders Jan van Lannoy beval hem echter om de boeven terug te brengen; de baljuw was blijkbaar niet hoog genoeg om het asielrecht te mogen schenden. Kort erop verscheen de stadhouder zelf, met de leden van de Raad van Holland, het hoogste rechtscollege, in het dorp en bestormde de toren, waarop de boeven veroordeeld en terechtgesteld werden.“

Als steun voor het afgebrande Noordwijk schold Filips van Bourgondië de inwoners de belasting voor een periode van elf jaar kwijt. Zij die geen schade hadden geleden moesten wel aan het herstel van de parochiekerk bijdragen.“ Blijkbaar was in 1458 de kerk weer opgebouwd, want Leeuwenhorst droeg toen veertien schelling bij ter gelegenheid van de wijding van de kerkklokken.

Toren van de Grote of Jeroenskerk. Foto Coll. "De oude Dorpskern" in Noordwijk-Binnen.

De Sint-Jeroenskerk tot de Reformatie

Mogelijk waren de rechten die de abt van Egmond had om priesters in Noordwijk aan te stellen in de loop van de vijftiende eeuw wat in het vergeetboek geraakt. In 1474 namelijk wist abt Gerrit van Poelgeest van paus Sixtus IV de rechten hernieuwd te krijgen.“ In de tijd hierna kwam de doopnaam Jeroen in Noordwijk in zwang, wat erop wijst dat de heilige meer vereerd werd.

Op een niet nader aangeduid tijdstip beval bisschop David van Bourgondië (1457-1496) dat er opnieuw een kapelaan op het altaar van Sint-Jeroen in Noordwijk aangesteld moest worden. Er was zo lang geen priester aangesteld, dat het collatierecht nu aan de bisschop toegevalen was.“ Waarschijnlijk vond deze benoeming op 20 september 1477 plaats, want toen werd Hendrik Deulin, doctor in het kerkelijk recht en kanunnik van de Sint-Pieter in Leuven, kapelaan.“ Hij was, in tegenstelling tot veel andere kapelaans op dit altaar, geen lid van de familie Van de Boekhorst. Het lijkt niet voor de hand liggend dat een universitair gevormde Leuvense kanunnik in Noordwijk missen las; hij zal dan ook wel alleen de inkomsten ontvangen hebben en een vervanger hebben aangesteld.

Er kwamen ook nu weer voorname bedevaartgangers naar het dorp. Zo

pelgrimeerde in 1479, dus vijftig jaar na de verheffing van Noordwijk tot bedevaartsoord, de Leeuwenhorster abdis Agnes van de Boekhorst tot Noortich naar Sint-Jeroen. Ook de abt van het klooster Kamp bij Duisburg, Johannes van Huls, die het toezicht op Leeuwenhorst uitoefende, kwam in augustus 1506, mogelijk op Jeroens feest op de 17de van die maand, op bedevaart naar Noordwijk. Hij zorgde ervoor dat Leeuwenhorst vanaf dit tijdstip ieder jaar het niet geringe bedrag van 2 pond 11 schelling 8 denier aan de parochiekerk afdroeg, zodat dit bezoek voordelig voor de kerk bleek. Anderen werden voor straf op pelgrimstocht gestuurd. Na 1491 moesten misdadigers uit Amsterdam ter boetedoening onder meer naar Noordwijk op bedevaart gaan.“”

In 1482 werd, met toestemming van de abt van Egmond, Jacob Ruysch pastoor van Noordwijk. Gezien zijn status van onder meer deken van de Hofkapel in Den Haag en lid van het Hof van Holland had zijn benoeming waarschijnlijk niet op de eerste plaats de zielzorg in het dorp tot doel. We kunnen hem meer beschouwen als een verlengstuk van het Habsburgse bestuur in Den Haag om het dorp, dat zich aangesloten had bij het Kaasen Broodvolk, in de hand te houden. Hij woonde gewoonlijk in Den Haag op het Voorhout, vlak bij de Hofkapel. Soms werden de bestuurders van Noordwijk hier door hun pastoor ontboden. Wanneer Jacob Ruysch in Noordwijk was, logeerde hij op kosten van het dorp bij de zusters van het Sinte-Barbara-en-Catharina-klooster. De dagelijkse leiding van de parochie zal in handen van eerdergenoemde Simon van Haarlem geweest zijn. Soms bemoeide Jacob zich met de wereldlijke financiële aangelegenheden van Noordwijk. Ter gelegenheid van het nieuwe jaar kreeg zowel pastoor Ruysch als Jan van Noortich tot Noortigerhout, de heer van het dorp, een schaaap of een andere attentie van het dorpsbestuur. Tot zijn dood op 19 april 1519 bleef Jacob Ruysch pastoor van Noordwijk en het zal onder zijn leiding en inspiratie zijn geweest dat er omstreeks 1500 een vertaling in het Nederlands van het leven van Sint-Jeroen tot stand kwam. Ook zal hij er zeker de hand in hebben gehad dat Leeuwenhorst na 1482 telkens een kanunnik van de Haagse Hofkapel als kapelaan in het gasthuis in Noordwijk aanstelde.

In 1551 en 1567 vinden we in de dorpsrekeningen kosten verantwoord om het brandweermateriaal, dat in het Sinte-Barbara-klooster opgeslagen was, te schouwen. Dit duidt erop dat het gebouw geheel of gedeeltelijk niet voor het oorspronkelijk doel, het verblijf van religieuzen, gebruikt werd.

Onder invloed van het concilie van Trente (1545-1563) werden tussen 1555 en 1561 nieuwe bisdommen in de Nederlanden ingesteld. Een naaste medewerker van de bisschop van Haarlem was de benedictijner monnik Jacob Stark, die van 1541 tot na 1573 pastoor van Noordwijk was.“” Kennelijk

*Pelgrimsinsigne van bedevaart naar St. Jeroen.
Coll. De Iakenhal.*

bracht hij in zijn parochie vernieuwingen en veranderingen aan. Dit moge uit het volgende duidelijk worden. Uit de bewaardgebleven kerkrekeningen uit 1556, 1564 en 1368 blijkt dat er hoge kosten gemaakt werden voor de processies ter ere van Sint-Jeroen.⁶⁶ Vanaf 1555 offerden de Leeuwenhorster zusters en waarschijnlijk vele anderen aan de kas van Sint-Jeroen, die in Noordwijk was gevestigd. Bovendien zongen vanaf ditzelfde jaar Noordwijkse schoolkinderen het "*Asperges me*" in het klooster en ook kregen de zogenaamde "*Sint-Jeroenskinderen*" een tractatie; hiermee is mogelijk het kinderkoor van de parochiekerk van Noordwijk bedoeld.

Uit de Noordwijkse kerkrekening uit 1568 blijkt, dat er toen nog bedevaarten naar Sint-Jeroen gehouden werden; het kerkbestuur liet hiervoor namelijk bij de Leidse zilversmid Cornelis Woutersz. pelgrimstekens maken."

Het begijnhof in Noordwijk

In 1301 horen we voor het eerst van het Noordwijkse begijnhof, als Cille Eggertsdr.,⁶⁸ die uit de familie Van Alkemade (ook Van Sassenheim genoemd") stamde, er 10 schelling inkomsten per jaar aan nalaat. Twee broers uit deze familie, namelijk Arend en Walewijn van Sassenheim, waren betrokken geweest bij de stichting van het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst

bij Noordwijkerhout in 1261.⁷⁰ Arend was bovendien de stichter van het Haarlemse begijnhof.”

Waarschijnlijk was een zekere Geertruida van den Houte begijn in het Noordwijkse begijnhof. Want toen bovengenoemde Simon van der Zee zijn schenking aan de kerk deed, bepaalde hij bovendien dat begijn Geertruida het vruchtgebruik van deze schenking kreeg.” Het moet niet uitgesloten worden dat zij de dochter was van Mone van Houte, die, zoals we al weten, in 1310 als weldoener van de Sint-Jeroenskerk optrad.

In 1450 brandde het begijnhof af. Het werd wel herbouwd,“ maar sinds 1478, toen de begijnen laken aan Leeuwenhorst leverden, horen wij niets meer van hen. Mogelijk werd het begijnhof samengevoegd met het Sinte-Barbara-en-Catharinaklooster.

Het Sinte-Barbara-en-Sinte-Catharina-klooster

Op 20 juni 1438 stichtte Margaretha van Bourgondië in haar kwaliteit van vrouwe van Noordwijk het Sinte-Barbara-en-Sinte-Catharina-klooster.” Het nam de regel van de derde orde van Sint-Franciscus aan.⁷⁵

Na de Noordwijkse brand van april 1450 herstichtte de Noordwijkse edelman Vrank van de Boekhorst, op 19 september 1456 het klooster, dat nu de augustijnerregel aannam. Het kwam toen onder toezicht van het Leidse klooster Roma.⁷⁶

In 1492 trad het Sinte-Barbara-klooster toe tot het kapittel van Windesheim. Het gevolg was dat de devotie verdiept werd.“

De zusters hielden zich met spinnen en weven bezig en leverden aan Leeuwenhorst, een klooster voor meisjes van voorname afkomst, garen en laken. Maar zij trokken ook inkomsten uit hun bezit aan grond en huizen. Bij de “*Znformacie*” van 1514 verklaarden de Noordwijkers dat Sinte-Barbara ruim 50 hectare grond bezat.” De zusters ontvingen hieruit en uit twee huisjes, enig duingebied en de exploitatie van elzenhout de totale som van 413½ pond; dit was meer dan zeven jaarlonen van een geschoold ambachtsman. Dit wijst er evenzeer op dat het Noordwijkse klooster aanzienlijk was.

Op 21 juli 1517 beval de Utrechtse elect (gekozen, maar nog niet'gewijd bisschop) Filips van Bourgondië, aan het klooster om Wilhelmina, dochter van Lodewijk Jansz. van Treslong, in het klooster op te nemen;“ hij bezat namelijk het recht om meisjes daarvoor aan te wijzen. Wilhelmina's vader was een belangrijk man: hij was in 1552 schout van Beverwijk.⁸⁰ Haar oudtante, een kleindochter van eerdergenoemde Jan van Blois, was tussen 1456/57 en 1504/05 religieuze in Leeuwenhorst geweest.“ Hieruit blijkt dat in het Noordwijkse Sinte-Barbara-klooster geen meisjes uit de eerste de beste families

aangenomen werden, want anders zou deze prebende een belediging voor haar vader geweest zijn.

De zusters moesten in 1518 26 pond betalen aan drie verschillende beden, die Karel V de geestelijke stand oplegde.

Eén van de weldoeners van dit klooster was Wilhelmina Meynaertsdr., de vrouw van Dammas Simonsz. van Overvest uit Delft. Voordat zij stierf (na 31 oktober 1510), liet zij het klooster in totaal ca. 10 hectare land in Noordwijk, Pijnacker en Berkel na. Uit de opbrengst hiervan moesten missen gelezen worden."

In 1545 droeg mr. Jan, de rector van het convent, persoonlijk het niet onaanzienlijke bedrag van 6 pond 18 schelling, aan de dorpsbede bij. In 1546 bedroeg dat 5 pond 6 schelling 8 denier. Uit de tiende penning-heffing van 1553 blijkt dat hij in een huis met een huurwaarde van 15 pond woonde. Zo'n woning kon toen beschouwd worden als die van een beter gesitueerde. Mr. Jans status in het dorp zal dienovereenkomstig geweest zijn.

Zoals alle geestelijke instellingen ging ook het Noordwijkse klooster na de Reformatie ten onder. De laatste mater van het convent, Volkje Michielsdochter van Zoetermeer, sloot in 1576 een overeenkomst, waarbij de pensioentjes van de zusters vastgesteld werden. De bezittingen kwamen onder beheer van het Geestelijk Kantoor in Delft. In de zeventiende eeuw wist de familie Van der Does de hand te leggen op de inkomsten hiervan, omdat zij van de stichter, Vrank van de Boekhorst, afstamde."

NOTEN

1. Om het aantal noten niet te groot te laten worden is niet verwezen naar de dorpsrekeningen van Noordwijk en Leeuwenhorst. De citaten zijn te vinden in het Gemeente-archief van Noordwijk (Oud Archief) en het Algemeen Rijksarchief in Zuid-Holland te 's-Gravenhage (hierna RAZH), archief van de abdij Leeuwenhorst, (hierna Lwh).

2. G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* tot 1299 (Assen/Utrecht 1986) register 523 d.d. [25 december] - [24 december] 1231.

3. W. van Iterson, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland. Een rechtshistorische studie aan de*

hand van Noord-Nederlandse, een aantal Zuid-Nederlandse en andere bronnen (Utrecht 1957) 590-591.

4. J.C. Kort, "Leenkamers van de graven van Blois 1282-1650", in: *Ons Voorgeslacht*, 40 (1985) 33-46, in casu 42.

5. J.Ph. de Monté Verloren, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1982; 6e druk bewerkt door J.E. Spruit) 133; A.S. de Blécourt en H.W.F.D. Fischer, *Kort Begrip van het Oud-Vaderlands Burgerlijk Recht* (Groningen/Djakarta 1959') 25-27, nr. 19 Overheidsgezag in kleinere rechts-

kringen.

6. G. de Moor, "De vroedvrouwen in het dorp Noordwijk in de zestiende eeuw", in voorbereiding.

5. G. de Moor, F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, "Noordwijkse Rederijkerswedstrijden en Blazoenen", in: *Holland*, 16 (1984) 121-132 en 279.

8. P.A. Henderikx, *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000* (Hilversum 1987) 106.

9. Van Mieris, *Groot charterboek*, 11 (Leiden 1754) 135.

10. G. de Moor, "Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1261-1574) en de graven van Holland en hun familieleden", in: *De Nederlandsche Leeuw*, CIV (1987) 173-183, in casu 177.

11. A.A.M. Schmidt Ernsthause, *Archief van de graven van Blois* ('s-Gravenhage 1982) III-VII.

12. Schmidt Ernsthause, O.C., VII-XVII.

13. J. Kloos, "Noortich's stederecht", in: *Leids jaarboekje*, 11 (1914) 120-131.

14. Vriendelijke mededeling van drs. J.G. Smit.

15. J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven opzoek naar Geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) 350, 351, 355, 356, 358, 368, 383, 384, 391, 394.

16. Prevenier en Smit, O.C., 617, nr. 1028,679, nr. 1133, 684, nr. 1145 688, nr. 1154.

17. Prevenier en Smit, O.C., 687, nr. 1154.

18. Samenstelster van dit artikel bereidt een publikatie voor over de lonen en prijzen in Noordwijk en omgeving tussen 1410 en 1553.

19. Prevenier en Smit, O.C., 572-773, nr. 1296.

20. A.S. de Blécourt en E.M. Meijers, *Memorialen van het hof (den raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa*, 1, 11, 111 (Haarlem 1929) 51, nr. 101.

21. J.C. Kort, "Leenkamers van de graven van Blois 1282-1650", in: *Ons Voorgeslacht*, 40 (1985) 33-46, in casu 43.

22. "Rekening der testamentoren van wijlen der edelre vorstinnen, vrouwe Jacobs van Beyeren, van Hollant, Grauyvine van Oister-vant zaliger gedencknisse", in: *Codex diplomati-*

cus neerlandicus. Verzameling van oorkonden, betrekkelijk de vaderlandsche geschiedenis, uitgegeven door het Historisch Genootschap (Utrecht 1852) 166-266.

23. Prevenier en Smit, O.C., 975-796, nr. 1349.

24. Brill, O.C., 598.

25. J.C. Kort, "Repertorium op de grafelijke lenen in Kennemerland 1203-1605", in: *Ons Voorgeslacht*, 44 (1989) 102-125, in casu 107; in 1205 werd Hugu van Nortghe genoemd bij een grondverkoop (Van Mieris, *Charterboek*, 1 (Leiden 1753) 146).

26. Archief Ridderlijke Deutsche Orde Balije van Utrecht, inv. nr. 408; zie voor een afbeelding van dit zegel: *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300. Afgebeeld en beschreven in opdracht en onder toezicht van de Nederlandsche Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* (1937-1940) nr. 428 en 1108.

27. Vriendelijke mededeling van mr. O. Schutte, secretaris van de Hoge Raad van Adel in 's-Gravenhage.

28. F. van Mieris, *Groot charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en henen van Vriesland*, deel 111 (Leiden 1756) 366 "Ende dese ZOENE sullen smaeldelen Her Arnt van Duvenvoerde, Willem, ende Jan van der Boekhorst, ende bi hem nemen des doeden broeder van vader ende van moeder" (En in deze verzoening zullen naar een bepaalde verhouding bijdragen heer Arend van Duvenvoerde, Willem en Jan van de Boekhorst. En zij zullen de broer van de vader van de dode (oom) en de broer van de moeder (oom) bij zich nemen.) Deze twist komt niet voor in: C.N.W.M. Glaudemans, "Veten in Haarlem, 1365-1416", in: J.W. Marsilj (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 61-81.

29. Th.H.F. van Riemsdijk, *De rechtspraak van den graaf van Holland*, 1 (Utrecht 1932) 117.

30. J.C. Kort, "Grafelijke lenen in Rijnland 1222-1650, in: *Ons Voorgeslacht*, 44 (1989) 353-382, in casu 368; zie hiervoor ook: G. de Moor, "De testamenten van twee veertiende-eeuwse rentmeesters van de abdij Leeuwenhorst: Masijn Agniezenz., bastaard van Florentius

- van de Boekhorst, en Johannes Hugenz.", in: *Ons Voorgeslacht*, 39 (1984) 300-308; in casu 303.
31. J. Kloos, "De korenmolen en het windrecht te Noordwijk", in: *Leids Jaarboekje*, 18 (1921-1922) 61-75.
32. Vriendelijke mededeling van Dr. J.C. Kort, citerende uit zijn manuscript van het leenhof Zuilen.
33. P. Murray Kendall, *Louis XI "...the universal spider..."* (Londen 1974) 423.
34. J. Buisman, *Bar en Koos. Zeven eeuwen winterweer* (Baarn 1985) 33-35.
35. M.J. van Gent, "Hoeken en Kabeljauwen in Leiden 1477-1481. Een nieuw overzicht", in: *Leids Jaarboekje*, 79 (1987) 35-61; idem, "De Hoekse factie in Leiden circa 1445-1490; het verhaal van verliezers", in: J.W. Marsilje (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 122-140.
36. J. Scheurkogel, "Het Kaas- en Broodspel", in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 94 (1979) 189-211; zie ook: K. Vetter, "Das Kaas- en Broodspel". Ein wenig beachteter Bauernaufstand am Vorabend der deutschen frühbürgerlichen Revolution", in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, XXVIII (1980) 651-666.
37. RAZH, Sententiën Hof van Holland 479/223 anno 1494.
38. R.J. Fruin, *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie rnde reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in den jaere MCCCCXCIII* (Leiden 1876) 130.
39. J. Kloos, *Een bezoek aan den Sint Joris-Doelen te Noortich* (Noordwijk 1911).
40. W.P. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier en R.W.M. van Schaik, "Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1980) 42-86, in casu 42-43.
41. J.C. Visser, "Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad", in: *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 3 (1985) 10-2, 1, in casu 20-21.
42. Kloos, *Noordwijk in drn loop drr eeuwen*, 79.
43. R. Fruin, *Informatie up den staet faculteyt ende gelegenthey van de steden rnde dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltale gedaen inden jaere MDXIV*, uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (Leiden 1866) 316-318.
44. Zie hiervoor ook: RAZH, I.wh, charter d.d. 31 augustus 1318.
45. G. de Moor, "Adriana Stoffelsdr. uit Gorinchem, helpster tijdens het optreden van de zweetziekte in het klooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout in het jaar 1529/30", in: *Oud-Gorcum Varia. Tijdschrift van de historische vereniging "Oud-Gorcum"* (1985) 5-9. Zie ook de bijdrage van R. Iadan.
46. R. Willemsen, "De haringpakkerijen van Enkhuizen (1540-1873)", in: *West-Frieslands Oud en Nieuw* (54e bundel van het historisch genootschap "Oud West-Friesland", 1987) 131-140, in casu 131.
47. Algemeen Rijksarchief in 's-Gravenhage, Derde afdeling, abdij van Egmond, inv. nrs. 916A, 916B en 916C.
48. De Moor e.a., "Noordwijkse Rederijkerswedstrijden", 125.
49. G. de Moor, "Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk (erhout) in de zestiende eeuw", in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 45 (1991) 41-98, in casu 76-78.
50. J.D. Bangs, "Watergeuzen bij Noordwijk en Katwijk - Pasen 1571", in: *Leids Jaarboekje*, 66 (1974) 123-125.
51. I.H. van Eeghen, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz. (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein. Amsterdam 1571.1578 en Montfoort 1578-1579* (Groningen 1959-1960) 279,436 en 606-608.
52. P.J. Blok, "De reliquieën van S. Jeroen en S. Adalbert uit de abdij van Egmond", in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* (hierna BBH) 2 (1874) 377-412; idem, "Sint Jeroen", in: *Bijdragen voor de Nederlandsche geschiedenis*, 4de Serie, 111, (1903) 1-23; idem, "Sint Jeroen", in: *Leids Jaarboekje*, 8 (1911) 109-130; G.J.R. Maat, "De relieken van St. Jeroen", in: *Holland*, 284-294.
53. Brill, o.c., Tweede boek, regel 598.

54. J. Hof, *DP abdij van Egmond van de aanvang tot 1573* ('s-Gravenhage/Haarlem 1973) 28-30 en 348.
55. RAZH, Afschrift van charter d.d. 12 juni 1303, Aanwinsten 1900, XXVII, 2, fol. 46 (met een afbeelding van het zegel van Hugo); Regest: J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301 tot 1340* (Utrecht 1937; Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie, nr. 66) 11-12, nr. 33 en 35. Blok ontzenuwde reeds het door Van Heussen en Van Rhijn in de wereld gebrachte verhaal, dat Noordwijk in 1303 toestemming kreeg om een kerk te bouwen (Blok, "Sint Jeroen", 21)
56. Berkelbach, o.c., 74, nr. 184.
57. H. Bruch, *Chronographia Johannis de Beka* ('s-Gravenhage 1973; Rijks Geschiedkundige Publicaties, Grote Serie, nr. 143) 27b, 3; 33a, 18.
58. H. Bruch, *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* ('s-Gravenhage 1982, XXVII; uitgegeven door Rijks Geschiedkundige Publicaties, Grote Serie, XXVII) 22-26, XXXI, 24-26.
59. A.G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen/Batavia 1942) 70, noot 5.
60. Kloos, *Noordwijk in de loop der eeuwen*, 60.
61. Hof, o.c., 353.
62. Muller, *Regesten*, 3, regestnr. 3723; afschrift regestnr. 12, fol. 49.
63. P.M. Grijpink, *Register op parochiën, altaren, vicariën en de bedienaars zooals die voorkomen in de middeleeuwsche rekeningen van den officiaal des aartsdiakens van den Utrechtschen dom*, deel 4 (Haarlem 1932) 88.
64. J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ra. 1300-ca. 1550)* (Amsterdam 1978) 274.
65. Zie over Jacob Stark ook: De Moor, "Schenkers van glasramen", 53, 57, 73 en 94.
66. Algemeen Rijksarchief in 's-Gravenhage, Derde afdeling, abdij van Egmond, inv. nrs. 916A, 916B en 916C.
67. J. Kloos, "De Noortwycksche kerkerekening van 1568", in: *Leids Jaarboekje*, 9 (1912) 123-146.
68. F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de Middeleeuwen* (Assen 1981) 10 en 15.
69. L.J. van der Klooster, "De Oude Hofstede te Sassenheim en haar bewoners", in: *De Nederlandsche Leeuw*, LXXVI (1959) 446-472, in casu 431 en 461-462.
70. G. de Moor, *Manuscript van haar proefschrift over het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1261-1574) bij Noordwijkerhout*.
71. Gemeente-Archief Haarlem, Fundatieboek van het begijnhof, inv. nr. 252, fol. XVII v.; Gedrukt: C.J. Gonnet, *Catalogus Curatorum seu Pastorum Ecclesiae Begginagii in Haerlem*, in: "Het archief van het begijnhof te Haarlem", beschreven door -, in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, X (1882) 158; F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de Middeleeuwen* (Assen 1981) 8 en 15.
72. RAZH, Lwh, charter d.d. 30 mei 1333.
73. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*, 60.
74. De Blécourt en Meijers, o.c., 287, nr. 553.
75. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*, 65; Kloos geeft geen bron.
76. GAL, Kloosters, afschrift inv. nr. 378, fol. 63 v.; regestnr. 1317.
77. J.C. Kort, *Het archief van het huis Offem en de families van Limburg Stirum, Doys en Van der Does 1428-1937* ('s-Gravenhage 1983) X.
78. Fruin, *Informacie*, 318.
79. S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht*, 3 (Utrecht 1919) 237, nr. 5257.
80. S. van Leeuwen, *Batavia Illustrata* ('s-Gravenhage 1685) 1163.
81. G. de Moor, "Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1261-1574) en de graven van Holland en hun familieleden", in: *De Nederlandsche Leeuw*, CIV (1987) 173-183, in casu 180-181.
82. RAZH, Archief Ridderschap van Holland, inv. nr. 1356 (de bladzijden zijn ongefoelieerd). Met dank aan P. Flippo te Breukelen.
83. Kort, *Offem*, XI.

VELDWACHTERS IN WOUBRUGGE EN HOOGMADE

door

Hans van der Wereld

Per 1 augustus 1884 werd de toen dertigjarige Otto Cornelis van Hemessen uit Amsterdam benoemd tot veldwachter in de gemeente Woubrugge. Zijn komst naar deze gemeente zou zijn leven ingrijpend veranderen, want Van Hemessen vulde al zijn vrije tijd met het bestuderen van de historie van het dorp Woubrugge en het tot deze gemeente behorende Hoogmade. Daarmee werd de voormalige wachtmeester bij de huzaren de bekendste “dienaar der wet” die Woubrugge heeft gekend. Maar Van Hemessen was niet de eerste veldwachter in Woubrugge en ook niet de laatste. Sedert 1811 was een tiental mannen hem voorgegaan. Maar wie heeft ooit gehoord van Joris Huijzer, Abraham Mulder of Gerrit Brouwer? De voorgangers van Van Hemessen werkten met wisselend succes; sommigen bleven maar kort, anderen wat langer in gemeentedienst. In deze bijdrage passeren ze allemaal de revue. De naam van Otto Cornelis van Hemessen zult u er slechts weinig in aantreffen; aan hem werd in 1984 een uitgebreide biografie gewijd die in boekvorm verscheen.’ Op de hierna volgende bladzijden leest u wetenswaardigheden over Andries Scheffer, Willem van der Vis, Johannes de Meijer en anderen. We eindigen ons relaas met de laatste Hoogmadese veldwachter, Hein Hoo-genboom.’

Manusje van alles

De benaming “veldwachter” voor plattelandspolitie-man dateert van het eind van de achttiende eeuw. De functie werd ingesteld door een Franse wet van 6 oktober 1791, teneinde het platteland een betere bescherming te bieden, diefstallen van vee en andere landbouwprodukten et cetera tegen te gaan. Vandaar ook de naam. Het prototype van de veldwachter was de “vorster”, ook een manusje van alles, die met name voor de burgemeester en de gemeentebestuurders allerlei klusjes opknapte en daarnaast nog voor politie-agent in oude stijl speelde. Dat was met onze brave, Woubrugse veldwachters in de vorige eeuw ook nog het geval, al zagen ze er met hun vaak lange

De sabel die is gedragen door Otto Cornelis van Hemessen. Foto D.J. Noordam 1993. Coll. Oudheidkamer te Woubrugge.

snorren en de sabel opzij ook nog zo martiaal uit. Als de burgemeester hen “boven” riep of vanuit zijn woon- of werkkamer op het raam tikte, sprongen de gemeenteveldwachters al in de houding om gedwee de diensten particuliere bevelen, opdrachten, boodschappen enzovoort aan te nemen. Uit de tijd van de bekendste veldwachter in Woubrugge, Otto Cornelis van Hemessen (die van 1884 tot 1920 als zodanig dienst deed) is bekend dat hij door de toenmalige burgemeester meer dan eens gesommeerd werd om in Alphen bij een tabakswinkelier voor een stuiver “snuif” te gaan halen... Daar gingen twee uur inzitten, een uur lopen héén en een uur lopen terug!

Geen korps

Van een korps van deze politieambtenaren kon in feite niet gesproken worden, want elke gemeente regelde de politie, de bezetting of sterkte die zij

nodig had naar eigen behoefte. Ook de salariëring was – zoals we verderop zullen zien – een strikt gemeentelijke aangelegenheid. Met de toekenning van een salaris was het gemeentebestuur op het platteland voor de politie nog schrieler dan in de steden. De mannen, die voor deze functie in aanmerking kwamen, moesten over het algemeen met een miniem traktementje genoegen nemen, zodat de overheid feitelijk ook geen eisen kon stellen. Het kwam meer dan eens voor, vooral in het begin van de negentiende eeuw, dat een veldwachter de lees- en/of schrijfkunst niet machtig was, om van de rekenkunst maar helemaal niet te spreken. Van meer belang was het dat ze een lichamelijk en geestelijk overwicht hadden. Processen-verbaal te schrijven werd in veel gemeenten ook sedert 1813 niet nodig geoordeeld, want de veldwachter had de bevoegdheid bij het betrappen van een verdachte wegens misdrijf en/of overtreding daadwerkelijk op te treden, gelijkstaande met het toepassen van parate executie, zo nodig op de voor de verdachte meest gevoelige, zo niet pijnlijkste wijze! Dat de veldwachter daarbij zelf ook grote risico's kon lopen, bijvoorbeeld als hij in een gevecht de strijd verloor en knock-out werd geslagen, werd ook niet zo zwaar opgenomen want de man kon toch geen recht op pensioen of andere geldelijke schadeloosstelling doen gelden. Dat was er in die dagen nog niet bij! Het is dan ook vaak even vermakelijk als tragisch om met de lotgevallen, de persoonlijke kwaliteiten, de excentrieke opdrachten, die deze veldwachters vaak kregen en andere bijzonderheden kennis te maken. Er heersten droevige toestanden van rechteloosheid en onderwaardering van de politiemann in functie! En na ontslag was zelfs hij tot armoede vervallen die te voren bovendien "armenjager" was, dat wil zeggen tot taak had de werklozen, armen, zwervers zonder inkomsten, maar ook vagebonden, landlopers enzovoort buiten de grenzen van de gemeente te houden. Lukte hem dit niet, dan werden er militairen op afgestuurd, dragonders vooral, die geen zwerver of arme ontzagen. In zo'n geval liep de armenjager grote kans door zijn schout te worden ontslagen; hij had de tussenkomst van de dragonders moeten voorkomen.

Na 1813 werd het politietoezicht in de dorpen lar gzamerhand wat verbeterd en werden er ook enige elementaire eisen bij de benoeming tot veldwachter ingesteld, onder meer "kunnende lezen en schrijven", verder van goed gedrag zijnde en soms, maar niet altijd, "drankvrij"! De schout en later (na 1825) de burgemeester bleef nog altijd de baas en bepaalde hoeveel veldwachters in zijn gemeente werkzaam zouden zijn; lange tijd nog maar één, later twee of hoogstens drie, als meer dan drie dorpen de gemeenten vormden. En het salaris bleef ook laag, zelden meer dan honderd gulden per jaar, plus een gratificatie, vrije woning of "buitengewone beloning".

Toen na de Franse tijd aan de politie wat hogere eisen werden gesteld,

kwamen voor de vacatures van veldwachters al spoedig vooral gewezen militairen in aanmerking, die de dienst zonder strafblad hadden verlaten. En zo zij dit laatste al hadden moeten incasseren, dan hadden de gepleegde vergrijpen van onschuldige aard moeten zijn, bijvoorbeeld te laat op de wacht verschenen of niet op tijd van militair verlof terug, lichte verwaarlozing van dienstkleding of van uitrustingsstukken enzovoort. Oproepen tot sollicitatie werden in de plaatselijke of provinciale nieuwsbladen geplaatst.

Het instituut van onbezoldigd veldwachter heeft zich tot de Tweede Wereldoorlog kunnen handhaven, dus bijna anderhalve eeuw. Pas toen werd de sinds lang verouderde titel door die van wachtmeester vervangen. De aard van de functie had reeds lang voor 1940 een grondiger wijziging ondergaan. Hoe antiek het ons thans in de oren klinkt, als men uit de oudste reglementen van de veldwachtersfunctie in het verleden kennis maakt en hoort voorlezen wat er van hen werd verwacht en gevraagd, is er toch ook heel wat bij dat ook nu nog tot de taak en het wezen van de politie behoort. In de literatuur en op het toneel, de televisie of de radio was en is de veldwachter nog vaak een dankbare figuur voor ridiculisatie. Denkt u maar aan Flipse uit de verhalen van Dik Trom en Bromsnor uit de televisieserie “Swiebertje”. Toch hebben de veldwachters hun vaak moeilijke taak trouw volbracht in de anderhalve eeuw van hun bestaan, ook in Woubrugge en Hoogmade.

Een dranklustige koddebeier

De eerste Woubrugse veldwachter of koddebeier, zoals ze in de volksmond ook wel werden genoemd, die wij aan u voorstellen is Willem van der Vis. Hij kwam in 1811 in gemeentedienst en bleef in Woubrugge tot 1820. Met hem had de gemeente heel wat te stellen. De man lustte graag een borrel wat uiteindelijk ook de reden van zijn ontslag is geweest. We hebben het precies kunnen nalezen in de notulen van de gemeenteraadsvergadering van 21 augustus van laatstgenoemd jaar. Op die datum kreeg hij op staande voet zijn ontslag aangezegd. De raad had al in een eerdere vergadering, 21 juli, unaniem besloten om Van der Vis te ontslaan. Op 18 juli waren Gedeputeerde Staten met het aangevraagde ontslag akkoord gegaan. De gemeentebode werd gesommeerd om de veldwachter tot de vergadering van augustus 1820 toe te laten. Schout Cornelis Kempenaar sprak Van der Vis toe en vertelde dat hij staande deze vergadering van zijn post ontheven werd vanwege zijn slechte gedrag. De veldwachter bleek daarover al diverse malen onderhouden te zijn. Willem van der Vis erkende zijn fouten en vroeg of het besluit toch nog niet kon worden teruggedraaid, “om nog provisioneel in functie te blijven”. Maar men kende geen pardon. Van der Vis moest zijn

In het gewaagshuis S. Gravensteen gebracht
 Jan van Soest, door W^m van der Vis, Veldwach-
 ter van de gemeente te Woubrugge.
 Leiden den 29^e Junij 1820.
 J. J. J. J. J.

Verklaring van de cipier van Gravensteen te Leiden dat de veldwachter Willem van der Vis de arrestant Jan van Soest heeft afgeleverd. Coll. Oudheidkamer te Woubrugge.

veldwachtersattributen direct aan de bode afgeven. Hierna kon hij gaan en hielden de raadsleden zich bezig met de aanstelling van een nieuwe veldwachter. Men kwam in deze bijeenkomst echter nog niet tot een besluit.

Brievenbesteller

De benoeming van een opvolger van Willem van der Vis was een belangrijk agendapunt in de raadsvergadering van 30 augustus 1820. Maar voordat het zover was stelde schout Kempenaar dat een nieuwe functionaris ook zou moeten gaan fungeren als brievenbesteller, terwijl hij tevens als “omklinker” dienst zou moeten doen. Daar gingen alle raadsleden mee akkoord. Er werd in deze vergadering ook een instructie voor de brievenbesteller vastgesteld. Die moest door de nieuwe veldwachter worden ondertekend, waarna de man ook een afschrift zou ontvangen. Bepaald werd dat voor het wegbrengen van een brief of een pakje “voor die in het Couranten Kollegie zijn” (abonnees) naar Alphen of ’s Molenaarsbrug één stuiver gerekend zou worden. Ook moest een stuiver betaald worden voor het halen van brieven uit Alphen of voor poststukken die onderweg aan de brievenbesteller werden aangeboden. Mensen die niet in het “Couranten Kollegie” waren moesten het dubbele betalen voor het verzenden van een brief of pakje. Voor het afhalen uit Alphen en het bezorgen van brieven voor de bewoners van de Woudsedijk

mocht de Woubrugse brievenbesteller drie stuivers in rekening brengen. Van de bewoners van het lage land, de hoek van de Rijpwetering en het gedeelte van Roelofarendsveen dat tot Woubrugge behoorde (de Veenderpolder) mocht hij vier stuivers vragen. Voor het halen van kranten in Alphen en de bezorging van deze nieuwsbladen mocht zóveel in rekening gebracht worden als onderling kon worden bepaald. Voor het meebrengen uit Alphen alswel het naar 's Molenaarsbrug of Alphen brengen van kranten onder kruisband ofte wel die aan de schout of de gemeenteraad geadresseerd waren, "dienstpost" dus, kreeg de brievenbesteller een vast bedrag, namelijk twaalf gulden per jaar.

De raad kwam vooralsnog niet tot een beslissing wie de nieuwe veldwachter van Woubrugge moest worden. Schout Kempenaar had wel iemand op het oog, namelijk Abraham Mulder. De raadsleden C. Spruitenburg en C. Hoogwerff waren het met deze keuze eens, terwijl ook G. Swart, H. Treur en J. Schouten — zij het schoorvoetend — met deze voordracht mee konden gaan. D. van Teijlingen zag liever de Woubruggenaar Jan Roos als veldwachter/brievenbesteller aangesteld. Swart, de plaatselijke arts, zei dat Jan Roos op den duur vermoedelijk niet in staat zou zijn om het werk vol te kunnen houden. Uiteindelijk kreeg Abraham Mulder de baan.

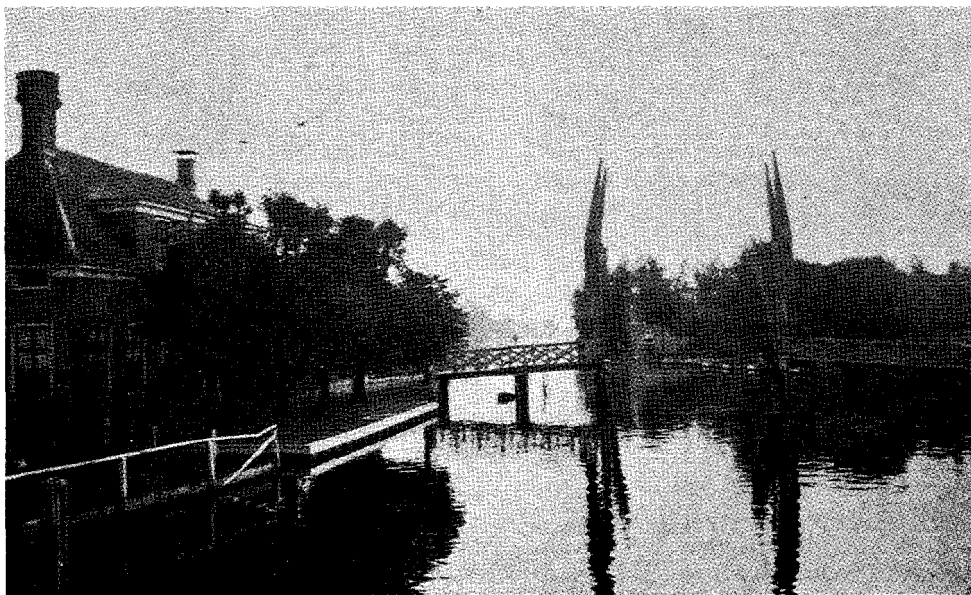
Mulder deed zijn werk als veldwachter en brievenbesteller blijkbaar tot volle tevredenheid van het gemeentebestuur, want de raadsnotulen spreken nergens van klachten aangaande hem. Hij bleef jarenlang in dienst van de gemeente Woubrugge, namelijk tot 1855. Voordat hij echter opgevolgd werd door een nieuwe functionaris moest er nog heel wat vergaderd worden.

Gebrekkig

Eind 1854 bereikte de raad van Woubrugge een schrijven van de minister van Justitie met de mededeling van het feit dat Abraham Mulder inmiddels zesenzestig jaar was en daarom minder geschikt werd geacht om in zijn betrekking aan te blijven. De man was al enigszins gebrekkig. Het werk als veldwachter en brievenbesteller viel Mulder zwaar. Het kwam de minister voor dat de Woubrugse veldwachter de aan de politie toebedeelde werkzaamheden niet met alle vereiste inzet meer kon verrichten, vooral wanneer de aandacht werd gevestigd op de veelvuldige bedelarij die voornamelijk door personen uit Leiden in de gemeente Woubrugge werd gepleegd. In verband hiermee gaf de minister in overweging of de veldwachter niet door een meer voor die betrekking geschikt persoon zou behoren te worden vervangen.

Burgemeester P. van Schravendijk, die in 1852 als zodanig was aangetreden, had hierop geantwoord — na overleg gepleegd te hebben met zijn twee wet-

houders – dat de veldwachter inderdaad niet meer die diensten kon verrichten welke in het belang van de politie in deze gemeente werden vereist. Dat was gemakkelijk te constateren, wanneer men in aanmerking neemt dat Mulder dagelijks 's morgens naar Alphen ruim een uur moest lopen en 's middags naar 's Molenaarsbrug ruim een half uur onderweg was. Het gemeentebestuur had al eerder ingezien dat er een jonger iemand moest komen, die zich dan bovendien meer met politiewerk bezig diende te houden. Er zouden zeer zeker voorstellen in die richting zijn gedaan, ware het niet dat men met zekerheid kon voorzien dat de veldwachter van zijn betrekking als postbode en brievenbesteller niet kon bestaan. Ofschoon Mulder meer dan dertig jaar in dienst van de gemeente Woubrugge was geweest kon men hem toch geen pensioen geven, “hetgeen bij den gedrukten toestand der finantiën voor de Gemeente steeds te bezwarend was geacht”. Aangezien de ingezetenen van Woubrugge meer en meer ondervonden dat de mindere geschiktheid van Abraham Mulder voor de dienst van het politiewerk met de jaren toenam, was de raad thans wellicht niet geheel ongenegen tot toekenning van een pensioen, indien men slechts een geschikt persoon kon

Het raadhuis van Woubrugge, gelegen aan het water. Foto ca. 1890. Coll. Oudheidkamer te Woubrugge.

vinden die op het bestaand traktement van honderdnegentig gulden per jaar (waarvan de geldmiddelen van de gemeente geen verhoging toestonden) die betrekking zou willen aanvaarden. Zo iemand zou dan tevens het genot moeten hebben van enig pensioen of andere inkomsten aangezien de betrekking van veldwachter in Woubrugge op zichzelf geen bestaan kon opleveren. In dit licht gezien kwam het de burgemeester het meest geschikt voor Abraham Mulder alsnog zijn betrekking te laten houden. Woubrugge had inmiddels wel een advertentie geplaatst in de "openbare bladen" waarin sollicitanten werden opgeroepen. Bij het slagen hierin kon men dan een voordracht bij de raad doen. Tevens zou men dan een voorstel doen om Mulder enig pensioen te laten genieten. Maar bij een schrijven van de "Commissaris des Konings" d.d. 13 december 1854 wenste men een spoedige vervanging van veldwachter Mulder. De commissaris was bereid om het ontslag reeds per 1 januari 1855 eervol te verlenen en er moest een pensioen uit de gemeentekas betaald worden. Er werd dringend gevraagd om in de eerstkomende raadsvergadering een voorstel te doen en de uitslag daarvan zo snel mogelijk mede te delen, terwijl de commissaris vertrouwde dat de raad door het nemen van een gunstige beschikking een blijk zou willen geven dat de langdurige dienst van veldwachter Mulder, waarop men geen aanmerkingen had, op prijs zou worden gesteld.

Verhitte discussies

De burgemeester deed de raad het voorstel om Mulder bij zijn ontslag een pensioen van vijfennegentig gulden per jaar toe te kennen, de helft van zijn salaris, nadat de raad met algemene stemmen had goedgevonden dat aan de veldwachter enig pensioen uit de gemeentekas zou worden verleend. A. Schouten nam de huishoudelijke positie van de veldwachter in aanmerking en het feit dat de hem overblijvende betrekking van brievenbesteller toch slechts een sober bestaan opleverde en vond dat de vastgestelde som hem wat te laag voorkwam. Mr. F. Booij zei daarmee in te stemmen. Dit raadslid was ook van mening dat de zwaarste en moeilijkste betrekking door Mulder behouden bleef. Zelfs wanneer hij een pensioen van honderd gulden zou krijgen zou de veldwachter nog in minder gunstige omstandigheden blijven verkeren of in een toestand die weinig verlichting van werkzaamheden of van een bezwaarlijk te verrichten taak had ondergaan. Mr. Booij merkte tevens op niet alleen niet tegen het verstrekken van een redelijk voldoende pensioen te zijn, maar evenmin tegen verhoging van de jaarwedde van de nieuw te benoemen veldwachter.

Op een vraag van de burgemeester welk pensioen men dan na de uitlatin-

gen van de heren Schouten en Booij gedacht had, antwoordde de laatste: honderdvijfentwintig gulden per jaar. Met vier tegen drie stemmen werd dit voorstel verworpen. Tegen stemden K. Groenewegen, G. Swart, C. Hoogwerff en M.C. Kopje. De laatste stelde daarop voor om een pensioen van honderdvier gulden per jaar te verlenen, welk voorstel met algemene stemmen werd aangenomen. Vervolgens vroeg burgemeester Van Schravendijk, ingevolge het mede door Booij opgemerkte, de mening van de raad over een verhoging van de jaarwedde van de nieuw te benoemen veldwachter. Hierop werd ook eenparig bewilligd, mits deze een voor de dienst der politie alleszins geschikt persoon zou zijn die zich geheel aan zijn betrekking zou kunnen wijden.

Behoorlijk gekleed en gewapend

Ingaande 15 maart 1855 kreeg Abraham Mulder eervol ontslag als veldwachter van Woubrugge. Hij kreeg honderdvier gulden pensioen, te voldoen uit de gemeentekas. In plaats van de ontslagene werd Joris Huijzer benoemd, gepasporteerd militair, wonende te Koudekerk en negenendertig jaar oud. Hij kreeg een salaris van honderdnegentig gulden per jaar en trad op 15 maart in functie nadat hij daags tevoren was beëdigd. De raad achtte het doelmatig en noodzakelijk dat de veldwachter bij de uitoefening van zijn dienst behoorlijk gekleed en gewapend zou zijn maar dat echter met het vooruitzicht van een traktementsverhoging bij aldien hij voortdurend werkzaam of in alle delen ijverig en geschikt voor de politiedienst werd bevonden, het raadzaam werd geoordeeld hem alleen van de meest nodige kleding en bewapening te voorzien en daarvoor een som van zestig gulden te bestemmen. Op een vraag van mr. F. Booij waarop dat bedrag was gegrond antwoordde burgemeester Van Schravendijk dat men een jas had begroot op vijftentwintig gulden, broek en vest op zestien gulden, hoed en pet op zeven gulden en als wapen een zijdgeweer of hartsvanger (= sabel) op twaalf gulden. De zestig gulden voor de kleding bleek te laag begroot, want hoed en pet kwamen zestig cent duurder uit, terwijl jas, broek en vest ruim zevenenveertig gulden bleken te kosten.

De Hoogmadese veldwachter

In de Hoogmadese raadsvergadering van 23 januari 1840 gaf burgemeester N. Samsom te kennen dat veldwachter Zwanenberg uit hoofde van ouderdom om ontslag had verzocht. De burgemeester bracht in omvraag of men een afzonderlijke veldwachter in Hoogmade verlangde dan wel of men gebruik wilde maken van de diensten van de Koudekerkse functionaris, zoals tot dan

het geval was. De raad hield het voor doelmatig en in het belang van Hoogmade om samen met Koudekerk een veldwachter te hebben, ten gevolge waarvan de burgemeester werd verzocht daartoe pogingen aan te wenden. Op 31 maart 1840 kwam bij burgemeester en assessoren (= wethouders) van Koudekerk een schrijven van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland binnen, houdende de benoeming van Reijer Vuik, wonende te Maassluis, tot veldwachter van Koudekerk en Hoogmade op de daartoe voor beide gemeenten staande jaarwedde van tweehonderdtweeëntwintig gulden, in te gaan op de dag van zijn infunctietreding. Verder werd door burgemeester Samsom op 3 april 1840 aan het Hoogmadese college medegedeeld dat hij Dirk Heemskerk, fungerend als assistent-veldwachter, dadelijk na het overlijden van Zwanenberg de veldwachtersdienst had laten verrichten tot de indiensttreding van Reijer Vuik en wel op het gewone traktement. De heren assessoren konden met deze regeling akkoord gaan.

Toen Hoogmade per 11 juli 1855 bij Woubrugge werd gevoegd was het nodig om het salaris van veldwachter Joris Huijzer te herzien. Het pensioen van zijn voorganger Mulder had, zoals we al zagen, heel wat voeten in de aarde gehad. De Hoogmadese predikant C.J.B. van den Berg en het schoolhoofd J.G. Vlasveld en drie andere ingezetenen van Hoogmade hadden de medewerking van de Commissaris des Konings ingeroepen om die zelfde Mulder — die ook wel in Hoogmade dienst deed en daar inmiddels Reijer Vuik was opgevolgd — aan een pensioen van dertig gulden te helpen. De commissaris adviseerde hen om hun invloed bij de gemeenteraad aan te wenden. Als toelichting op deze zaak gaf burgemeester Van Schravendijk (die ook burgemeester was van het toen nog zelfstandige Hoogmade) te kennen dat Mulder hem een jaar eerder al had gevraagd om als veldwachter in Hoogmade ontslagen te worden. Abraham Mulder herhaalde dat verzoek mondeling diverse malen. Op uitdrukkelijk verlangen van de burgemeester — die hem wees op het belang van zijn huisgezin en de op handen zijnde samenvoeging van Hoogmade met Woubrugge, waardoor Mulder vanzelf ontslagen zou worden — zag de bejaarde veldwachter in 1854 af van zijn ontslag als veldwachter van Hoogmade. Uit overweging van die omstandigheid was het dagelijks bestuur, hoezeer anders niet ongenegen om een voorstel ten gunste van de gewezen veldwachter Reijer Vuik te doen, nu hoogstens voor de toekenning van een eenmalige gratificatie. Na wat over en weer gepraat werd besloten om hem slechts eenmaal een gratificatie van vijftentwintig gulden toe te kennen. Slechts C. van Dam wilde dat bedrag op vijftig gulden stellen. Maar met dit voorstel stond hij geheel alleen.

Nog eenmaal kwam de jaarwedde van de veldwachter in een raadsvergadering ter sprake en wel op 5 oktober 1855. Burgemeester Van Schravendijk

deelde toen mee dat het salaris van Joris Huijzer inmiddels was vastgesteld op tweehonderdvijfentwintig gulden per jaar, met inbegrip van het gemis van nieuwjaarsgiften, behoudens het jaarlijks uittrekken op de gemeentebegroting van vijfentwintig gulden voor onderhoud en vernieuwing van het veldwachtersuniform en -wapen. Verder was bepaald dat Huijzer in de loop der tijd een salarisverhoging zou krijgen tot tweehonderdvijftig gulden. Maar dan moest eerst de gepensioneerde Abraham Mulder zijn overleden...!

Een nieuwe veldwachter met gebreken

Joris Huijzer bleef niet lang in dienst van de gemeente Woubrugge. Al in de raadsvergadering van 19 oktober 1858 deed burgemeester Van Schravendijk mee nadat Huijzer tot dienaar van politie te Woerden was benoemd dat zich verscheidene personen, waaronder een viertal gepensioneerden, hadden aangemeld. De meest geschikte sollicitant achtte men een gewezen sergeant, genaamd Andries Scheffers, drieënveertigjaar oud en afkomstig uit Woerden. Scheffers was gehuwd, had geen kinderen en was in het genot van een jaarlijks pensioen van honderdvijfzeventig gulden. Wegens “gebreken” was hij als militair afgekeurd. Volgens de laatste inlichtingen die de gemeente Woubrugge over hem had ingewonnen, was hij nog niet geheel van zijn “mankering” genezen. Daardoor bestond dus de mogelijkheid dat hij, indien benoemd, later niet geschikt zou blijken te zijn om de functie van veldwachter in Woubrugge uit te oefenen. Ondanks deze bezwaren wilde men Scheffers toch voordragen, echter met de voorwaarde dat hij, wanneer hij na een jaar niet zou voldoen, weer ontslagen zou worden zonder dat hij aanspraak zou kunnen maken op enig pensioen. De benoeming van Scheffers was gedateerd 3 november 1858, waarna hij op 8 november de vereiste eed aflegde en in functie trad.

Het ging inderdaad mis met Andries Scheffers. In de raadsvergadering van 4 december 1860 bracht burgemeester Van Schravendijk de ziekelijke en zwakke toestand van de veldwachter ter sprake. Hij sprak van de noodzakelijkheid die er zou bestaan reeds dadelijk of op een wat langere termijn zijn ontslag voor te dragen. Men was het er algemeen over eens, dat Scheffers op den duur de geschiktheid voor het beroep van veldwachter niet bezat en de heren Swart en Van Dam waren van oordeel dat voor enkele weken of maanden een assistent of plaatsvervangend veldwachter of politiedienaar zou kunnen worden benoemd. Maar dan wel tegen de helft van het salaris dat Scheffers genoot! F.O. baron Van Dörnberg Heiden, daarin gesteund door Schouten, gaf de burgemeester ernstig in overweging om Scheffers onmiddellijk voor ontslag voor te dragen. Reeds lang was meer en meer gebleken dat

hij als veldwachter ongeschikt was. Het algemeen belang moest voorgaan op het bijzondere belang van de veldwachter.

Ingaande 1 januari 1861 werd veldwachter Andries Scheffers eervol ontslagen, omdat gebleken was dat hij door “ziekelijkheid en zwakheid van geestvermogens” niet in staat was om zijn werk naar behoren te kunnen doen. Niettegenstaande bepaald was dat hij bij een eventueel ontslag geen aanspraak zou kunnen maken op enig pensioen, wilde het gemeentebestuur van Woubrugge hem toch niet met lege handen laten vertrekken. Voorgesteld werd dan ook om hem een gratificatie van tien of vijftien gulden te verlenen. Het raadslid F.O. baron van Dörnberg Heiden, gesteund door W. van Egmond, was van oordeel dat de gemeente eigenlijk nimmer enige goede dienst van de ontslagene had genoten. Vandaar dat zij tegen het voorstel waren. Er kwam een stemming aan te pas waarvan het resultaat was dat Scheffers geen gratificatie zou worden toegekend. H. Heenk kwam toen met het voorstel om de gewezen veldwachter vijftien gulden te verstrekken als verhuiskostenvergoeding wanneer hij (zoals hij reeds van plan was) de gemeente zou

Het raadhuis van Woubrugge. Foto eind 19de eeuw. Coll. Oudheidkamer te Woubrugge.

verlaten. Ook daarover werd gestemd. Vóór waren de heren A. Schouten, G. Rodenberg en H. Heenk en tegen W. van Egmond en F.O. baron van Dörnberg Heiden.

Verhoging van de wedde

In de raadsvergadering van 30 juli 1861 herinnerde burgemeester Van Schravendijk aan een verhoging van de veldwachtersjaarwedde wanneer oudveldwachter Abraham Mulder zou komen te overlijden. In april was hij gestorven. A. Schouten stelde voor, met het oog op de positie van de tegenwoordige veldwachter Willem van Tuil en de goede dienst die hij reeds tot herstel van de orde in de gemeente Woubrugge had bewezen, om zijn jaarwedde niet met vijftig gulden te verhogen, zoals in 1855 besloten was, maar met honderdvier gulden, zijnde het pensioen dat Mulder had genoten. Burgemeester Van Schravendijk merkte op dat de nieuwe jaarwedde niet alleen voor Van Tuil zou moeten gelden maar voor alle veldwachters die na hem in Woubrugge werkzaam zouden zijn. De nu vast te stellen jaarwedde zou later niet weer verlaagd kunnen worden. G. Swart gaf te kennen dat een veldwachters-traktament van driehonderdnegenentwintig gulden wanneer de verhoging van honderdvier gulden doorging hem voor een gemeente als Woubrugge buitensporig hoog voorkwam. Van Dörnberg Heiden was voor een verhoging van vijfenzeventig gulden, om de jaarwedde op driehonderd gulden te brengen. Maar dan moest de veldwachter wel zijn baantje als postbode en brievenbesteller laten varen. Dat waren volgens Van Dörnberg Heiden functies die onverenigbaar waren met het beroep van veldwachter. A. Schouten was een tegenovergestelde mening toegedaan. Hij vond dat de betrekking van brievenbesteller in het belang van de dienst van de veldwachter was, omdat hij daardoor verplicht was onderweg te zijn.

Het voorstel van Schouten werd in stemming gebracht. De uitslag was: vijf tegen en één voor. Daarna werd over het voorstel van Van Dörnberg Heiden gestemd. Daarbij bleek dat sommige raadsleden hun stem lieten afhangen van het feit of de veldwachter zich al dan niet met het bestellen van brieven op het hulppostkantoor in Woubrugge zou blijven belasten. De burgemeester vroeg om hun gevoelens kenbaar te maken en uiteen te zetten of hij al dan niet die betrekking moest loslaten. Vijf raadsleden spraken zich uit voor het opgeven van het ambt van brievenbesteller, terwijl G. Swart zich hierover buiten stemming hield. Hierna werd met algemene stemmen besloten tot verhoging van de veldwachtersjaarwedde met vijfenzeventig gulden, ingaande 1 juli 1861. De dienaar der wet zou zich dan niet meer met postzaken hebben te bemoeien.

Gratificaties

Willem van Tuil bleef tot 1867 in Woubrugge, waarna hij werd opgevolgd door Willem Brouwer. Deze bleef maar een jaar, om in 1868 plaats te maken voor Willem Knap. Op 10 september 1871 deed Knap het verzoek om zijn salaris te herzien. Het raadslid Z.F. de Jongh van Arkel meende dat de veldwachter goed betaald werd en dat hij zijn werk goed deed. Voor het salaris dat Willem Knap nu genoot zou men desnoods wel iemand anders bereid vinden om het veldwachterswerk te doen. H. van Soest vroeg zich af of Knap van zijn salaris wel kon bestaan. De uiteindelijke conclusie was dat het verzoek van de veldwachter om salarisverhoging niet gehonoreerd werd. Wel werd op 22 januari 1874 door de raad besloten om Willem Knap een gratificatie van tien gulden toe te kennen wegens buitengewone diensten bewezen bij een cholera-geval in november 1873.

In de raadsvergadering van 26 juni deed burgemeester P. de Ridder, die Van Schravendijk inmiddels was opgevolgd, mededeling van het feit dat Willem Quint, die in 1875 Knap was opgevolgd, in Nieuwveen was benoemd. In deze gemeente zou hij vierhonderdzesstien gulden per jaar gaan verdienen. Quint had liever in Woubrugge willen blijven, mits men daar zijn salaris zou optrekken. De functie van veldwachter in Woubrugge was weer eens vacant. Vandaar het voorstel van het college van burgemeester en wethouders aan de raad om in Woubrugge de veldwachterswedde aanzienlijk te verhogen en wel tot vierhonderdvijfentwintig gulden per jaar. Woubrugge moest wel, want in naburige gemeenten was de salariëring ook in die orde van grootte en om een dikwijls veranderen van personeel te voorkomen stelde het college de raad dan ook voor om het jaarsalaris drastisch te verhogen. Na veel heen en weer gepraat werd het voorstel unaniem aangenomen.

Veldwachter spoorloos

In de raadsvergadering van 26 juli 1882 kwam een minder prettige gebeurtenis met betrekking tot veldwachter Johannes de Meijer aan de orde. De Meijer, in Woubrugge werkzaam sinds 1880, had in januari 1882 een bedrag van bijna driehonderd gulden onttrokken uit de gemeentekas. Gemeente-ontvanger G. Rodenberg verzocht om op een of andere wijze schadeloos gesteld te worden. De Meijer was met de noorderzon vertrokken en had zelfs zijn uniformjas meegenomen. Zijn opvolger Willem van Berkel moest daarom een nieuwe jas hebben en die kostte de gemeente twintig gulden. Het was dan wel geen spiksplinternieuwe jas die de gemeente aan Van Berkel verstrekke, maar toch moest Gedeputeerde Staten om hun goedkeuring gevraagd

worden voor deze aankoop. Burgemeester De Ridder zei dat de gemeenteraad niet wettelijk verplicht was om de gemeente-ontvanger enige tegemoetkoming in zijn verlies te geven, maar uit moreel of zedelijk standpunt beschouwd stelde het college de raad voor om de ontvanger honderd gulden te schenken. Vijf raadsleden waren hier voor, maar één stemde tegen.

Willem van Berkel diende de gemeente Woubrugge twee jaar, namelijk van 1882 tot 1884. Toen werd hij opgevolgd door Otto Cornelis van Hemessen, die de bekendste veldwachter uit de geschiedenis van Woubrugge zou worden. Op de rand van de eeuwwisseling werd zijn salaris met dertig gulden verhoogd en gebracht op vierhonderdvijfenvijftig gulden. Het raadslid A. van der Boon meende uit het voorstel hiertoe op te mogen maken dat Van Hemessen zijn werk tot tevredenheid verrichtte. Van der Boon had een onderzoek gedaan naar de jaarwedden van veldwachters in naburige gemeenten. In Bodegraven kregen ze vierhonderdvijfenzestig gulden plus een toelage van zestig gulden voor kleding. In Alphen was het salaris vierhonderdachtenzestig gulden alsmede achtenzestig gulden toelage, terwijl de jaarwedde van de veldwachter te Oudshoorn vierhonderdvijfentwintig gulden was. Hier kreeg de man ook nog een gratificatie van vijfentwintig gulden alsmede zeventig gulden kledingtoelage. Omdat de Woubrugse veldwachter over het algemeen dus minder verdiende dan zijn collega's in de omgeving, was Van der Boon er sterk voor om in Woubrugge het salaris met inbegrip van de gratificatie op te trekken naar vierhonderdvijfenzestig gulden. De functionaris in Woubrugge had vijftien dienstjaren, wat ook wel erkend mocht worden. De burgemeester achtte vierhonderdvijfenzeventig gulden per jaar daarom billijk. Van der Boon was van mening dat het voor de Woubrugse veldwachter hetzelfde was of hij vierhonderdvijfenzeventig gulden aan jaarwedde dan wel een jaarwedde en toelage ontving. Later, bij veranderde omstandigheden bijvoorbeeld wanneer iemand was aangesteld die een pensioen genoot kon de toelage vervallen.

Van der Boon stelde voor het salaris van vierhonderdvijfentwintig gulden te verhogen tot vierhonderdvijfenveertig gulden. Die twintig gulden was een "toelage". Dit voorstel, in stemming gebracht, werd verworpen met drie tegen drie stemmen, terwijl één lid zich buiten stemming hield. Een daarna door Van der Boon gedaan voorstel om de jaarwedde met twintig gulden te verhogen werd eveneens op geheel dezelfde wijze verworpen. Zodoende verdiende de veldwachter van Woubrugge met ingang van 1 januari 1900 vierhonderdvijfenvijftig hele guldens per jaar.

Veldwachter in kaaskuip

Het politieel apparaat in Hoogmade omstreeks 1900 bestond uit één gemeenteveldwachter. Burgemeester T.P. Kleijn bevorderde dat er in dit gemeentedeel in september 1908 een rijksveldwachter werd benoemd, in plaats van een tweede gemeenteveldwachter, zoals aanvankelijk in de raad was voorgesteld. Een bekende Hoogmadese politiemann was Hein Hoogenboom, die op 1 april 1889 in Hoogmade werd geboren. Hoogenboom was aanvankelijk landbouwer, maar de militaire dienst deed zijn leven drastisch wijzigen. In 1918 kreeg hij het Mobilisatiekruis als onderscheiding. Op 1 juni 1919 kwam hij als veldwachter in gemeentedienst. Ten tijde van Hoogenboom hadden stropers het in Hoogmade en omgeving niet gemakkelijk. Zij moesten steeds terdege op hun hoede zijn om niet door hem in de kraag gevat te worden. Een keer achtervolgde hij een stroper in een kaaskuip op de Wijde Aa... Hoogmade was niet gemakkelijk voor wetsovertreders. Ambtenaren uit Den Haag konden overal in het land radio hebben in hun auto, maar in Hoogmade nam Hoogenboom geen genoegen met het ontbreken van een destijds nog vereiste luistervergunning voor autoradio's. In 1945 werd Hoogenboom ingedeeld bij het korps Rijkspolitie, tot hij op 3 april 1950 met pensioen ging. Bij die gelegenheid werd hij koninklijk onderscheiden en speldde burgemeester J. C. van Wageningen hem de versierselen van Ridder in de Orde van Oranje-Nassau in zilver op. Hein Hoogenboom overleed op 12 juli 1977.

NOTEN

1. Hans van der Wereld, *Otto Cornelis van Hemessen, veldwachter en historicus te Woubrugge* (Woubrugge/Alphen aan den Rijn 1984).
2. Voor het hierna volgende overzicht werd voor het grootste deel geput uit de notulen van de gemeenteraad van Woubrugge.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen in het stadsbeeld in 1992

door

E.J. Veldhuyzen

Wat het stadsbeeld in de binnenstad betreft is de meest opvallende verandering het strooien van een ontstellend groot aantal blauwe borden. Door het invoeren van nieuwe verkeersborden waarbij de beschaafde donkerblauwe kleur vervangen werd door een veel lichtere schreeuwende helblauwe kleur en het op elke hoek van straat, steeg of inrit aangeven van de parkeergelegenheid lijkt het in een aantal straten alsof de binnenstad de “blauwe mazelen” heeft gekregen. De borden worden soms ook, zonder enig voorbehoud, voor monumentale gebouwen geplaatst, wat zeer ontsierend kan werken. Ook de compositie van een aantal borden of hulpborden op één paal laat veelal uit esthetisch oogpunt veel te wensen over. Misschien is het raadzaam om wat meer zorg en aandacht te besteden aan het aantal, de veelsoortigheid en de plaats van de verkeersborden en, niet te vergeten, de grote A.N.W.B.-borden.

In de “Pieterswijk” kreeg het warenhuis van V&D aan de *Aalmarkt* 22-28, dat in 1991 gemeentelijk monument was geworden, een koffiehoeke op de begane grond. Bovendien werd op de vierde verdieping onder het groen koperen dak een restaurant ingericht met een verbreed terras aan de Aalmarkt-zijde. Daartoe werd de voorgevel op deze verdieping enkele meters teruggeplaatst.

Breestraat 24 kreeg een fraai, weliswaar enigszins grof (vanwege de tekst die erin verwerkt moest worden) bovenlicht boven de voordeur ter herinnering aan het feit dat hier op 12 december 1842 (150 jaar geleden) in het logement “Au Lion d’Or” door een aantal verontruste particulieren de eerste landelijke drankbestrijdingsorganisatie in Nederland, de “Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van Sterken Drank” werd opgericht. In het pand is tegenwoordig de Gemeentelijke Kredietbank gevestigd.

In de statige winkelpui van *Breestraat* 73 kwam een nieuwe indeling die het verticale element van weleer in deze pui enigszins terugbracht, al is de horizontale vlakke tussenlijst wel wat fors uitgevallen.

Breestraat 24. Foto auteur.

Kloksteeg 8-8A. Foto auteur.

Breestraat 85, een fraai oud voormalig woonhuis met een zware barokke gootlijst aan de voorgevel en inwendig keldergewelven, kamers met bewerkte stucplafonds en wandpanelen, werd gerenoveerd en in een aantal eenheden heringedeeld. De vroegere gang met Lodewijk XVI stucwerk ging bij de restauratie verloren.

In *Breestraat 87* werd in de voormalige woonkamer, die een rijk gestuct plafond heeft, een geldautomaat in de voorgevel geplaatst.

Breestraat 108 kreeg een nieuwe omlijsting van de winkelpui in klassieke geest.

Diefsteeg 13 en 15, een gemeentelijk en een rijksmonument, aan elkaar grenzend, werden op de begane grond verheeld tot een restaurantruimte.

Kloksteeg 8-8A is geheel gerestaureerd. Daarbij werd de "garagedeur" naast de voordeur vervangen door een pui van twee openslaande deuren, geflankeerd door twee vaste glas-paneeldeuren, alle met roedeverdeling.

Kloksteeg 27 is geheel gerestaureerd tot een woning. In het bovenlicht boven de voordeur zit een negentiende-eeuws snijraam, terwijl de voordeur een gietijzeren rooster bevat. De T-vensters hebben 8-ruits bovenramen.

Langebrug 18 en 20, een gemeentelijk en een rijksmonument, werden geheel gerenoveerd.

Langebrug 63 werd inwendig gerenoveerd. De statige gepleisterde voorgevel, de monumentale ingangspartij met dubbele deur, de T-vensters met afgeronde bovenhoeken en de halve vensters op de tweede verdieping zijn in de mooie deftige kleuren zandsteengeel en donkergroen geschilderd.

Papengracht 28 is gerenoveerd in twee fasen, eerst de achterkap, daarna de voorkap. Het casco en de kozijnen en rarnen die verrot waren werden hierbij hersteld.

Van *Rapenburg* 8 en 10, twee monumentale panden, werden de gevels gevoegd en werd de zandsteen geschilderd.

Rapenburg 40 is een groot, voornaam pand met een achtertuin tot aan het Pieterskerkhof. Het tuinhuis in deze tuin werd gerestaureerd en voor bewoning geschikt gemaakt.

Wolsteeg 2-2A werd in twee wooneenheden verdeeld, waarbij de voorgevel gerestaureerd en de zijgevel opnieuw opgemetseld is in restauratiesteen. De achtergevel werd nagenoeg geheel vernieuwd.

Aan de achtergevel van het pand *Zonneveldstraat* 2 bleken de oude kozijnen met paneelglasdeur, ramen met roedeverdeling en T-schuifvensters vervangen te zijn door een moderne achterdeur, draai- en uitzetramen.

Bij *Zonneveldstraat* 3 werd op de eerste verdieping een balkon boven de binnenplaats aangebracht, nadat het voorhuis gerenoveerd was.

In de beide "Pancraswijken", vroeger het Hogeland geheten, is *Herengracht* 24, een pand dat lange tijd bedrijfsmatig in gebruik was, geschikt gemaakt voor bewoning.

Hoogstraat 1-3 is een complex van panden met een nieuwe bebouwing aan de Hoogstraat en een oude bebouwing daarachter aan de Oude Rijn. De begane grond en de kelders zijn in gebruik bij winkelbedrijven. De verdiepingen die voorheen gedeeltelijk ook een winkelbestemming hadden, zijn geheel heringedeeld en tot een aantal woningen getransformeerd. Wonen in het hartje van de stad heeft zijn aantrekkelijke kanten en waar mogelijk wordt deze trend van overheidswege bevorderd.

De open portiek van het pand Oude Rijn 56-58 aan de *Hooglandse Kerksteeg*, lange tijd de ingang van de daar gevestigde spaarbank, kreeg een nieuwe aankleding ten behoeve van de ingang van de bovenwoningen.

Hooigracht 75 en 77, twee panden die lange tijd in gebruik zijn geweest bij

een drukkerij, zijn heringedeeld, zodat het volwaardige woningen zijn geworden.

In de zomer werden beide opbouwen van de *Korenbeurs* langs de gootlijsten opgesierd met bloembakken. Ze werden echter op het fries bevestigd. Architectonisch gezien was een betere plaats denkbaar geweest.

Nieuwe Rijn 36 / Beschuitsteeg 1-1A is een groot langgerekt pand met hoge brede zijgevel in de steeg. Het casco van het pand werd geheel gerestaureerd, de kap werd hersteld met nieuwe dakkapellen aan de binnenzijde en de voor- en zijgevel werden weer in orde gemaakt. De zijgevel werd in zandsteenkleur geschilderd.

Nieuwe Rijn 74 is geheel gerenoveerd en in wooneenheden heringedeeld.

Oude Rijn 33A, een groot pand, oorspronkelijk onderdeel van het voormalig Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis, later in gebruik bij drukkerij Brill, werd geheel gerenoveerd en ingedeeld in een groot aantal wooneenheden, waarbij met de belangrijke delen als enkelvoudige balklagen, raamkozijnen en gevels zorgvuldig rekening werd gehouden om het monumentale karakter te bewaren.

Van *Oude Rijn 75* werd het casco hersteld, de voorgevel gevoegd, de kozijnen en de gootlijst vernieuwd, terwijl de zijgevel opnieuw werd gepleisterd.

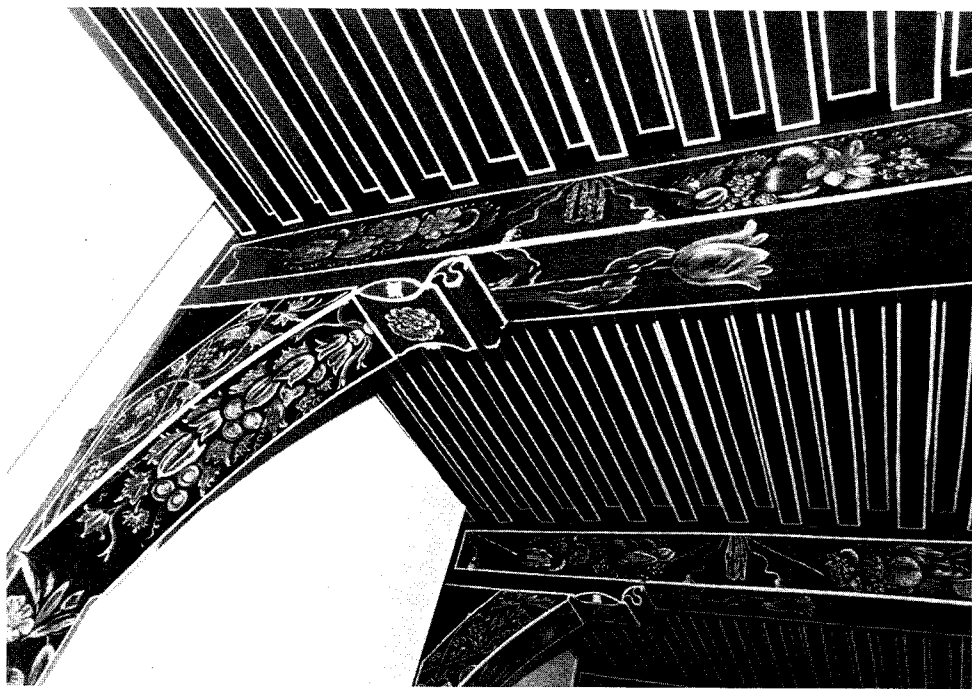
Uiterstegracht 162 is het laatste huisje van een rijtje reeds gerenoveerde woningen dat werd opgeknapt. Het vormt met het aangrenzende pand een tweelinghuisje.

Vestestraat 7 is een voormalig fabriekspand van een wollen deken-fabriek. Het heeft een wit-geglazuurde bakstenen gevel met versieringen in gekleurde geglazuurde baksteen. In het pand was een mooi ingericht kantoor met houten wandbekledingen. Het pand kreeg een woonbestemming en werd voor dat doel geheel gerenoveerd.

Vestestraat 112, een woonhuis met een geverfde tuitgevel en negentiende-eeuwse vensters met roedeverdeling werd eveneens gerenoveerd.

In "Maredorp" kreeg de mooie oude winkelpui van *Haarlemmerstraat 139* behalve de nodige reclame-attributen die de puilijst verstoren, ook een zalmroze kleur. Het zou aan te bevelen zijn wanneer deze pui met de bijbehorende pui van de linkerbuurman in een meer historisch verantwoorde kleur zou worden geschilderd. Dit zou het monumentale karakter van het huis versterken.

Het bovenhuis van *Haarlemmerstraat 172* werd gerestaureerd. Vanuit de Hooglandse Kerksteeg heeft men een prachtig gezicht op de monumentale halsgevel van het pand. In het pand troffen we een geschilderd houtskelet aan, compleet met muurstijlen, korbelen, sleutelstukken en moeder- en kinder-

Detail van beschilderd houtskelet en plafond van Haarlemmerstraat 1 72. Foto auteur.

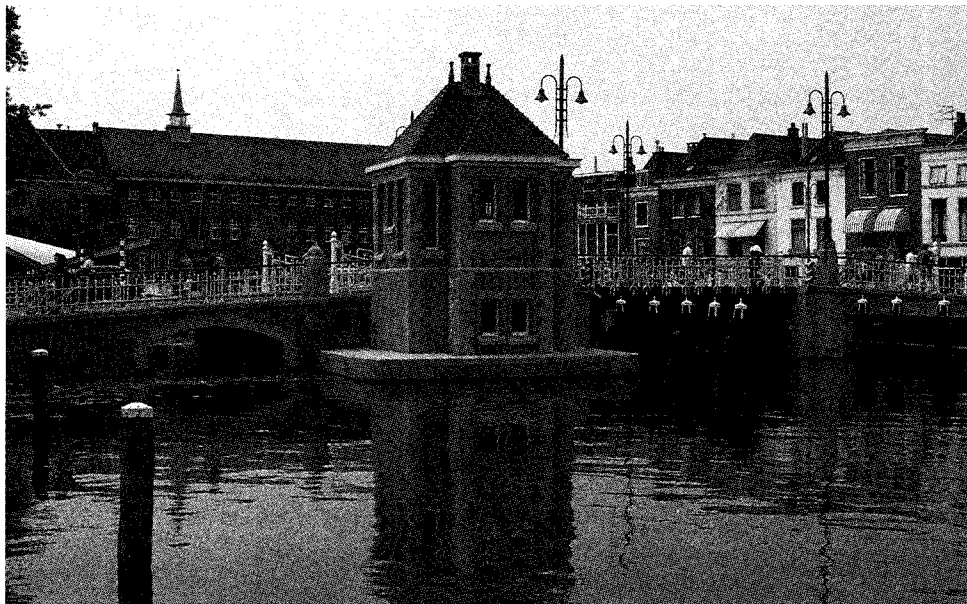
binten. Bij het dendrochronologisch onderzoek van de kap bleek deze uit ca. 1479 te dateren! Het rood-witte schilderwerk van het houtskelet werd hersteld.

In *Haarlemmerstraat 1 63* werd de winkelpui gemoderniseerd. Het grote vlak boven deze pui vormt een lelijke overgang naar de bovengevel.

In *Haarlemmerstraat 295B* (vm. Fröbelschool) werd op de verdieping een herindeling gemaakt t.b.v. het woongerief, aangezien het voormalige schoolgebouw thans als woning dienst doet.

In de *Jan Vossensteeg 65-71* werd een reeks panden gerenoveerd. De winkelpuien op de begane grond kregen per gevel, ondanks de moderne vormgeving, toch een eigen indeling waardoor elk pand een heel eigen gezicht kreeg.

Van *Oude Rijn 70-70A* werden de gesloten garagedeuren in de voorgevel van glas voorzien. Voorts werd het interieur grotendeels in zelfwerkzaamheid voor bewoning geschikt gemaakt.

Blauwpoortsbrug met voormalig brugwachtershuisje. Foto D.J. Noordam 1993.

Oude Rijn 72, een eenvoudig huisje met een klokgevel, werd gerenoveerd. De kozijnen en de ramen werden daarbij keurig geschilderd in de historische kleuren zandsteengeel en donkergroen.

Oude Rijn 144 werd geheel gerenoveerd. De kozijnen en ramen werden nagekeken. De in slechte staat verkerende voorgevel werd hersteld en gevoegd. Voorts werden in het bovenhuis diverse inwendige herstellingen verricht.

In “De Camp” werd de *Blauwpoortsbrug*, een rolbasculebrug, geheel gerestaureerd, waarbij aandacht werd gegeven aan de originele brugleuningen, de draaihekken, het brugwachtershuisje en de dubbele lantaarns die een belangrijk element van de totale architectuur van de brug vormen.

Van *Haarlemmerstraat 21-23*, twee naast elkaar gelegen panden, werden de kappen vernieuwd en voor- en achterhuis op de verdieping hersteld. Voorts werden de beide winkelpuien gemoderniseerd.

Haarlemmerstraat 82, een gemeentelijk monument, kreeg een moderne winkelpui, terwijl het bovenhuis werd gerenoveerd en ingericht tot woningen.

Van *Haarlemmerstraat 119123* tegenover de Hartebrugkerk werden de winkelpuien vernieuwd, terwijl de bovenhuizen weer voor bewoning geschikt werden gemaakt. De toegangen tot deze woningen bevinden zich op de eerste verdieping en zijn gelegen aan terrassen aan de achterzijde die zich boven de winkels uitstrekken. Via een gemeenschappelijke ingang aan de Stille Mare kan men deze terrassen bereiken; een interessante oplossing in het hartje van de stad.

Stille Mare 3, 5 en 7 werden gerenoveerd. Op de begane grond kwamen een gelduitgifte, een moderne glazen winkelpui en de toegang tot de bovenwoningen aan de Haarlemmerstraat. De verdiepingen van de panden aan de Stille Mare werden tot woningen gerenoveerd.

Op de hoek van *Stille Rijn en Stille Mare* verrees een modern winkelpand met bovenwoning, dat een fraaie hoekafsluiting vormt op de plaats waar de beide kaden elkaar ontmoeten.

Turfmarkt 5 werd geheel gerestaureerd.

In de "Academiewijk" werden van *Groenhazengracht 23* kozijnen, ramen en de voordeur vernieuwd, terwijl de gepleisterde voorgevel opnieuw geel geschilderd werd. De achtergevel werd van nieuw voegwerk voorzien.

Van *Kaiserstraat 11* werd de kap gerestaureerd. Verder werden de verdiepingen opnieuw ingedeeld.

Bij *Rapenburg49*, een pand met een smalle hoge trapgevel, werd de kap hersteld.

In het binnenstadsgedeelte "Nieuwland" verrees aan de *Doezastraat* in het Van der Werffpark bij de Nieuwsteegbrug een theehuis. Het is een speels element bij de ingang van het park geworden. In de daklijsten ziet men diagonale motieven die geïnspireerd lijken te zijn op de leuning van de nabijgelegen brug.

In *Raamsteeg 67*, pand van een voormalig accubedrijf, werd beneden een kantoor- en boven woonruimte gecreëerd. De voorgevelkozijnen, -ramen en -gootlijst werden vernieuwd in de stijl van het huis. Voorts werd de mansardekap geïsoleerd.

Van *Rapenburg 129-131*, de panden waarin de Haanstraschool gevestigd is, werden de gevels hersteld en geschilderd. Het zandsteengeel en het steenrood aan deze fraaie gevel zijn langs dit gedeelte van het Rapenburg een lust voor het oog.

In "Noordvest" is de renovatie van *Lange Scheistraat 7*, een gerenoveerd bedrijfspand dat een tempelachtig uiterlijk heeft gekregen, voltooid. Beneden

Rapenburg 49. Foto auteur.

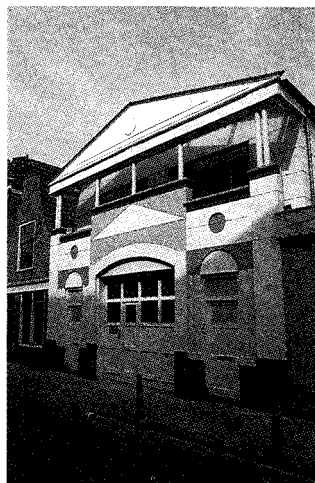
Het theehuisje aan de Doezastraat in de takels (zie ook de Kroniek 9-4-'92). Foto W. Hofman 1992.

is bedrijfsruimte, op de verdieping een woning geschapen. Het pand met de gepleisterde gevel vormt een speels karakter in de straat.

Oost-Dwarsgracht 14, 16, 18 en 20, vier woningen met elk een eigen stijl en voorgevel werden, op de voorgevels na, geheel herbouwd. De verscheidenheid van de gevels geeft een levendig beeld en verhoogt de kwaliteit van de *Oost-Dwarsgracht*.

Ter plaatse van het onopvallende pand *Oude Singel 94* verrees een nieuw woonhuis. Al was de gevel van het voormalige huis niet bijzonder, het vormde wel een rustig en harmonisch aangepast geheel met de fraaie gevel ter rechterzijde en droeg zo bij aan het historisch karakter van de *Oude Singel*; dat kan niet gezegd worden van de nu geplaatste moderne gevel.

Oude Singel 124-126 / Volmolengracht 2-2A zijn geheel gerenoveerd en geres-
taureerd. De pui van nummer 124 bleef in hoofdzaak bewaard. Zorgvuldig

Lange Scheistraat 7 in oude en nieuwe toestand. Foto's auteur 1992 resp. DJ. Noordam 1993

werd er bij de herindeling met de balklagen rekening gehouden. Op de moer- en kinderbinten-plafonds van de eerste verdieping werd een zeventiende-eeuwse beschildering aangetroffen, die zorgvuldig geconserveerd werd. De donkerrode ondergevel, de roodbruine en bruine bovenzijgevels en de bovenvoorgevel in schoon metselwerk geven een aangename compositie van gekleurde gevels te zien. In de zijgevel bleef een prachtig gesneden paneeldeur gespaard.

In het voormalige stadsdeel "Zijloord" werd van de *Zijlpoortsbrug* de bakstenen boogbrug geheel opnieuw opgemetseld en van een gewapend betonnen kern voorzien. De beide niet oorspronkelijke voetgangerspaden die overkragend waren aangebracht, zijn nu weer verwijderd. Omdat een grote doorvaart ten behoeve van woonschepen nodig was, werd een verdwenen boog niet teruggebracht. Een dubbele klapbrug naar oud model is historisch niet verantwoord. Daarom werd gekozen voor een speelse moderne ophaalbrug die een verfrissend beeld geeft aan het stadsgezicht rond de Zijlpoort.

In de wijk "Noord-Rijnevest" werd *Herengracht 33-35*, het oude Gereformeerde Oudeliedenhuis (in 1887 ontworpen door W.C. Mulder), dat in de loop der jaren verschillende bestemmingen heeft gehad, gerenoveerd. Het voorplein werd bestraat en kreeg een monumentale indeling. De originele gaslantaarn

op het midden van het voorplein verhoogt het historische karakter van het pand en de open ruimte hier ter plaatse.

Kuarsenmakersstraat 7, in 1827 ontworpen door stadsbouwmeester Salomon van der Paauw als Oudeliedenhuis (ook wel minnehuis genoemd) voor de Diaconie van de Hervormde Gemeente, is nu geheel gerenoveerd en ingericht voor het huisvesten van buitenlandse studenten.

In het laatste binnenstadsdeel tussen Nieuwe Rijn en Zoeterwoudsesingel, “Zuid-Rijnevest”, werd *4e Binnenvestgracht 36*, een eenvoudig huisje, inwendig enigszins gewijzigd.

Plantsoen 81, een statig huis aan de rand van de binnenstad, werd inwendig gerenoveerd. Het huis heeft een dakschild gedekt met kruispannen, terwijl het flauw hellende schild daarachter van nieuwe zinken roeven werd voorzien.

Buiten de singels staan ook enkele beschermde monumenten.

Van *Fruinlaan 15*, het Stedelijk Gymnasium, werd de zolderverdieping bruikbaar gemaakt. In het dak verschenen daartoe een groot aantal dakvensters. Bij de renovatie van het hele schoolgebouw werden grotendeels de karakteristieke stalen ramen vervangen door nieuwe aluminium exemplaren.

Van *Hoge Rijndijk 25*, het voormalig Militair Invalidentehuis, werd het hoofdgebouw gerenoveerd en ingedeeld in een groot aantal wooneenheden. Jammer is dat uit de voormalige regentenkamer de prachtige schouw gestolen werd.

Lage Rijndijk 95, een gemeentelijk monument uit het einde van de negentiende eeuw, werd gerenoveerd en geschikt gemaakt voor bijzondere bewoning.

Van *Rijnkade 6* werd de kap vernieuwd en als bovenwoning ingericht.

BIBLIOGRAFIE VAN LEIDEN OVER 1992

De hieronder gebruikte afkortingen G.B., L.J. en *Onze Voorouders* staan voor resp. *Genealogische Bijdragen Leiden en omgeving* (Tijdschrift van de afd. Rijnland van de Nederlandse Genealogische Vereniging) jrg. 7 (1992), *Leids Jaarboekje, Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 84 (1992) en *Onze Voorouders. Kwartierstaten en stamreeksen van leden van de afdeling Rijnland van de Nederlandse Genealogische Vereniging* II (1992).

Algemeen

Leids schetsboek. Monumenten en stadsgezichten van de 12de tot en met de 20ste eeuw. Tekeningen Ger de Klerk, teksten Bart Rijsbergen (Leiden 1992).

Moes, J.K.S., *Catalogus Leids Audiovisueel Archief 1992* (Leiden 1992).

Wandelingen in en om Den Haag en Leiden (Nijmegen 1992).

Archeologie

Baar, P.J.M. de, "Het archeologisch beleid van de gemeente Leiden in de oorlog". In: *Renus*, 1992, nr. 1.

Bodemonderzoek in Leiden 1990/1991:

Barendregt, L., "De Zijlpoortsbrug over de Herensingel te Leiden".

Bitter, P., "Keramiekvondsten uit de Marktenroute in Leiden".

Bitter, P., "Metaalvondsten uit de Marktenroute in Leiden".

Bitter, P., "Vroeg-17de-eeuws pottenbakkersafval uit de Pottenbakkersgang te Leiden".

Hessing, W.A.M., "Bewoningssporen uit de vroege middeleeuwen op de grens van Leiden en Oegstgeest".

Wijngaarden-Bakker, L.H. van en C.H. Maliepaard, "Runderhoornpitten uit de Marktenroute te Leiden. Analyse en interpretatie".

Bestuur en politiek

Barendregt, L., "Ijken van stadswegen in Leiden. De Leidse stadsijk (slot) periode 1795-1834". In: *Bodemonderzoek in Leiden 1990/1991*.

Homborgh, M.L.M. van den, *Inventaris van het archief P.J.M. Aalberse (1871-1948)* (Nijmegen 1992).

Smit, C.B.A., "Thorbecke en de opvolging van burgemeester Tieboel Siegenbeek". In: *L.J.* 1992.

Bouw- en huizengeschiedenis

Amstel-Horák, M.H.V. van, "Bewoningsgeschiedenis van Vliet 9". In: *L.J.* 1992.

Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Raamsteeg 2-2a, Leiden ('s-Gravenhage 1992).

Downer, W., "Het huis Nieuwe Rijn 74, zijn eigenaren en bewoners". In: *Bulletin van de Ver. van vrienden van Diogenes*, nr. 35, 1992.

Dröge, J.F., "Zijn er nog middeleeuwse huizen in Leiden?" In: *Bodemonderzoek in Leiden 1990/1991*.

Kroef, M., "De beschermwaardigheid van Utrechtse Jaagpad 46". In: *Stielz*, dec. 1992.

Roetman, Ron, "Hogewoerd 113-115, symbool van een 19e-eeuwse winkelstraat". In: *Stielz*, aug. 1992.

Rosenberg, P.T.E.E., "Vliet 9, een 'doodgewoon' huis uit de vroege zeventiende eeuw". In: *L.J.* 1992.

"Slachthuiscomplex heeft monumentale waarde". In: *Stielz*, aug. 1992.

35 jaar Stichting Leidse Studenten Huisvesting, 1957-1992 (Leiden 1992).

Cultuurgeschiedenis

Bervoets, J.A.A., *Alexander Ver Huell (1X22-1897). Een Levensbeschrijving* (Zutphen 1992).

Deijk, F. van, "Op het ontijdig sneuvelen van den kloekmoedigen en welbewetenschappen iongeling Cornelis Mina". "Een begrafenispennin uit 1672 nader belicht". In: *L.J.* 1992.

Vries, I. de, *Johannes du Vivié, Leids boekverkoper en veilinghouder* (Leiden 1991).

Gebeurtenissen

Poole, J. le, "Twee studentenhuizen in bezettingstijd. Johannes Berlage (1913-1943) en zijn hospita's". In: *L.J.* 1992.

Walle, Kees, "Revolutie in Leiden. De twee omwentelingen van 1795". In: *L.J.* 1992.

Genealogie

Aben-Nederpeld, H.M., "Poorters van Nijmegen afkomstig uit Leiden en omgeving". In: *G.B.*, nr. 7, 1992.

Alkemade, W.R.C., "Kwartierstaat Alkemade-Aanhane". In: *Onze Voorouders*, 1992.

Ark, W. van, "Kwartierstaat Van der Leek". In: *G.B.*, nr. 2, 1992.

Asperen, L.J.B. van, *Mijn voorouders* (Zoetermeer 1991).

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Van der Blom". In: *G.B.*, nr. 4, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks De Bolster". In: *G.B.*, nr. 6, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Van der Burg". In: *G.B.*, nr. 6, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Geijer". In: *G.B.*, nr. 3, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Gordijn". In: *G.B.*, nr. 4, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Jong". In: *G.B.*, nr. 8, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Karstens". In: *G.B.*, nr. 5, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Lezwijn". In: *G.B.*, nr. 1, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Neuteboom". In: *G.B.*, nr. 4, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Den Os". In: *G.B.*, nr. 6, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks de la Rie". In: *G.B.*, nr. 5, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Stamreeks Schreuder". In: *G.B.*, nr. 6, 1992.

Baar, P.J.M. de, "Elisabeth Snel, een honderdjarige Leidse uit 1732". In: *G.B.*, nr. 8, 1992.

- Baar, P.J.M. de, "Vluchteling in Leiden: Jacob de Buck uit Wulveringem". In: *WH-Info*, afl. 4, 1992.
- Brakel, J.P. van, "Leidse huwelijken in Katwijk (1601-1714)". In: *G.B.*, nr. 5, 1992.
- Brakel, J.P. van en J.P. Jongejan, "Leidse huwelijken te Katwijk (1672-1807)". In: *G.B.*, nr. 6, 1992.
- Desreumaux, John, *Leidens weg op*. Uitgave van Familia et Patria (Roeselaere 1992).
- Desreumaux, John, "Vlaamse migranten uit Engeland naar Leiden uitgeweken in de tweede helft van de zestiende eeuw (1577-1579)". In: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Westhoek*, 1 (1992).
- Dingjan, H.A., *Genealogie van het geslacht Dingjan* (Leiderdorp 1992).
- Eilander-de Vries, J. en J.M. Eilander, *De Leidse familie Parmentier* (Voorburg 1992).
- Glasbergen, J.B., C. Zandbergen-Bakker, H.J., H. en M.J.P. Zandbergen, *Zandbergen afgegraven. Genealogie van de familie Zandbergen afkomstig van de Zuidhollandse kuststreek* (Nuenen 1992).
- Haan, S.W.M.A. den, "Stamreeks Gay(c)kema (Gaykama). Leest, hamer en schilderspalet". In: *Onze Voorouders*, 1992.
- Hartevelt, W.M.J. van, *Stamreeks Bonte* (Leiden 1992).
- Hartevelt, W.M.J. van, "Kwartierstaat Van der Linden". In: *G.B.*, nr. 7, 1992.
- Hartevelt, W.M.J. van, *Stamreeks Neuteboom* (Leiden 1992).
- Heuvel-van Weerlee, A.J. van den, "Kwartierstaat van Weerlee-Steenstraten". In: *Onze Voorouders*, 1992.
- Heuvel-van Weerlee, A.J. van den, "Stamreeks van Weerlee". In: *Onze Voorouders*, 1992.
- Ingen Schenau, F. en A.L. van, *Van Ingen Schrnau. Genealogie, andere feiten en verhalen van een Nederlandse familie van 1759 tot heden* (Amsterdam/Oegstgeest 1991).
- Kan, F.J.W. van, *Het nageslacht van Willem Luutgardenz., schepen van Leiden*.
- "I. De oudste generaties en de tak Die Brouwer". In: *De Nederlandsche Leeuw*, nr. 3-4, 1992.
- "II. Prosopografie van het geslacht Heerman, ca. 1350-1530". In: *De Nederlandsche Leeuw*, nr. 5-6, 1992.
- "III. De takken Van Valckesteyn, Corf en Van Tol". In: *De Nederlandsche Leeuw*, nr. 8-9, 1992.
- Käyser-van der Zee, A., "Een Leidenaar in een Delfts Crimineelboek, Pieter Pietersz. van Oortegem". In: *G.B.*, nr. 7, 1992.
- Kessel, P.W.C. van, "Kwartierstaat Van der Steen". In: *G.B.*, nr. 3, 1992.
- Kessel, P.W.C. van, "Rinse penningen 1700-1722". In: *G.B.*, nr. 5-8, 1992.
- Kouwenberg, A.F., *Genealogie Kouwenberg*. (Z.j.)
- Kuypers, H.M., "Jan Joachimsz. van Ipendam, een Leidse bezitter van de Barbara-prebende in de 16de eeuw". In: *G.B.*, nr. 4, 1992.
- Mark, M.J. van der, *De Kweekschool voor Zeevaart te Leiden 1855-1880. Lijst met namen van leerlingen* (Leiden 1987).
- Morin, H.M. en Jac.Th.A. Hofstede, "De Heder". In: *Kronieken*, lejr., 1992.
- Oerle, B.M. van, *Van Oerle. Een Brabantse naam uit de middeleeuwen*, 1 (Zwolle 1992).
- Poppema-van den Bent, E.J., "Genealogie Van den Bent, van Langenbent naar Van den Bent". In: *Onze Voorouders*, 1992.
- Prins, B., "Genealogische aantekeningen Jan van Hout. Notelen getrokken uyt den stukken aengaende Jacob Jansz. de Haes, uytlandige". In: *G.B.*, nr. 1, 1992.

Prins-de Haan, T.W., "Kwartierstaat Blijleven-Roodenburg". In: *Onze Voorouders*, 1992.
Prins-de Haan, T.W., "Stamreeks Crijger/Krijger, Nieuwkoop • 17de eeuw". In: *G.B.*, nr. 2, 1992.

Prins, Y.M., *Genealogie Hasselbach* (Oegstgeest 1992).

Prins, Y.M., "Stamreeks Slats". In: *Onze Voorouders*, 1992.

Reichardt, C.A., "Kwartierstaat Van Dijk-Van der Waals". In: *Onze Voorouders*, 1992.

Reichardt, C.A., "Stamreeks Wendel". In: *Onze Voorouders*, 1992.

Schelhaas, T.N., "Stamreeks Sandifort. De Leidse tak van de familie Sandifort. (Aangevuld)". In: *Onze Voorouders*, 1992.

Sigmond, C. en K.J. Slijkerman, *De geslachten Cranendonck in Holland. ra. 1400-1700* (Rotterdam 1992).

Sloos, G.A., "Tussen 1737 en 1962 te Leiden geboren (aspirant)Marine-officieren". In: *G.B.*, nr. 6, 1992.

Veeren, J.J.G., *350 jaren geschiedenis der familie Ciere. De zomer van 1992* (Aalten 1992).

Voord, M. van der, "Beknopte genealogie van het Leidse geslacht Lambooy". In: *G.B.*, nr. 5, 1992.

Zegveld-Regeer, A. van, "Kwartierstaat Regeer-Van Klaveren". In: *Onze Voorouders*, 1992.

Zegveld, W.F. van, "De Pilgrim-afstamming van het gezin van Goeie Mie". In: *G.B.*, nr. 7, 1992.

Zegveld, W.F. van, "De Pilgrim-afstamming van Van der Linden". In: *G.B.*, nr. 8, 1992.

Kerkelijke geschiedenis

Berg, Bianca van den, *De Pieterskerk in Leiden*, (Utrecht 1992).

Lambrechtsen-van Essen, I.W., B. van den Berg en D. Posthumus Meyjes, *De grafstenen van de Pieterskerk in Leiden. Inventarisatie* (Leiden 1992).

Leupen, S.M.C., "Het Leidse Cellebroedersklooster". In: *L.J.* 1992.

Nieuwland, L., *Uit het leven van ds. A. Verhagen* (Houten 1991).

Obbema, P.F.J., "Een handschrift van het Leidse Begijnhof". In: *L.J.* 1992.

Kunstgeschiedenis

Couprie, L.D., "Rembrandts zelkeeld in de jaren 1628-1629. De schilder in zijn atelier". In: *Spiegel Historiae*, nr. 2, 1992.

Ekkart, R.E.O., "Twee portretten door Pieter van Slingelandt". In: *L.J.* 1992.

Katharina Eleonore Behrend, *foto's/Photographien, 1904-1928*. Teksten H. Bolten-Rempt, W. Haentjens en C. van der Stap. Rotterdam, Nederlands Fotoarchief in samenwerking met het Stedelijk Museum De Lakenhal Leiden (1992).

Kloek, W.Th., "Enkele tekeningen van Isaac Claesz van Swanenburg". In: *Bulletin van het Rijksmuseum*, nr. 4, 1991.

Knappe koppen. Vier eeuwen Nederlandse professorenportretten. Catalogus bij de tentoonstelling in het Centraal Museum Utrecht en in het Universiteitsmuseum Utrecht, nov. 1991 • april 1992. Bijdragen van R.E.O. Ekkart en W. Otterspeer (Zutphen 1991).

Rembrandt, de meester en zijn werkplaats. Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in Het Rijksmuseum Amsterdam (1991).

Stap, Carla van der, "Katharina Eleonore Behrend (1888-1973)". In: *L.J.* 1992.
Uit tijd geplukt. Bloemen in beeldende kunst en poëzie. Bij de gelijknamige tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal van 11 april tot 28 juni 1992.
Wentink, K., *Rembrandt; molenaarszoon* (Leiden 1991). Bij de gelijknamige tentoonstelling in Molenmuseum De Valk, 6 dec. 1991 tot 1 maart 1992.

Letterkunde

Bostoen, K.J., *De eerste Klikspaan* (Leiden, De Uitvreter). Uitgave ter gelegenheid van de jaarwisseling 1991-1992 voor vrienden en relaties van Antiquariaat Klikspaan te Leiden.
Wachten bij Meneer Jansen. Verhalen en gedichten van de Schrijversclub Leiden 1990. Samengesteld door L. Noorda en F.I. Welling (Leiden 1992).

Onderwijs en wetenschap

Borg, H.A. van der, *Vroedvrouwen: Beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865* (Wageningen 1992).
Groningen, J. van, J. Huizinga, *Mijn eerste autorit* (Leiderdorp 1992).
Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse Universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992).
Tjon Sie Fat, L.A., *De tuin van Clusius. Het ontstaan van de Leidse Hortus* (Leiden 1992).
26 november 1940 en de terugblik vijftig jaar later. De rede van prof. mr. R.P. Cleveringa en van mr. H. Drion (Leids Universiteits-Fonds, 1991).
Een zweven over de tuinen van de geest. Leven en werk van Johan Huizinga. Catalogus van de tentoonstelling gehouden in het Academisch Historisch Museum te Leiden van 18 dec. 1991 t/m 14 febr. 1992. Catalogus samengesteld door A. van der Lem (Leiden 1991).

Pilgrim fathers

Baar, P.J.M. de, "Leiden en Amerika". In: *De Nederlandsche Leeuw*, nr. 10-11, 1992.
Harris, John, *Saga of the Pilgrims. From Europe to the New World* (Chester, Connecticut 1990).
Mayflower families in progress. Families: Isaac Allerton, William Bradford, Peter Brown, Francis Cooke, Edward Doty, Degory Priest, Henry Samson, George Soule, Myles Standish, Richard Warren (Plymouth 1987-1992).
Mayflower families through five generations, V. Families: Edward Winslow and John Billington (Plymouth 1991).
Mayflower families through five generations, VI. Family Stephen Hopkins (Plymouth 1992).

Sociaal-economische geschiedenis

Baar, P.J.M. de, "De beginjaren van bouwmaterialenhandel Fontein". In: *G.B.*, nr. 7, 1992.
Baar, P.J.M. de, "Zwakke bedelaars in het Leiden van 1596". In: *G.B.*, nr. 2, 1992.
Bink, C. e.a., *Ik zou nooit ergens anders willen wonen. Vrouwen vertellen over de geschiedenis van de buurten Maredorp en de Camp tussen de vijftiger en negentiger jaren* (Leiden 1992).
Brand, A.J., "Urban policy of personel government: the involvement of the urban élite

in the economy of Leiden at the end of the Middle Ages". In: *Economic policy in Europe since the late Middle Ages*. Leicester University Press (1992).

Endhoven, J.G. e.a., *De tuin van Holland. Geschiedenis van tuinbouw en groenteveiling in Leiden*. (Utrecht 1992).

Koningsveld, A. en J.A. Jacobs, *Een Kamer aan de Rijn. 175 jaar geschiedenis van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland* (1992).

De kunst van het bewaren. Industrieel erfgoed in Leiden (Oegstgeest, Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, 1992). Hierin: Monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Kunst en nijverheid in Leiden 1800-1950. (Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Gemeentearchief.) Bijdragen aan het Studium Generale van de Rijksuniversiteit. Vijf jaar Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, 1987-1992.

Laaken, P.U. van der en B.N. Leverland, *Inventaris van het archief van de Firma Jacob en Abram le Poole en van het archief van de familie Le Poole 1680-1936* (1959) (Leiden 1992).

Lucassen, Jan, *Het Welvaren van Leiden (1659-1662): de wording van een economische theorie over gilden en ondernemerschap*. In: *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992).

Netiv, A.H., *Inventaris van het archief van de Leidse Spaarbank 1818-1970* (1971) (Gemeentearchief Leiden 1992).

Niet klef! Ontstaan en ondergang van de N.V. De Leidsche Broodfabriek (Leiden 1991).

Noordam, D.J., "Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. 1. 1811-1889". In: *L.J.* 1992.

Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik, "Bordeelhoud(st) in Leiden 1853-1875". In: *Jaarboek Dirk van Eckstichting* 1991.

Strikwerda, R., *55 Jaar VEBO 1936-1991. Vereniging tot het bevorderen van de agrarische belangen in de Rijn- en Duinstreek* (VEBO Leiden, 1992).

Veluwenkamp, J.W., "De Leidse lakenondernemer Daniël van Eys, 1688-1739". In: *L.J.* 1992.

Weterings, E.J., *Cramer's Kolenhandel*. In: *Stiel.*, dec. 1992.

Overige

Baar, P.J.M. de, "De voorstad op de Hogewoerd verworpen". In: *Renus*, nr. 3, 1992.

Bergmeijer, J.G., *St. Elisabeth-ziekenhuis Leiderdorp 1892-1992* (1992).

Bitter, P., en P.J.M. de Baar, "Enkele gedachten over het ontstaan van Leiden". In: *Bodemonderzoek in Leiden* 1990/ 1991.

Bruijn, P. de e.a., *Ajax Sportman Combinatie 1892-1992* (Leiden 1992).

Kamp, A. van, *Retourtje Wassenaar. Herinneringen aan de elektrische tramlijn Den Haag-Wassenaar-Leiden* (Heiloo 1992).

zottigheid. 3 oktober in Leiden. Foto's van Dirk Ketting, Hans van der Meer, Tejo Ringers, Judit Szabo en Loek Zuyderduin met een inleiding van Pieter van Dam (Academisch Ziekenhuis en Medische Faculteit Leiden, 1992).

ADVERTENTIES

Deze uitgave werd voor u verzorgd door:

Grafaria, fotozetterij & drukwerkverzorging

Oude Herengracht 19, 2312 LN Leiden
071 - 227070

Offsetdrukkerij Nautilus

Koppenhinksteeg 6, 2312 HX Leiden
tel. 071 125636

Boekbinderij Aad Looy bv

Nijverheidstraat 24, 2222 AV Katwijk
01718 - 28033

architektenburo

ir. Boudewijn Veldman

Vollersgracht 23

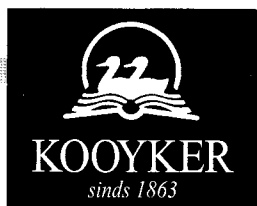
2312 VK Leiden

telefoon 071-130028

r e s t a u r a t i e - n i e u w b o u w - v e r b o u w i n g e n

restauraties:

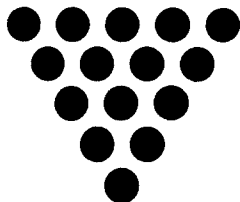
**Bank van Lening / Van der Speckhof / Maria van Jesse-
kerk Delft / Nieuwe Rijn 74 / Oude Rijn 100-102 / Jean
Michelhof / huize St. Maarten / hoek Volmolengracht -
Oude Singel / Utrechtse Veer 20 / gemeentetoren
Aalsmeer / Gerecht 10**

**Algemene en Academische
Boekhandel**

In het hart van de Randstad vindt u één van de grootste
voorraadhoudende Boekhandels voor Unversiteit en HBO.

BREESTRAAT 93,
23 11 CK Leiden.
tel.: 071 160 500, fax: 144 439.

**Ruime sortering wijnen
uit 5 werelddelen.**

Noordman wijn

winkel: Haagweg 59
2321 AA Leiden
Tel. 071-310419

*OVER
SPECIALISTEN
GESPROKEN*

aaneming mij **bik en bredeveld**

SLUITER

SCHILDERWERKEN BV

- * Schilders- en onderhoudswerk
- * Gespecialiseerd in hoogwerk
- * Wandafwerking
- * Betonreparatie

Bel voor informatie **071 - 12 06 66**

Fax **071 - 89 66 38**

Kantoor: Essenpark 6 - 235 1 CH Leiderdorp

Werkplaats: *Leliestraat Leiden*

17e, 18e en 19e eeuwse grafiek
gravures, etsen en litho's
van Leiden en omgeving
en
andere onderwerpen

ook **LEIDSE JAARBOEKJES** vanaf 1945

Antiquariaat Y.A. Meurs

Nieuwsteeg 35 - 2311 RZ Leiden Tel.: 071 - 132696

Uitsluitend originele prenten

Succesvol ondernemerschap waagt om inventiviteit. Van allepartijen.

Een economie zonder ondernemers is even moeilijk denkbaar als ondernemers zonder inventiviteit. Vanuit dit vertrekpunt verzorgen de accountants, belastingadviseurs en management consultants van Deloitte & Touche hun financieel-zakelijke dienstverlening. Alert, betrouwbaar en constructief ondersteunen zij meer dan 40.000 cliënten. Van multinational tot midden- en kleinbedrijf. Van overheden tot non-profit organisaties.

Deloitte & Touche opereert vanuit 58 vestigingen, verspreid over het hele land. Uw adviseur zit dus altijd dichtbij. Wat niet wegneemt dat hij of zij gebruik maakt van de verzamelde kennis en ervaring van de gehele organisatie. En van de expertise van ons internationale netwerk Deloitte Touche Tohmatsu. Wenst u meer informatie over onze financieel-zakelijke dienstverlening, neemt u dan contact op met Deloitte & Touche, Kanaalpark 143, 2321 JV Leiden. Tel. 071-352352.

**Deloitte &
Touche**

De andere **manier** van werken

ACCOUNTANTS BELASTINGADVISEURS MANAGEMENT CONSULTANTS

BOUWEN MET **HUURMAN.** DAAR KOMT IETS MOOIS **VAN.**

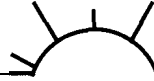
Huurman / Leiden B.V.

Rooseveltstraat 36, 2321 BM Leiden.

Telefoon: 071-76 93 41.

Vraag naar de heer J. Hopman.

Pasteur Reizen

LAAN VAN MEERDERVOORT 558-A (bij het Lijsterbesplein)
TELEFOON 070 - 361.46.46

Pasteur reizen

VOOR U HET VERTROUWDE ADRES

WIJ VERZORGEN VOOR U:

**** DAGTOCHTEN**

**** VERHUUR VAN LUXE TOURINGCARS;**

voor elk gezelschap maken wij een programma op maat

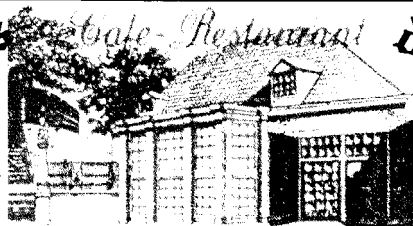
**** VAKANTIEREIZEN IN BINNEN- EN BUITENLAND**

per vliegtuig, bus, boot, trein en eigen auto

AFD. TOURINGCARVERHUUR

Stationsweg 108 - 2515 BR Den Haag - tel. 070 - 384.13.13

Knutspruis

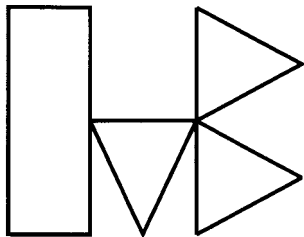

de Burcht

- * keuken vanaf 12.00 uur geopend
- * koffie met gebak
- * uitgebreide lunchkaart
- * wisselend 4 gangen menu à f 47,50
- * 'à la carte', steengrill
- * Burggravenzaal voor gezelschappen

Voor informatie en reserveringen:

Burgsteeg 13 - Leiden
Telefoon 071 - 121688 / 130 338

henny boesten

architecte BNA
interieurarchitecte BNI

buro:

veursestraatweg 90 - 2265 ce leidschendam
tel. 070 - 3204104 / fax 070 - 3175182

villa's - stadsinvulling
renovatie - verbouwingen
kleuradviezen - interieurs
woonhuizen - kantoren
winkels - utiliteitsbouw
meubel- / keukenontwerpen

*Steenstraat 51. 2312 BV Leiden.
telefoon 071-133 144*

Schout & Schepenen Camers

- ★ Sfeervol dineren
- ★ Diner à la carte
- ★ Zakenlunch
- ★ Steeds wisselende keuze menu's
- ★ Gezellige zaal voor besloten gezelschappen
- ★ Aparte aperitiefruimte

architektenburo vollmer bv
uiterste gracht 1b
2312 **TB** leiden 144.041

architectuur
bouwtechniek
onderhoudsbeheer
facility management
bouwkosten adviseurs

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEMINGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 - LEIDEN
TEL. 071-222919

Ons vakmanschap
ziet u pas goed terug,

als we de steigers
weghalen!

Bouwbedrijf Burgy is een middelgroot bouwbedrijf, dat zich vooral bezighoudt met restauratie-, renovatie-, verbouwings- en onderhoudswerkzaamheden. Wij hebben hierin een uitstekende naam opgebouwd. Onze opdrachtgevers zijn o.a. de provincie, monumentenzorg, gemeenten en andere instellingen maar ook particulieren met in- en externe verbouwingen.

Bouwbedrijf **BURGY**

Van Speykstraat 1 ^a Leiden. Telefoon 071 - 220089

Maakt meer van bouwen.

DE AUTEURS

Cees de Bondt is docent Engels. Binnenkort verschijnt van zijn hand “Tennis in Nederland tussen 1500-1800”.

Mw. drs. M.H. Groot is werkzaam als docent bij de vakgroep kunstgeschiedenis, afd. kunstnijverheid, van de Rijksuniversiteit te Leiden.

Prof. dr. R.A.V. van Haersolte is emeritus hoogleraar in de filosofie aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Mr. drs. R. Ladan studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Drs. R.C.J. van Maanen is adjunct-gemeentearchivaris van Leiden.

Drs. G. de Moor studeerde M.O. geschiedenis in Den Haag, sociaal-economische geschiedenis te Leiden en middeleeuwse geschiedenis in Leuven. Zij promoveert binnenkort op het klooster Leeuwenhorst.

G.J.C. Nipper was hoofd van de afd. Meetinstrumenten van het Van Swinden-laboratorium van het IJkezen. Thans is hij free lance-medewerker van het IJkezenmuseum te Delft.

Drs. Cor Smit is werkzaam als bestuursmedewerker van de wethouder Sociale Zaken en Milieu van de gemeente Leiden.

E.J. Veldhuyzen is werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden.

H. van der Wereld is bestuurslid van de historische vereniging “Otto Cornelis van Hemesen” en voorzitter van de Stichting Oud Leimuiden-Rijnsaterwoude, beide in de gemeente Jacobswoude.

Voor de richtlijnen voor publikatie in het *Leids Jaarboekje* kan men zich wenden tot de redactieleden (vermeld op blz. 7).

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	6
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud Leiden over 1992	10
Jaarrekening 1992	16
Oud Leiden negentig jaar	18
In jaquet, toga en kimono. Drie verschillende kijken op Leiden	22
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1992	29
In memoriam Bert van Dissel	36
 De “Witte poort aan de Vliet”, de “Coninxwech” en de route naar Zoeterwoude door <i>R. C.J. van Maanen</i>	38
De Engelse zweetziekte in Leiden door <i>Rudolph Ladan</i>	50
Een groot zegel en geen klein door <i>R.A. V. van Haersolte</i>	56
“Kaetsen met den raquette”. Een onderzoek naar het tennisspel in Leiden in de 17de en 18de eeuw door <i>C. de Bondt</i>	66
Het ijken van maten en gewichten in Leiden en omgeving tussen 1820 en 1924 door <i>G.J. C. Nipper</i>	86
Klikspaan en zijn Student-Leydenaar door Cor Smit	104
V&D Leiden. “Een oud kleed past geen nieuwen mensch, elk jaartij heeft een eigen wensch” door <i>Marjan Groot</i>	129
Noordwijk in de middeleeuwen. Een dorp apart door <i>Geertruida de Moor</i>	154
Veldwachters in Woubrugge en Hoogmade door <i>Hans van der Wereld</i>	179
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen in het stadsbeeld in 1992 door <i>E.J. Veldhuyzen</i>	195
Bibliografie van Leiden over 1992	205
 Advertenties	211
De auteurs	223